

Statisztikai Szemle

A KÖZPONTI STATISZTIKAI HIVATAL
TUDOMÁNYOS FOLYÓIRATA

SZERKESZTŐBIZOTTSÁG:

DR. BOZSONYI KÁROLY, ÉLTETŐ ÖDÖN, DR. HARCSA ISTVÁN, DR. HUNYADI LÁSZLÓ,
DR. HÜTTL ANTÓNIA (főszerkesztő), DR. JÓZAN PÉTER, DR. LAKATOS MIKLÓS,
DR. MELLÁR TAMÁS, DR. RAPPAI GÁBOR, SÁNDORNÉ DR. KRISZT ÉVA,
DR. SIPOS BÉLA, DR. SPÉDER ZSOLT, SZABÓ PÉTER, DR. VARGHA ANDRÁS,
DR. VITA LÁSZLÓ, DR. VUKOVICH GABRIELLA (a Szerkesztőbizottság elnöke)

91. ÉVFOLYAM 1. SZÁM

2013. JANUÁR

*A Statisztikai Szemlében megjelenő tanulmányok
kutatói véleményeket tükröznek, amelyek nem esnek szükségképp egybe
a KSH vagy a szerzők által képviselt intézmények hivatalos álláspontjával.*

Utánnnyomás csak a forrás megjelölésével!

ISSN 0039 0690

Megjelenik havonta egyszer
Főszerkesztő: dr. Hüttl Antónia
Osztályvezető: Dobokayné Szabó Orsolya
Kiadja: a Központi Statisztikai Hivatal
A kiadásért felel: dr. Vukovich Gabriella
2013.5 – Xerox Magyarország Kft.

Szakreferensek: dr. Németh Zsolt, dr. Laczka Éva
Szerkesztők: Bartha Éva, dr. Kondora Cosette, Visi Lakatos Mária
Tördelőszerkesztők: Bartha Éva, Simonné Káli Ágnes

Szerkesztőség: Budapest II., Keleti Károly utca 5–7. Postacím: Budapest, 1525. Postafiók 51.
Telefon: 345-6908, 345-6546
Internet: www.ksh.hu/statszemle
E-mail: statszemle@ksh.hu

Kiadó: Központi Statisztikai Hivatal, Budapest II., Keleti Károly utca 5–7.
Postacím: Postafiók 51. Budapest, 1525. Telefon: 345-6000

Előfizetésben terjeszti a Magyar Posta Rt. Hírlap Üzlet (1089 Budapest, Orczy tér 1).

Előfizethető közvetlen a postai kézbesítőknél, az ország bármely postáján,
valamint e-mailen (hirlapelofizetes@posta.hu) és faxon (303-3440).

További információ: 06-80-444-444

Előfizetési díj: fél évre 6 000 Ft, egy évre 10 800 Ft

Beszerezhető a KSH Információs Szolgálatán (Budapest II., Fényes Elek u. 14–18. Telefon: 345-6789)

Tartalom

Tanulmányok

Helyzetkép a főbb társadalmi folyamatokról – <i>Harcza István</i>	5
Foglalkozási osztályszerkezet (I.) – Elméletek, modellek – <i>Huszár Ákos</i>	31
A felsőoktatás lehetséges létszámpályái Magyarországon – <i>Berde Éva</i>	57

Műhely

A társadalmi-gazdasági fejlettség mérési rendszerei – <i>Dr. Gáspár Tamás</i>	77
---	----

Fórum

90 éves a Magyar Statisztikai Társaság – Beszámoló az ünnepi konferenciáról – <i>Hunyadi László</i>	93
Hírek, események	98

Szakirodalom

Folyóiratszemle

Kalton, G.: Az egészségi állapot vizsgálata a lakossági adatfelvételekben – (<i>Hajnal Béla</i>)	101
Božić, M. J.: A balkáni országok külkereskedelmi versenyképessége a globalizáció viszonyai között – (<i>Ifj. Simon György</i>)	104
Jatautis, S. – Mitokaitė, I. – Jankauskas, R.: A cribra orbitalia elemzése a középkori Vilnius legkorábbi lakosainál – (<i>Koller Melinda</i>)	107
Kiadók ajánlata	109
Társfolyóiratok	110

Helyzetkép a főbb társadalmi folyamatokról*

Harcsa István,
a KSH statisztikai
főtanácsadója
E-mail: Istvan.Harcsa@ksh.hu

Az elemzés, a fenntarthatóságot is figyelembe véve alapvetően a társadalmi-demográfiai metszetekben megfigyelhető folyamatokra és jelenségekre, valamint a jólétre fókuszál. Az egyes folyamatok és jelenségek közötti hosszabb távú összefüggések alapján óvatos következtetéseket fogalmaz meg a fenntarthatóságra vonatkozóan. A szerző – az eddigi tapasztalatokra alapozva – további kutatásokra tesz javaslatot, amelyekben kiemelt szerepet kap a társadalmi folyamatok, valamint a környezet állapotát tükröző indikátorok, továbbá a jólét és a jólét vizsgálatok egységes keretben való értelmezése.

TÁRGYSZÓ:
Fenntartható fejlődés.

* Jelen tanulmány a szerző „Helyzetkép a fenntarthatóságról a társadalmi jelzőszámok tükrében” című írásának folytatása (Harcsa [2012]).

A fenntarthatóság kapcsán abból indulunk ki, hogy az európai társadalmakban a jólétnek különböző szintjei vannak, ám az utóbbi két évtized egységesülési törekvései következtében a „későn jövők” is relatív hasonló vonásokat tükröző fejlődési modell felé tartanak, amelynek következtében a jövőt tekintve – az egyes ország-csoportok esetében – egyre inkább csak modellváltozatokról lehet majd beszélni. Következésképpen a magyar társadalom működését egy globálisabb, tehát az európai fejlődés kereteibe ágyazva mutatom be.

Az elemzés, a fenntarthatóságot is figyelembe véve alapvetően a társadalmi-demográfiai metszetekben megfigyelhető folyamatokra és jelenségekre, valamint a jólétre fókuszál. Ennek megfelelően a tanulmány a több-kevesebb szakmai konszenzussal összeállított indikátorok alapján kívánja elemezni ezeket a folyamatokat és jelenségeket. E törekvés most csupán töredékes lehet, mert a fenntarthatóság mindkét modellre¹ érvényes szempontrendszerének kialakítása még várat magára. Ennek hiányában viszont az egyes társadalmi trendek kapcsán nem tudjuk konzekvensen kimutatni azt, hogy ezek közül mely irányok kedvezők vagy kedvezőtlenek mindkét modell szempontjából, illetve nehéz magyarázatot adni azokra az esetekre, amikor az adott tendencia az egyik modell szempontjából kedvező, míg a másiknál inkább kedvezőtlen.

A társadalmi újratermelés szempontjából nézve két nagyobb csoportba soroltam a különböző társadalmi jelenségeket és folyamatokat: az egyik alapvetően a humán erőforrások „termelését” másik inkább azok felhasználását mutatja be,² bár ezt az elvet is csak bizonyos megszorítások mellett tudtam alkalmazni, hiszen az egészségi állapotot erőforrásként is kezelhetjük, miközben az egészségügy alapvetően a források felhasználási oldalán jelenik meg. Hasonló a helyzet a társadalmi integráció területével, amelyen belül a társadalmi tőkét alapvetően erőforrásnak vehetjük.

Humán erőforrásnak tekintem

¹ Az egyik a jelenlegi gazdasági növekedésre orientált, a másik a társadalmi és környezeti fenntarthatóságot előtérbe helyező, és a gazdasági növekedést ennek alárendelő modell (Harcsa [2012]).

² A tipológia meglehetősen leegyszerűsített megközelítésen alapul, nevezetesen az erőforrások termelése és felhasználása szempontjából rendszerezi a főbb társadalmi folyamatokat és jelenségeket. A humán erőforrások legfontosabb tényezője maga a *népesség*, amelynek felnövekvő tagjait alapvetően a *képzési rendszer* teszi alkalmassá a kereső és termelő tevékenység elvégzésére (*a foglalkoztatás rendszerében*). A fenntartható élethez szükséges további anyagi és nem anyagi javak újratermelésében a *család* is komoly szerepet játszik.

A *jövedelmi viszonyokat* a felhasználási oldalhoz soroltuk, valójában ez az alrendszer csupán számszerűsíti a forrás oldalon megtermelt értékeket. Ám miután a jövedelmeken belül a társadalmi jövedelmek hányada jelentős, ezért ezt a felhasználási oldalán jelenítjük meg. A *többi szegmens* – a korábban tett megszorításokat is figyelembe véve – alapvetően a felhasználási oldalhoz sorolható.

Humánerőforrásnak tekintem

- a népesedés,
- a család,
- a képzés,
- a foglalkoztatottság

dimenzióiban megragadható jelenségeket és folyamatokat. Idesorolhatjuk a *családi tőkét* is, amely az erőforrások nemzedékek közötti átörökítése révén, komoly forrása a társadalmi egyenlőtlenségek újratermelődésének. Ezt azonban nem kezelem önálló szegmensként, hanem komoly befolyásoló tényezőként veszem figyelembe az erőforrások egyenlőtlen megjelenésében.

Az erőforrások felhasználási dimenziójába, azaz alapvetően a jólét körébe sorolom

- a jövedelmi viszonyokat,
- a fogyasztást és a vagyoni helyzetet,
- a lakáshelyzetet,
- az egészségi állapotot, egészségügyet, valamint
- a szociális védőhálót.

Kellően friss statisztikai információk hiánya miatt ez utóbbi blokkból kimaradt az életmód és a kultúra, amelynek tágabb értelmezése már átvezet bennünket a jól-lét által értelmezett területekre.

Jelentősége miatt fontos szegmens a társadalmi integráció, ezen belül is a humán-erőforrások szempontjából nélkülözhetetlen társadalmi tőke, amelynek milyenségére és működésére vonatkozóan nagyon kevés érdemi statisztikai adat áll rendelkezésre. Elmondható ugyanakkor, hogy a társadalmi integráció, illetve ennek részleges vagy teljes hiánya (a dezintegráció) átszövi az életviszonyok szinte valamennyi szegmensét, következésképpen az e tekintetben megfigyelhető tendenciák alapvető fontosságúak. Ennek megfelelően a korábban bemutatott, és gyakorta egymással szoros összefüggésben levő társadalmi jelenségeket és folyamatokat is értelmezhetjük a társadalmi integráció szempontjából. Ezzel összefüggésben elmondható, hogy minél harmonikusabban illeszkednek egymáshoz az életviszonyok különböző szegmensei, annál integráltabb vonások jellemzik az adott társadalmat.

Az olvasó – az egyes részterületeket illetően – számos olyan információt talál az anyagban, amely részben vagy egészben más forrásokban is megtalálható. A mostani közlés újszerűsége abban van, hogy egyrészt jelentős számú indikátor esetében – a fogalmi egységesség érdekében – a korábbinál relevánsabb idősorokat kellett előállítani (családszerkezet, jövedelem, fogyasztás), másrészt a meglevő adatsorokat a leg-

frissebb információkkal egészítettem ki. Emellett az adatokat oly módon igyekeztem prezentálni, hogy azok egyfajta oksági láncolatba ágyazva kapjanak értelmezést.

1. Népeség- és családreprodukció, a képzés és foglalkoztatottság egysége³

A társadalmi újratermelés egészén belül meghatározó jelentőségűek a népesedési folyamatok, valamint az erre épülő képzési és foglalkoztatási rendszer. Ebben az összefüggésben e szegmensek együttesen alkotják a társadalom hajtóerejét, és tartják működőképes állapotban a gazdaságot, mint a rendszer „motorját”, továbbá megteremtik a forrását a mindenkori jólétnek és jól-létnek; ezek képezik tehát az újratermelés legfontosabb erőforrásait, és ezen erőforrások megfelelő állapota, illetve „karbantartása” alapvető mértékben határozza meg a rendszer teljesítőképességét.

Kiegyensúlyozott népeségreprodukció mellett, valamint az ehhez szervesen illeszkedő képzési és foglalkoztatási viszonyok között a rendszer fenntarthatósága biztosítható, ellenkező esetben viszont felerősödnek a dezintegrációs folyamatok, és a fenntarthatatlanság állapota következik be nemcsak az említett területeken, hanem a társadalom más alrendszeiben is.

A népeség- és családreprodukció, a képzés, valamint a foglalkoztatottság rendszere szoros egységet képvisel, bár az egyes szegmensek relatív önállósággal bírnak. A továbbiakban e „hajtóerők” állapotát mutatom be röviden.

1.1. Népeség- és családreprodukció

Demográfiai deficit, amely messze túlnő a népeségreprodukció problémakörén. Magyarország népessége – a születésszám csökkenése miatt – az 1980-as évek eleje óta folyamatosan csökken, amelyben számos tényező mellett, fontos szerepe van a népesség értékrendjében bekövetkezett változásoknak, a mindenkori népesség- és családpolitikának, a megélhetési viszonyoknak, ezen belül is a munkaerő-piaci biztonság alakulásának. A csökkenést előidéző tényezők nem magyar sajátosságok, ám az változó, hogy az egyes komponensek milyen súllyal esnek latba az egyes országok népességszámának alakulásában. A nemzeti sajátosságok miatt nemcsak a mai állapotok mutatnak országonként számottevő eltérést, hanem a várható tendenci-

³ E fejezet jelentős mértékben a következő írásokra támaszkodik: *Monostori* ([2012a], [2012b], [2012c]), *Kovács* [2012].

ák tekintetében is jelentős differenciálódások jelenhetnek meg. A hazai, valamint nemzetközi szervezetek által készített előrejelzések szerint – a jelenlegi tendenciák fennmaradása esetén – húsz év múlva a népesség száma 9,7 millió körül alakul, ezt követően pedig még gyorsabb ütemű fogyásra kell számítani. A számszerű csökkenésnél is negatívabb hatást válthat ki a munkaképes korúak számának erőteljes fogyása.

Ez a folyamat mindkét fejlődési modell szempontjából kedvezőtlen, hiszen mindkettő kiegyensúlyozott működésének alapvető feltétele a relatíve stabil létszámú tömeget foglalkoztató munkaerőpiac. A helyzeten alapvető mértékben az sem változtat, ha időközben a termelés hatékonysága növekszik. A hatékonyság javulásából fakadó esetleges forrástöbblet ugyanis nem igazán tudja ellensúlyozni a létszám jelentős csökkenéséből fakadó hiányt, mert a tapasztalatok azt mutatják, hogy e forrástöbbletből eredő „haszon” jelentős részét – mint jogos hozadékot – elviszi a fejlettebb és költségesebb technikát/technológiát finanszírozó „tőke”, a fennmaradó részt pedig megkapják a munkaerőpiac erősebb pozícióiban levők. Ez utóbbi eredményeként a jövedelmi egyenlőtlenség növekedése, továbbá a népesség jelentős részénél a jólét stagnálása vagy csökkenése is bekövetkezhet.

A népességfogyás oka a csökkenő gyermekszám. A 15–49 éves nők körében 1990-ben 30 százalékot tett ki azok aránya, akiknek nem volt gyermeke, 2011-ben viszont már 44 százalékot, ami a növekvő gyermektelenség jelenségére utal. Az utóbbi két évtizedben megszűnt a kétgyermekes családmódel dominanciája, hiszen ezek aránya 1990-ben 36, 2011-ben csupán 24 százalék volt. A jelen körülményei között pozitív fejleménynek tekinthetjük, hogy nem csökkent érdemben a három és többgyermekesek hányada. Mindez azt is jelentheti, hogy a gyermekvállalást illetően elindult egy társadalmi polarizáció, amelyben a sokgyermekesek még „tartják” a pozícióikat, ám a gyermektelenség, éppen a korábban említett értékrendbeli változások miatt, egyre inkább teret nyer. E tendencia a fiatalabbak körében erőteljes, erre utal az, hogy a 35 éves korukig gyermektelen nők aránya az 1950 és 1965 között születettek (mai 45–60 évesek) körében 10 százalék körüli volt, az 1975-ben születetteknél pedig már 22 százalék. A számottevő mértékben későbbi életkorokra tolódó gyermekvállalás miatt nem lehet pontosan megbecsülni, hogy a fiatalabbak korcsoportjának termékenységi deficitje mennyire fog csökkenni a befejezett termékenység elérésekor. (1990-ben a nők átlagosan 23 éves korban születték első gyermeküket, 2010-ben 28 éves korban.)

A gyermekvállalással kapcsolatos értékek alakulásában döntő szerepe van a bizonytalanság érzésének, amelyet jelentős részben a kiszámíthatatlan népesedés- és családpolitika, valamint a bizonytalan munkaerő-piaci környezet számlájára lehet írni. Részben a fogyasztói mentalitás eluralkodásával is összefüggésbe hozható az a tendencia, amely a kíváncsnak tartott, valamint a ténylegesen megszületett gyermekszám közötti komoly különbségekre hívja fel a figyelmet. Nemzetközi kitekin-

tésben is feltűnő, hogy a magyarok körében milyen nagy a kíváncsi és a ténylegesen megvalósuló gyermekszám közötti különbség.

Az értékek ilyen jellegű változása mindkét modell fenntarthatóságát veszélyezteti. A jelenlegi, gazdasági növekedésre orientált modellben a jólét és a kiegyensúlyozott népességreprodukció szempontjai – több szinten is – élesen ütköznek egymással. Makroszinten azért, mert a munkaképes korú népesség folyamatos csökkenése miatt nem lehet elégséges szinten tartani a gazdaság forrástermelő képességét. Mikroszinten pedig azért, mert a fiatal családok az elérendő jólét eszméjének „fogságában” egyre inkább „feláldozzák” a gyermekvállalási szándékukat. Mindez arra utal, hogy a gyermekvállalás tényleges mutatói és a hazai társadalom családdal, gyermekekkel kapcsolatos értékvilága nincs egymással összhangban.

Kérdéses, hogy az új családi együttélési formák, valamint az élettársi kapcsolatok terjedése szerepet játszhat-e a gyermekvállalásban? A nemzetközi tapasztalatok azt mutatják, hogy nem lehet egyértelmű összefüggést kimutatni az élettársi kapcsolatok elterjedtsége és a vállalt gyermekszám között. Így például a magas gyermekszámot felmutató skandináv államokban kiugró az élettársi kapcsolatok aránya, míg az alacsony termékenyséű mediterrán országokban ezen együttélési forma sokkal ritkább. A hazai kutatások azt mutatják: „A családi állapot, illetve a párkapcsolati formák változása összességben mérséklő hatást fejt ki a termékenységre” (KSH [2001a]).

A család szerepével kapcsolatos eltérő megközelítések megjelenése. A korábban kevésbé jellemző együttélési formák tömegessé válásával párhuzamosan jelentős ártérkelődés következett be a család szerepét illetően, és ezzel összefüggésben a család társadalmon belüli helyzetével kapcsolatosan is. Az egyik megközelítés szerint a társadalmi szinten érzékelhető bizonytalanság elérte a család intézményét is, amelyet többek között a kevésbé stabil együttélési formák terjedése is fémjelez. A másik megközelítés szerint pedig a családi védőháló – bár a korábbiakhoz képest kisebb hatásfokkal ugyan – még mindig jelentős szerepet játszik az egyének mikroszintű összetartásában. Példaként említhető a ma is jellemző származási előnyök, illetve hátrányok nemzedékek közötti átöröklési folyamata, ami egyébként hosszabb távon szerepet játszik a társadalmi egyenlőtlenségek újratermelődésében. Valószínűsíthető, hogy a jóléti állam válságával összefüggésben a család szerepe tovább fog növekedni.

A népesedési folyamatok és a családi együttélési formák közötti összefüggések. Az új együttélési formák terjedése a háztartások és a családok aprózódásával járt együtt. 1960-ban a háztartások száma alig volt több mint 3 millió, 2005-ben viszont már a 4 milliót is meghaladta, amelynek eredményeként folyamatosan csökkent az egy háztartásban, illetve az egy családban élők száma. A háztartások aprózódása főleg az egy-, kisebb részben a kétagú háztartások arányának a növekedése miatt következett be. (1980-ban az egytagú háztartások aránya 20, 2005-ben 29 százalékot tett ki, a kétagúak esetében 28, illetve 30 százalék volt a megfelelő érték.)

Fontos vonás, hogy az aprózódás nem a felnőtt fiatalok családból való kilépésének előbbre hozásából adódik, sőt inkább az a jellemző, hogy a fiatalabb korosztályok ma már később hagyják el a szülői házat, mint korábban. Ebben szerepet játszik az iskolai életpálya időszakának jelentős meghosszabbodása és ezzel összefüggésben a később induló karrierpálya.

Mindez azt eredményezi, hogy a gyermekvállalás, illetve az önálló család- és otthonalapítás időszaka szintén kitolódik, amely önmagában is egy sajátos útra tereli a gyermekvállalás lehetőségeit, következésképpen a születések számára ugyancsak háttal van.

Változások a háztartásszerkezetben. Jelentős mértékben csökkent a kétgyermekes családok népességen belüli aránya (1990 és 2011 között 18-ról 11 százalékra), és ezzel párhuzamosan nőtt a gyermek nélküli pároké (13-ról 17 százalékra), valamint az olyan formációban élőké, ahol a családdal együtt más rokon személyek is élnek a háztartásban (45-ről 54 százalékra). Ez utóbbi tendencia mögött alapvetően az együttélési formákban bekövetkezett változások húzódnak meg, és ennek eredményeként részben növekedett a különböző összetételű töredékcsaládok együttélése, részben pedig kitolódott a felnőtt fiataloknak a szülői családból való kilépése.

Ezek részben törékeny élethelyzetek egymásra „csúszását” jelentik, és ez a törékenység elsősorban nem a stabilitásukra, hanem a megélhetési forrásaikra vonatkozik, részben viszont arról van szó, hogy a szülői családból, vagy a gyakorta egy szülővel élő felnőtt gyermek(ek) nem költöznek el. Ez utóbbi folyamatot jól jellemzi az a tény, hogy a 25–29 éves fiataloknak 1990-ben még csak 20 százaléka élt a szülővel, 2011-ben már viszont közel fele (48%).

Az itt megragadható magatartás jelentős mértékben a demográfiai okok miatt megjelenő szegénység elkerülését is szolgálja, hiszen a szülő(k) felnőtt gyermekkel való együttélése révén növekszik a családban a keresők száma. Az érintettek úgy vélik, hogy a közös együttélés lehetővé teszi a lakásfenntartás költségeinek „optimalizálását”, ily módon a családnak több megtakarítása marad arra, hogy bizonyos idő után támogassa a fiatalok önálló otthonalapítását. Azt lehet tehát mondani, hogy megélhetési szempontok is formálják a háztartások összetételét, és a korábbi kutatások is azt igazolták, hogy a „több keresőt eredményező” háztartási összetétel kedvezőbb megélhetési viszonyokat eredményez (*Harcza [1991]*).

Ez a tendencia, nevezetesen a felnőtt fiataloknak a szülői családba való „bennragadása” azzal is magyarázható, hogy a felsőfokú képzés kiterjedésével a képzési rendszerben töltött időt jelentősen meg lehet hosszabbítani, és azt egyfajta „parkoló pályaként” lehet kezelni. Mindezt jól jellemzi az a tény, hogy 1992-ben a 20–24 éves fiataloknak 14, a 25–29 éveseknek csupán 1 százaléka tanult, 2011-ben viszont 43, illetve 6 százalék volt a megfelelő érték.

Társadalmi különbségek a 20–39 évesek családszerkezetének formálódásában. Sajátos vonás, hogy a fiatalok körében minél magasabb az iskolai végzettség,

annál több az egyedülállók hányada, amely a szingli-jelenség terjedésével hozható összefüggésbe. Minél alacsonyabb az iskolai végzettség, annál magasabb a gyermeket egyedül nevelők aránya. A párkapcsolatban élő gyermekesek körében a legfeljebb 8 általánossal rendelkezők csoportjában 2011-ben közel 40 százalékot tett ki az élettársi kapcsolatban élők aránya, a diplomások körében mindössze 9 százalékot, ami arra utal, hogy a törékenyebb együttélési formák inkább az alacsonyabb társadalmi státusú rétegekre a jellemzők. Az életkörülmények alakulása szempontjából ennek döntő jelentősége van, hiszen arra hívja fel a figyelmet, hogy a tudás és a családi tőke együttesen szinte meghatározza a későbbiekben jellemző együttélési formát, amely viszont jelentősen befolyásolhatja az életkörülményeket.

Az életpálya alakulásában tehát sajátos, „egymást erősítő körök” jöhetnek létre, pozitív és negatív irányban egyaránt. Tehát arról van szó, hogy a törékenyebb együttélési forma többnyire kedvezőtlen egzisztenciális kondíciók hatására alakul ki, majd a későbbiekben ez az együttélési forma eleve befolyásolja az anyagi-egzisztenciális helyzetet. Ebben a megközelítésben az adott együttélési forma önmagában is sajátos, családi „erőforrást” képvisel, amely szervesen beépül az életpálya egészébe, sőt hatással van a társadalmi előnyök, illetve hátrányok későbbi nemzedéki átörökítésére is.

Gyermekek családok munkaerő-piaci aktivitása, összefüggése a terjedő gyermekszegénységgel. Magyarországon, részben a gyermekellátó intézmények kapacitásproblémái, részben a szűkös munkaerő-piaci lehetőségek, részben pedig a bőkezű anyasági ellátások miatt nemzetközi viszonylatban is nagyon alacsony szintű a gyermekes anyák foglalkoztatottsága. Az uniós országok többségében 50 százalék feletti a 3 év alatti gyermeket nevelő anyák foglalkoztatottsága, hazánkban mindössze 15 százalék, ám a 3 évesnél idősebb gyermeket nevelők esetében is Magyarország a sereghajtók között szerepel. A terjedő gyermekszegénységben e körülménynek meghatározó szerepe van.

A gyermekes anyák foglalkoztatásában is komoly társadalmi különbségek jelennek meg, hiszen például a 3–5 éves gyermeket nevelők körében 2011-ben a legfeljebb 8 általános iskolai végzettséggel rendelkezőknek kevesebb mint egyötöde foglalkoztatott, a diplomásoknak viszont több mint négyötöde.

Idősödő társadalom. A születések számának csökkenése, valamint a várható átlagos élettartam meghosszabbodása felerősítette a demográfiai öregedés folyamatát. 1990-ban a 65 éves és idősebb népesség aránya 13, 2011-ben 17 százalékot tett ki. Az időskori elmagányosodás felerősödését jelzi az a tény, hogy az egyedülállók körében – 1990 és 2011 között – 41-ről 53 százalékra növekedett a 65 évesek és idősebbek aránya.

A társadalom fenntarthatósága szempontjából meghatározó, hogy miként alakul a 65 éves és idősebb népesség száma a foglalkoztatottakéhoz képest. Az e folyamatot tükröző mutató értéke 1980-ban 27, 2010-ben pedig 44 százalék volt. A kedvezőtlen

tendenciában azonban nem csupán a demográfiai öregedés, hanem a munkaerőpiac erőteljes beszűkülése is szerepet játszott. Ez az összefüggés arra utal, hogy a demográfiai, illetve a foglalkoztatottsággal kapcsolatos folyamatok részben egymást negatívan erősítő szerepben is megjelenhetnek, részben egymástól függetlenül előidézhetik a kedvezőtlen fejleményeket. Miután azonban a kétféle gyökerű folyamat hatása összegeződik, ezért az indikátorok a fenntarthatóság szempontjából „öregebbnek” mutatják a társadalmat, mint, ami a demográfiai öregedés alapján következne.

1.2. Képzettség és foglalkoztatás

Az iskolarendszernek fontos közvetítő szerepe van abban, hogy a fiatalok – a különböző mértékű „családi tőke” segítségével – miként készülnek fel a munka világába való belépésre, továbbá, hogy a későbbiekben milyen életpályára számíthatnak. Ezzel kapcsolatosan két alapvető kérdést feltétlenül érinteni kell:

1. Milyen az összhang a képzési rendszer, illetve a foglalkozási szerkezet között?
2. A képzés intézményrendszere mennyiben segíti elő, vagy esetleg inkább konzerválja a társadalmi előnyök, illetve hátrányok mérséklését?

A képzési, illetve a foglalkozási rendszer összhangjára vonatkozó, tehát a kettő megfelelőségét (kongruenciáját) nagyvonalaiiban mérő adatok azt mutatják, hogy tágul az olló a két rendszer között. Kimutatható, hogy az irodai, ügyviteli jellegű foglalkozásokba növekvő mértékben lépnek be a diplomások, főleg a fiatalabbak (25–34 évesek), 1995-ben még csak 7 százalékot tett ki e korcsoport diplomásainak aránya, 2010-ben viszont már 31 százalékot. Mindez az inkongruencia számottevő növekedését jelzi. E folyamatnak azonban tovagyűrűző hatása is van, tekintve, hogy a középfokú végzettségűek jelentős része ily módon kiszorul a számukra megfelelő foglalkozásokból, és képzettségükhöz viszonyítva alacsonyabb szintű foglalkozásokba próbál bejutni.

E tendencia látszólag a „túlképzésre” utal, valójában azonban a jelenség mögött alapvetően a munkahelyek számának közel két évtizede megfigyelhető stagnálása húzódik meg, amely eleve komoly korlátokat szab a munkaerőpiacra újonnan belépőknek, következésképpen nyílik az olló a képzési, illetve a foglalkozási rendszer között. További kedvezőtlen körülmény, hogy a munkaerő-piaci bizonytalanságok miatt a fiatalok körében egyre töredezettebbé válik az életpálya, amely számottevő instabilitást visz az életvitelbe, és kihat az önálló családalapítás folyamatára is.

A közoktatási, valamint a felsőoktatási rendszer tervezett reformja elvileg segíthetne ezen feszültségek feloldásában, azonban a probléma megoldásához nélkülözhetetlen a munkahelyek számának komoly mértékű bővítése, ellenkező esetben sem

az iskolázási esélyegyenlőtlenségek, sem az inkongruencia mérséklésére nem nyílik lehetőség, tehát csupán a képzési rendszerre irányuló egyoldalú lépések érdemben nem javítják a rendszer fenntarthatóságát.

A második kérdést illetően korábbi elemzések azt mutatták, hogy a 2000-es évek elejéig a szülők iskolai végzettsége, illetve a származás továbbra is erőteljesen meghatározta a továbbtanulási esélyeket (KSH [2004]). Újabb adatok hiányában jelenleg csupán indirekt összefüggést jelezhetünk az iskolarendszerben ma érvényesülő szelekciós hatásokról. Az iskolarendszerben az utóbbi években bevezetett koncepcionális elképzelések (szabad iskolaválasztás) inkább a szegregációs folyamatokat erősítették fel, amelyek köztudottan a társadalmi előnyök, illetve hátrányok konzerválódását idézik elő, következésképpen az esélyegyenlőtlenségek mérséklődése sem következhetett be.

1.3. Foglalkoztatottság az „útfüggőség” csapdájában

A rendszerváltást követő gazdaságszerkezeti változások nyomán mintegy másfél millió munkahely szűnt meg, és ezt a törést a magyar gazdaság a mai napig nem heverte ki, következésképpen *a közel két évtizede kialakult pályáút a mai napig determinálja a munkahelyteremtést*. A foglalkoztatottak létszáma az 1990-es évek közepe óta csak kismértékben változott, ezért e téren alapvetően a stagnálás a jellemző.

A mélypontról való elmozdulás érdekében a kormányok a 90-es évek eleje óta komoly mértékben számítottak a külföldi tőke munkahelyteremtő szerepére, és az ehhez szükséges vonzó feltételek megteremtése kiemelt figyelmet kapott. Kimutatható, hogy 2002-ig a külföldi ellenőrzés alatt levő vállalkozások kisebb mértékben (néhány tízezerrel) növelték ugyan a foglalkoztatottak számát, ám ezt követően folyamatosan csökkentez a létszám, többnyire néhány multinacionális vállalat hazai piacról való kivonulása miatt.

A világgazdasági válság hatására az Unió is felismerte, hogy a nagyvállalati szektor, ezen belül is a multinacionális nagyvállalatok munkahelyteremtő képessége korlátozott, ezért ma már uniós szinten is a honi kis- és középvállalati szektort segítő gazdasági klíma megteremtése került előtérbe, tekintve, hogy a kontinentális méretekben megjelenő növekvő munkanélküliséget döntően ezen az úton lehet mérsékelni.

Magyarország szempontjából fokozott jelentősége van az ez irányú törekvésnek, hiszen a válság tartósan alacsony foglalkoztatottsági állapotban érte a hazai gazdaságot, illetve munkaerőpiacot. Nem véletlen, hogy a foglalkoztatottsági rátát tekintve hazánk több éve az uniós országok rangsorában az utolsó helyen áll. Következésképpen alapvetően nem a válság hatásait kell csupán kiheverni, hanem a pangó foglalkoztatottsági helyzetből való kilépés az elsődleges cél.

Az egyes rétegek *foglalkoztatási rátájának alakulása nagymértékben függ az iskolai végzettségtől*: 1992-ben a munkaképes korúakon belül a 8 általánosnál alacso-

nyabb végzettségűek körében 24 százalékos volt a foglalkoztatási ráta, 2010-ben mindössze 11, a 8 általános végzettségűek körében 54, illetve 38 százalék. Ezek a riasztó arányok arra hívják fel a figyelmet, hogy a foglalkoztatottsági szint érdemi növelése érdekében nagy tömegű képzetlen munkaerőnek kellene munkahelyet teremteni. Kérdés, hogy ezt a feladatot miként lehet megoldani, miközben a tudásorientált gazdasági fejlődés az alapvető cél.

Paradoxonnak tűnik, hogy a hazai nagyon alacsony szintű foglalkoztatás viszonylag közepes szintű munkanélküliséggel és kirívó mértékű inaktivitással párosul. *A nagy számú inaktívak jelentős hányadát a 90-es évek első felében munkaerőpiacról „kiszorult” emberek alkotják, akiknek egy részét a rokkantassítási útján lehetett megmenteni attól, hogy elkerüljék a munkanélküli státust.*

Az elemzések azt mutatják, hogy ezeket az embereket ma már nehéz a munka világába visszavezetni, hiszen háromnegyedük 50 éven felüli, többnyire rossz egészségi állapotúak, és sokuknak alacsony a képzettsége, ráadásul már túl hosszú ideje kívül vannak a munka világán.

A „munkátlanok” újratermelését tekintve a fiatalok körében sem jobb a helyzet, hiszen a kutatások azt mutatják, hogy a fiatalok (20–34 évesek) körében – a 80-as évek óta – változatlanul egyötödöt tesz ki azoknak az aránya, akik nem tanulnak, munkájuk sincs, és nincsenek gyermekgondozási szabadságon (Kertesi–Varga [2005]). Ezen a helyzeten az iskolai, illetve a foglalkoztatási rendszer „hagyományos” módszerekkel, tehát a két rendszer adott struktúrában való bővített újratermelésével nem lehet érdemben változtatni. Így például önmagában az sem hozna számottevő javulást, ha „...az alapfokú oktatás minőségileg megújulna, és a szegény néprétegek gyermekei számára is képes lenne minőségi szolgáltatásokat nyújtani” (Im. 657. old.). E szükséges, ám önmagában nem elégséges lépést ki kellene egészíteni a kereső-termelő munka tartalmának újrafogalmazásával, ezen belül is a piacon kívüli termelő tevékenység lehetőségeinek megteremtésével, amelyre már korábban is utaltam.

1.4. A kereső-termelő munka tágabb értelmezése – a figyelmen kívül hagyott erőforrások

A szakirodalom alapján meglehetősen egyetértés van abban, hogy a fizetett munka (piaci), illetve a nem fizetett munka⁴ világa szoros kapcsolatban él egymás mellett, amelyet a közgazdasági gondolkodás szerint a mindenkori kereslet és kínálat határoz meg. Egyes vélemények szerint a nem piaci szektor egyfajta puffert szerepet tölt be, ami azt jelenti, hogy működését alapvetően a piacon megjelenő vonzó, illetve taszító hatások határozzák meg. A szociológiai gondolkodás ennél árnyaltabb megközelítést alkalmaz, miután alapvető tétele az, hogy nagyon sok, munka jellegű tevékenység

⁴ Nem fizetett munka alatt a háztartásgazdaság keretei között saját fogyasztásra készített termékek előállítását, valamint a saját célra végzett szolgáltatásokat értjük.

eleve nem piacosítható, ezért a nem fizetett munka világát a piaci folyamatok csak részben befolyásolják.

A különböző társadalmi rétegek megélhetési stratégiájukat többnyire a fizetett és nem fizetett munka valamilyen kombinációja alapján alakítják ki, a mindenkori viszonyokhoz relatív rugalmassággal alkalmazkodva, erőforrásaikat a lehetőségeken belül igyekeznek átcsoportosítani (Harcsa [1991]). Ennek az alkalmazkodásnak egyfajta hagyománya alakult ki a magyar társadalomban, és többek között jelentős szerepet töltött be a hazai polgárosodási folyamatokban is. Kérdés, hogy az elhúzódo gazdasági válság körülményei között miként működnek az egyes rétegek „védekező reflexei”? Erre remélhetőleg érdemi választ adnak majd a legutóbbi, 2009/2010. évi időmérleg-vizsgálatok részletes adatai.

A nem fizetett munkákra vonatkozó információk alapvetőek a háztartási szatellit számlák összeállításához is (Sik–Szép [2002]). Következésképpen ezen számítások alapján a mindenkori nemzeti jólét fontos szegmenséről lehet megközelítőleg pontos képet kapni. Az Európai Parlament által is tárgyalt szakértői anyag szerint, az Unió 24 országát alapul véve a háztartás és a család ellátásával kapcsolatos munkák értéke – a számítási metodikától függően – a GDP 27,1, illetve 36,8 százalékát tették ki a 2000-es évek elején (Gianelli–Mangiavacchi–Piccoli [2009]). A Magyarországra vonatkozó becslés 17,7 és 24,5 százalék körül mozgott.

A piacon kívüli termelő munkát, illetve annak értékét a háztartási szatellit számla képes megjeleníteni, amelynek viszonylag jól kidolgozott, nemzetközileg elfogadott módszerei vannak (Sik–Szép [2002]). Az ehhez szükséges alapadatokat a lakossági időmérleg felvételek adják. A háztartásgazdaság keretei között végzett munka egy részét (zömében a piacon megjelenőt) a nemzeti számla figyelembe veszi, ám a saját fogyasztást szolgáló, valamint a háztartás keretei között végzett szolgáltató jellegű munkát már nem. Négy nagyobb tevékenységtípust sorolnak ide, ezek a következők:

1. a lakhatással,
2. az étellelmezéssel,
3. a ruházkodással,
4. a háztartásban élő gyermekek, betegek, gondozásra szoruló idősök ellátásával kapcsolatos munkák.

Korábban említettem, hogy ezek az értéktermelő munkák a társadalmi időalap jelentős részét kötik le, és nem mindegy, hogy milyen körülmények és feltételek mellett, ennek következtében milyen hatékonysággal végzik azokat. A háztartásgazdaság keretei között nemcsak a jólét, hanem a jólét termelése is megjelenik, hiszen azokban a háztartásokban, ahol ezeket a tevékenységeket, vagy azok egy részét alapvetően nem a kényszer, hanem az értelmes munkavégzés motiválja (amelynek eredményességét közvetlenül érzékelhetik az abban érintettek), fontos forrása lehet az elégedettségnek, adott esetben a társadalmi tőke működtetésének stb.

Mindezek alapján célszerű lenne, ha a szélesebb értelemben vett társadalompolitika a háztartásgazdaság ilyen jellegű tevékenységét szervezett módon segítené. A kialakított mérési módszerek alapján ennek hatását viszonylag jól lehetne becsülni.

Részben a korábbi, részben a legutóbbi időmérleg-vizsgálatból származó adatok azt jelzik, hogy a társadalmi időalap, ezen belül is a munka jellegű tevékenységek belső struktúrája komoly változáson ment keresztül az utóbbi közel negyedszázadban. 2000 és 2010 között mérséklődött a főmunkára fordított idő visszaesése, a korábbihoz képest felére csökkent viszont a mezőgazdasági munkával töltött idő, és jelentősen megnőtt a háztartás és család ellátásával kapcsolatos idő. Továbbra is jellemző viszont, hogy a piacon kívüli világban megjelenő munka aránya közel 60 százalékot tesz ki, ami alapvető a mindenkori jólét szempontjából.

A piacon kívüli munka világán belül – csökkenő szerepére ellenére is – meghatározó a mezőgazdasági jellegű tevékenység (2000-ben a munkára fordított társadalmi időalap 11 százalékát tette ki). E munkaidőalap által megtermelt termékek egy része a piacon kerül értékesítésre, nagyobb részét viszont saját fogyasztásra állítják elő.

A 15–74 éves népesség munkára fordított társadalmi időalapja

Tevékenységsz csoport	1986/1987		1999/2000		1986/1987=100,0 százalék
	Évi millió óra	Százalék	Évi millió óra	Százalék	
Főfoglalkozású munka	8 188,0	39,3	7485,9	41,1	91,0
Jövedelemkiegészítő munka	3 651,7	17,5	2179,0	12,0	60,0
nem mezőgazdasági	598,2		174,8		29,0
mezőgazdasági	3 053,5	14,7	2004,2	11,0	66,0
Segítő, önkéntes munka	718,4	3,5	451,5	2,5	63,0
Háztartás, család ellátásával kapcsolatos	8 279,8	39,7	8079,0	44,4	98,0
Együtt	20 837,9	100,0	18 195,4	100,0	87,0

A strukturális változások eltérő mértékben jelentek meg a társadalom egyes rétegeiben, és eltérő mértékben hatottak az életmódjukra is. A korábbi vizsgálatok azt mutatták, hogy az időfelhasználás jellege, ezen belül is a munkára fordított idő önmagában is komoly társadalmi differenciáló tényező. Így például, amikor a foglalkoztatottak körében a kereső munkára fordított idő szerint képeztünk kvintiliseket (1999/2000-ben), akkor azt tapasztaltuk, hogy a legalsó és a legfelső ötöd között a főfoglalkozású munkát illetően 2,1-szeres, a nem fizetett munkánál 5,2-szeres, ezen belül is a saját gazdaságban végzett mezőgazdasági munkánál 6,2-szeres volt a különbség (*Harcza–Sebők* [2002]). E kutatások alapján viszonylag pontos képet lehetett

kialakítani – a munka és a fogyasztás alapján – a különböző karakterű társadalmi csoportokról, amelyek az életforma, életstílus figyelembevételével a társadalmi tagozódás értelmezéséhez nyújtottak alapvető indikátorokat (i.m. 262. old.). (Így például a munkaközpontú életformától a hedonista jellegűig meglehetősen színes a társadalmi paletta.) E tekintetben figyelembe kell venni az értékek szerepét, amely ugyan csak viszonylag széles skálát mutat az egyes csoportokat összehasonlítva.

A korábbi vizsgálatok azt is igazolták, hogy az adott megélhetési stratégia kialakításában – a kényszerek és lehetőségek mellett – az egyének munkával szembeni beállítottsága is szerepet játszik (*Harcsa–Sebők* [2002] 35. old.).

„Ugyanabban a szakmában, alapvetően azonos társadalmi-demográfiai helyzet mellett is igen nagy szóródást mutat az egyének által teljesített munkaidő, többnyire a személyes motivációk eltérésére visszavezethetően. Lehet ez egyes esetekben a több kereset, más esetekben a választott hivatás logikája stb. Az alternatív döntés lehetősége azonban fennáll, amint ezt a gyakorlat is igazolja. Mindez arra hívja fel a figyelmet, hogy az életmód egyik központi elemét jelentő kereső munkát illetően az objektív társadalmi meghatározottságok mellett az egyéni attitűdöknek is nagy szerepe van.”

E megélhetési stratégiák tehát bizonyos fokig „kijelölik” a munka világán kívüli életmódot, sőt bizonyos fokig az életminőséget is.

1.5. Fenntarthatósági láncolat – a demográfiai, képzési és foglalkoztatási folyamatok kapcsolódása

Az előbbieken bemutatott demográfiai, képzési és foglalkoztatási folyamatokban, illetve e szegmensek szerkezetében bekövetkezett változásokat a fenntarthatóság/fenntarthatatlanság szempontjából is értelmezhetjük. Az egyes szegmensek közötti, illetve az ezeken belüli korábbi relatív összhangot az egyes területeken bekövetkezett változások többnyire fenntarthatatlanná teszik, ennek hatására az összekapcsolódó rendszerek egy újfajta, relatív egyensúly, tehát egy fenntarthatóbb állapot felé törekednek.

Ebben az értelemben részben az egyes területeken belül (népesedés, képzés, foglalkoztatás), részben azok között is létezik/megjelenik egyfajta fenntarthatósági láncolat. Az egyes láncszemek közötti kapcsolat többnyire két- és többirányú, és a kapcsolatok „állapotában” bekövetkezett változások mozgatórugóként viselkednek. A mozgatórugók egy idő után „felborítják” az adott fenntarthatósági szintet, miközben „építik” az újat. Ha a „felborítási” folyamat hosszan elhúzódik, akkor ezzel párhuzamosan az új fenntarthatósági szint kialakítása is késik. Ha az újratermelődés rendszerén belül ez a tartósan „felborult” állapot a láncolat sok elemét jellemzi, akkor

válságról beszélünk, és alapvetően ilyennek tekinthetjük a 2008 óta fennálló világméretű válságot.

A két- és a sokoldalú kapcsolódások nagy számának köszönhetően, szakmai konszenzus és nézőpont kérdése, hogy e láncolaton belül kiválasztunk-e kitüntetett pontként egy domináns területet, és a többi területet az ezzel kapcsolatos relációban értelmezzük, vagy inkább az újratermelői ciklust egységes egésznek tekintjük, és ily módon, e rendszeren belüli kapcsolatok adják a vizsgálat tárgyát.

Az első változat esetében például kiindulhatunk abból, hogy az újratermelői rendszer egészen belül kiemelt szerepe van a népességreprodukciónak, és ez esetben a többi területnek a népesedéssel, illetve egymással való kapcsolatát is ebből a nézőpontból vizsgáljuk. Úgy véljük azonban, hogy koncepcionális szempontból ezen alternatíva esetén „gyengülne” a népesség reprodukció kívüli területek tényleges szerepe, és ezáltal jóval kevesebbet tudnánk meg az egymást kumuláló vagy egymást kioltó kapcsolódások természetéről. A kulcskérdés tehát az, hogy a fenntarthatóságot milyen „normatíván” keresztül próbáljuk értelmezni.

A második változat esetében viszont, miközben megtarthatjuk a népességreprodukció prioritását, a hangsúlyt a fenntarthatósági láncolatra, annak működésére helyezzük, ezáltal többet tudhatunk meg az egyes területeknek e láncolaton belüli szerepéről.

Ez utóbbi megközelítést alkalmazva, a népességreprodukciónál, mint kulcskérdésnél maradván – az indikátorok, és azok egymással való kapcsolódása alapján – nem igazán tudjuk egészen pontosan megmondani, hogy a népességreprodukciót befolyásoló tényezők külön-külön mekkora szerepet játszanak. Már csak azért sem, mert az egyes befolyásoló tényezők hatása, illetve azok mértéke többnyire egy-egy értelmezési „tartományban”, és nem egymástól élesen elváló fokozatokban jelenik meg.

A különböző eredők hatására bekövetkezett népességfogyás, az adottságok mellett formálódó család- és háztartásszerkezet, továbbá ezek függvényében a munkaképes korú népesség számának az újratermelői, valamint annak foglalkoztatási szintje, – mindkét modell esetében – komoly korlátja a fenntarthatóságnak. Nemcsak a kívánatos mértékű népességreprodukció, hanem az eddig elért jóléti szint fenntarthatósága kérdőjeleződött meg, miután az adott foglalkoztatottsági szint mellett a gazdaság erőforrástermelő-képessége egy alacsony tartományban rögzült.

E láncolat során egymást negatívan erősítő körök alakulnak ki, amelynek illusztrálására érdemes egy olyan példát – nevezetesen a fiatal felnőtteknek a szülői családban való „bennragadását” – bemutatni, amelyben a népesedési, képzési és foglalkoztatási rendszer kapcsolódásai szinte láncolatszerűen jelennek meg.

Említettük, hogy az utóbbi két évtizedben, a 25–29 éves fiatalok körében egyötödéről közel felére növekedett azon fiatalok aránya, akik különböző okok – jelentős részben a képzési rendszerben való idő meghosszabbítása – miatt a szülői családban élnek. Tekintsük tehát a láncolat kiinduló elemének azt, hogy a képzési rendszer kiterjesztése következtében megugrott a szülői család kötelékében élő fiatal felnőttek aránya, amelynek következtében komoly mértékben kitolódott a fiatalok gyermek-

vállalása. Jelentős részben emiatt a korábbi időszakhoz képest kevesebb gyermek született, és az így kialakult demográfiai deficit eredményeként a későbbiekben csökken az újonnan munkába állók létszáma. E kedvezőtlen strukturális folyamat hatására tovább romlik az egy kereső által eltartott népesség aránya, amely a gazdaság forrástermelő képességének a romlását jelzi. E szűkülő források a korábbinál kedvezőtlenebb feltételeket teremtenek majd a következő nemzedék gyermekvállalásához, és ennek tovaggyűrűző hatása megy tovább a kapcsolódó területekre.

Összességében azt lehet mondani, hogy a társadalmi újrateermelődés egyre szűkülő keretek között megy végbe, amelynek következtében folyamatosan újrateermelődnek a jóléti javak elosztásával kapcsolatos konfliktusok, és a rendszer szinte minden egyes területe instabil helyzetbe kerül. A fenntartható fejlődés szempontjából e folyamatot a jövő feléléseként lehet minősíteni.

2. Megélhetési viszonyok – lakáshelyzet⁵

A jólét általános szintje, valamint a forrástermelés jellemzői között nagyon szoros a kapcsolatot. Ez alapján azt mondhatjuk, hogy az eddigiekben bemutatott demográfiai, képzési és foglalkoztatottsági viszonyok – mint a társadalmi újrateermelődési folyamatok „alapjai/bemenetei” – döntő mértékben meghatározzák a megélhetési viszonyokat, amit a rendszer egyik „kimenetének” is tekinthetünk. Az említett meghatározottság nem csupán a jólét általános szintjére, hanem ezen belül a társadalmi egyenlőtlenségek újrateermelődésére is érvényes. Ez azt is jelenti, hogy a forrástermelésnél megjelenő társadalmi egyenlőtlenségek „leképeződnek” a megélhetési viszonyokra is.

Jövedelem, szegénység. A forrástermelésnél megjelenő korlátok és adottságok tovaggyűrűzése. Globálisan és az egyes társadalmi csoportok viszonylatában is elmondható, hogy a gazdaság jövedelemtermelő képessége, mint adottság meghatározó jelentőségű. A makroszintű korlátok mellett a családok körében további, alapvetően a munkaerő-piaci egyenlőtlenségekből, azaz a családok eltérő jövedelemtermelő képességéből fakadó korlátok jelennek meg. Ez azt is jelenti, hogy a jövedelmi helyzet, és ezzel összefüggésben a szegénység megjelenése, a jövedelemtermelő képesség tükörképeként is felfogható.

A lakossági jövedelmek alakulását jelentős részben a makrogazdasági viszonyok határozták meg. A 2000-es évek első felében 3–5 százalék körül növekedett a GDP,

⁵ E fejezet jelentős mértékben a következő írásokra támaszkodik: Havasi [2012], Havasi–Mencső [2012], Székely [2012].

majd 2006 után folyamatosan csökkent (KSH [2011b]). Az egy főre jutó jövedelem is alapvetően ezt a pályát követte, hiszen 2006-ig reálértéken növekedett, majd ezt követően jelentős csökkenés után, 2010-ben némileg emelkedett. A gazdasági lehetőségek beszűkülése miatt csökkent a munka, és növekedett a társadalmi jövedelmeknek az összes jövedelmen belüli hányada.

A szegények aránya 2010-ben 15 százalékot tett ki. Különösen súlyos a munkanélküliek helyzete, akiknek kétharmada, valamint a három és többgyerekeseké, akiknek kétötöde tekinthető szegénynek.

Megállapítható tehát, hogy ahol a családban élők „tudástőkéje” és ezzel összefüggésben munkaerő-piaci pozíciójuk gyenge, és/vagy a családi életciklussal kapcsolatos forráshiány is jellemző, ott anyagi-egzisztenciális szempontból fennáll a perifériára kerülés veszélye. Mindehhez gyakorta társulnak térségi-települési hátrányokból fakadó hatások, amelyek kumuláltan érvényesülnek az érintett népesség életkörülményiben, életmódjában.

Fogyasztás. A jóléti minták és a forrásszűke szorításában. A globalizáció körülményei között egyre inkább terjednek a jóléti állam keretei között meghonosodott fogyasztási mintázatok, amelyen belül egyre nagyobb szerepet kap a profitszerzés érdekében manipulált fogyasztás. Ez – a véges források miatt – önmagában is komoly forrása a fenntarthatatlanságnak. A szűkös források hatása azonban nemcsak globálisan, hanem az egyes társadalmi csoportok vonatkozásában is megjelenik. A gyenge munkaerő-piaci pozícióban levők körében ugyanis a biológiai fenntartás szempontjából felmerülő alapvető szükségletek (élelem és lakás) kielégítése is komoly gondokat okoz.

A fogyasztással kapcsolatos háztartási kiadások hosszabb távon követik a befolyó jövedelmeket. Ez azt jelenti, hogy a kiadások esetében is 2006-ig növekedés figyelhető meg, ezt követően a nettó jövedelmekkel párhuzamosan a személyes célú kiadások is csökkentek reálértéken.

2000 és 2010 között jelentős szerkezeti változás következett be a háztartások fogyasztásában, hiszen az élelmiszerekre fordított kiadások aránya erősen visszaesett (29-ről 23 százalékra), és ezzel párhuzamosan ugyanilyen mértékben megnövekedett a lakásfenntartással és energiafogyasztással kapcsolatos kiadásoké (19-ről 25 százalékra). A két fogyasztási főcsoport együttesen pedig változatlanul a kiadások közel felét teszi ki. Társadalmi rétegek szerint igen komoly differenciák figyelhetők meg az élelmiszerre és lakásra fordított kiadások arányában. A legfeljebb 8 általánossal rendelkezők háztartásában 59, az egyetemet végzettek körében 37 százalékot tesz ki a két fogyasztási főcsoportra fordított kiadások hányada.

A megélhetési viszonyok romlását a lakosság is egyre inkább érzékeli, hiszen 2005-ben a háztartások 34 százalékának jelentett komoly nehézséget a kiadások fedezése, 2010-ben viszont már 58 százalékának. Hasonló romlást lehet megfigyelni a

lakásfenntartási költségek esetében is, ahol 2006-ban a háztartások 29, 2010-ben viszont 42 százalékának volt nagyon megterhelő a kiadások fedezése.

Lakáshelyzet. A gazdasági fejlettséghez képest fejlettebb lakásszektor? Az időlegesen kedvező helyzet „visszacsapása”? Korábbi kutatások nyomán széles körben elterjedt az a nézet, hogy a hazai lakás szektorra vonatkozó mutatók számottevően fejlettebb viszonyokat tükröznek, mint a hazai gazdaság (Hegedűs [2012]). E nézet alapvetően az 1970-es és 80-as éveire jellemző helyzet minősítésén alapult. Ebben az időszakban részben a kiterjedt állami lakásépítés, részben a második gazdaság keretében – alapvetően a túlmunkán alapuló – „házépítőipar” fellendülése következtében ugrásszerűen bővült a hazai lakásállomány. A második gazdaságbeli házépítőipar döntően a vidéken élők körében volt jellemző, ekkor épültek a viszonylag nagy alapterületű családi házak. A házépítőipar korabeli teljesítményét mi sem jellemzi jobban, mint az, hogy 1987-ben a második gazdaságban ötször annyi időt fordítottak lakásépítésre és karbantartásra, mint az állami építőiparban (Farkas–Vajda [1989] 20. old.). Ám a kutatások azt is kimutatták, hogy a házépítőipar működéséhez komoly forrást biztosított a mezőgazdasági kistermelés, miután az ott megtermelt jövedelem meghatározó forrást nyújtott az érintettek számára (Harcsa [1984]). A lakásviszonyok terén érzékelt viszonylag kedvező helyzet tehát jelentős mértékben azon a túlmunkán alapult, amelynek döntő része a nemzeti számlákban nem jelent meg.

Utólag kiderült, hogy az akkor és a későbbiekben épült nagy alapterületű vidéki lakások nagy része mára „holttőke”, miután számos ok miatt piaci értékük a töredékre esett vissza. Ezen okok között is kiemelkedő szerepet játszik a lakásfenntartási költségek rohamos növekedése, amely igen súlyos helyzetbe hozta az érintetteket.

Társadalmi egyenlőtlenségek. Az életkörülmények szempontjából a lakáshelyzet – beleértve a lakáshoz jutást és a lakásfenntartást – kiemelkedő jelentőségű valamennyi társadalmi csoport esetében. Különösen igaz ez a családot alapító fiatalok, valamint a társadalmilag hátrányos helyzetű rétegek körében, akiknél a rendelkezésre álló erőforrások többnyire nem elégségesek az önálló lakás megszerzéséhez, illetve fenntartásához. A gyenge munkaerő-piaci pozíció nem nyújt elégséges fedezetet a lakhatás finanszírozásához, következésképpen a családi szintű forrástermelésnél megjelenő társadalmi egyenlőtlenségek szükségszerűen megjelennek a lakásviszonyok területén is.

Az egyenlőtlenségeket a rossz minőségű (substandard)⁶ lakások elterjedtségénél is meg lehet megfigyelni. Általános vonás, hogy a 65 éves és idősebb egyedülállók, a sokgyermekesek, valamint a gyermeküket egyedül nevelők élnek viszonylag magas hányadban az ilyen lakásokban. E tekintetben igen nagyok a településtípusok közötti különbségek is, hiszen Budapesten és a nagyvárosokban 5 százalék körüli, a községekben 22, ezen belül az 500 fő alatti kistélepüléseken közel 40 százalék a rossz minőségű

⁶ Substandard az a lakás, ahol a következők közül valamelyik feltétel előfordul: a lakásban nincs WC, nincs fürdőszoba, csatornázatlan, a lakás alapozás nélküli, vályogfalú épületben van.

lakásokban élők aránya. Ez a körülmény jelentős mértékben hozzájárul a településtípusok közötti, valamint a településen belüli szegregációs folyamatok fennmaradásához.

A meglevő térbeli szegregációt tovább mélyíti a lakásépítések térbeli koncentrációja. Tíz év alatt 31-ről 49 százalékra növekedett a főváros és agglomerációjának részesedése az újonnan épült lakásokból. Mindez hosszabb távon a térbeli differenciálódás fokozódását eredményezi.

Lakáspolitikai – lakáshitelezés. Miután a lakás elemi része a létfeltételeknek, ezért a lakáshoz jutást, valamint a lakásfenntartást nem lehet csupán a piac működésére bízni. Az országok többségében a támogatás és ösztönzés különféle formái alakultak ki a sajátos helyzetű társadalmi csoportok lakáshelyzetének a segítésére.

A rendszerváltást követő évtizedben az állami-munkáltatói lakásépítési programok megszűnése és a bérlakás állomány privatizációja után a költségvetési támogatások közül lényegében már csak a lakásépítési kedvezmény maradt fenn, így a lakáshoz jutásban a családi háttér, a korábban felhalmozott lakásvagyron szerepe meghatározóvá vált.

Az utóbbi két évtizedben a lakáspolitikai intézkedések gyakorta ad hoc jellegűek voltak, sokszor a szektoron kívüli kényszerek hatására fogalmazódtak meg. Ilyen volt például a 90-es évek eleji első lakáshitelválság kezelése, a gázártámogatás bevezetése majd átalakítása, a lakásépítési kedvezmények többszöri átalakítása és átmeneti megszüntetése, a kilakoltatási moratórium bevezetése, valamint legutóbb a devizahitel-válság megoldását szolgáló lépések.

Az utóbbi időszakban az a több mint 300 ezer lakáshiteles háztartás jelentette a leg súlyosabb problémát, amely devizaalapú hitelt vett fel. A pénzügyi válság következtében ugrásszerűen megnövekedett kamattartozás miatt családok százezrei kerültek bizonytalan helyzetbe. A két alsó jövedelmi ötödben levők esetében az összjövedelem közel egyharmadát felemésztte a hiteltörlesztés. A hitelt felvevők kétharmada gyermekes család, közülük különösen azok szorulnak kormányzati segítségre, akiknek a válság során a jövedelme is jelentősen megcsappant.

3. Egészségi állapot, egészségügy⁷

Az egészségi állapot mint erőforrás. Intézményi gondok. Az egészségügyi rendszer működtetése állami feladat, és a rendszer működésében fellépő anomáliák egy része szorosan összefügg a gazdaság adott szintű jövedelemtermelő képességével, másik része pedig a rendszer fenntartásával kapcsolatos ad hoc jellegű egészségpolitikával, amely önmagában a pazarlás forrása.

⁷ E fejezet jelentős mértékben a következő írásra támaszkodik: Gárdos [2012].

A munkaerő mindenkor egészségi állapota közgazdasági értelemben is erőforrásnak tekinthető, ezért a rossz egészségi állapot mindenképpen korlátozza a rendelkezésre álló munkaerő hasznosíthatóságát, egyúttal a fenntarthatóság szempontjából is meghatározó tényező. A társadalom jól-léte szempontjából pedig talán még nagyobb a jelentősége az egészségi állapotnak, tekintve, hogy a jó egészségi állapot, pontosabban annak hiánya, döntő mértékben befolyásolja az étellel szembeni megelégedettséget.

Az intézményi gondok egy része az alacsony egészségügyi ráfordításokkal magyarázható, és az így felmerülő forráshiány jelentős szerepet játszhat az egyenetlen kórházi ellátásban, a szakorvosi ellátottságnál mutatkozó hiányosságokban, és az orvosok utánpótlásának a biztosításában.

Az egészségügy alacsony finanszírozottsága indirekt módon oka lehet annak, hogy Magyarországon fordítják arányaiban a legtöbbet az emberek gyógyszerekre és gyógyászati segédeszközökre az OECD-országok között, hiszen a gyógyszerekhez mindenhol közel azonos piaci árakon lehet hozzájutni.

Rossz egészségi állapot – az egészség felértékelődése. Látszólag ellentmondásnak tűnik, hogy a népesség kirívóan rossz egészségi állapota az egészségtudatosabb magatartás terjedésével párosul, hiszen csak hosszabb idő után várható az egészségtudatosabb életmód hatása az egészségi állapotra (*Vitrai* [2011]).

A rossz egészségi állapotból adódóan kedvezőtlenek az életkilátások. A várható átlagos élettartamot tekintve az EU27 tagországain belül hazánk az utolsók között van, csak Bulgária, Románia, Lettország és Litvánia áll mögöttünk. Az elkerülhető halálozások száma hazánkban kétszer magasabb, mint az OECD átlagában. Ha a halandóság hazai és nemzetközi trendjei tartósak maradnak, akkor a magyar népesség csupán 90 év múlva éri el az Unió átlagos szintjét. A kutatások azt mutatják, hogy a magyar lakosság 60 százaléka állítja magáról, hogy krónikus betegségben szenved. E számok tömör látteletet adnak a népesség életkilátásaira, valamint egészségi állapotára vonatkozóan.

Indirekt módon ez a kedvezőtlen körülmény is szerepet játszhatott abban, hogy a vizsgálatok szerint az utóbbi évtizedben terjed az egészségtudatosabb magatartás. Ennek jeleit az egészségesebb táplálkozásban, a dohányzás csökkenésében, valamint az orvoshoz fordulás növekvő gyakoriságában lehet felfedezni. Ez utóbbit megerősíti az a tény, hogy az egyre gyakoribb orvoshoz fordulást nem követte a megbetegedések számának növekedése.

Esélyegyenlőtlenségek az egészségi állapotban. Akárcsak az anyagi javakhoz való hozzáférésnél, az egészségi állapot, tehát az egészséges életre való esélyeknél is meghatározó az egyének társadalmi-demográfiai pozíciója. Így például a rossz, illetve nagyon rossz egészségi állapotban levők arányát tekintve, a legfeljebb 8 általános iskolai végzettséggel rendelkezők körében közel nyolcszor akkora előfordulást figyelhetünk meg, mint a diplomások körében. Az iskolai végzettség mellett

az anyagi helyzet, a gazdasági aktivitás, valamint a lakóhely is komoly befolyásoló tényező (Vitrai [2011]). Ez utóbbi a területi egyenlőtlenségekre hívja fel a figyelmet. Ezek a befolyásoló tényezők egyébként komoly mértékben hatnak az egészségügyi intézményrendszerhez való hozzáférésre is. A „saját jogon” szerzett társadalmi hátrányok így módon összekapcsolódhatnak a külső, tehát az intézményrendszer területi egyenlőtlenségeiből fakadó hátrányokkal. A kutatások azt igazolják, hogy a társadalmi esélyegyenlőtlenségek így módon való összekapcsolódása egyre erőteljesebb, amelynek feloldása messze túlnő a szűken vett egészségpolitika keretein.

4. Szociális védőháló⁸

Részben maradékelven, gyakorta ad hoc módon való működés. A viszonylagos bőség és szűkösség párhuzamos jelenléte. A valóságot elfedő indikátorok. Más humánszükségletek kielégítéséhez hasonlóan e téren is alapvető az állami felelősségvállalás, hiszen nem lehet az ellátást a piaci viszonyokra bízni, sőt gyakorta éppen a piac által okozott „károk” elhárítása vagy mérséklése a szociális védőháló egyik feladata. Az állami felelősségvállalás lehetséges megvalósítási eszköze a szolgáltatásszervezési kötelezettség, az önkormányzati kötelezettség, valamint a kiegészítő jellegű lehetőségek támogatása (civil szerveződések, egyházak számára). A rendszer eredményessége jelentős részben attól függ, hogy a szociálpolitika milyen hatékonysággal tudja ezen eszközöket alkalmazni.

A működés kapcsán elmondható, hogy az utóbbi két évtizedben a szociális védőháló rendszere is részben a változó nagyságú állami források, részben az ad hoc jellegű intézkedések szorításában próbált fennmaradni.

A finanszírozáshoz biztosított mindenkori források, és a számos területen „bőkezűen” ellátó rendszer között időről-időre feszültségek keletkeztek, amely gyakorta vezetett az említett ad hoc jellegű szabályozáshoz. Ilyen körülmények között nehezen lehetett következetesen alkalmazni az univerzális, illetve a rászorultság elve alapján nyújtott támogatásokat. Mindezeket figyelembe véve a folyamatok mérésére használt mutatószámok sokkal inkább a mindenkori szabályozás „kimenetét” mérik, és kevésbé a tényleges szükségletek kielégítését, következésképpen a mérőszámokat csak a rendszer keretein belül lehet értelmezni. A rendszer fenntarthatósága szempontjából a szabályozási keretek által indukált feszültségek nagyobb gondot jelentenek, mint a források szűkössége.

⁸ E fejezet jelentős mértékben a következő írásra támaszkodik: Bácskay et al. [2012].

Ezek alapján kérdéses, hogy ilyen körülmények között miként lehet részben a piac által, részben az attól függetlenül megjelenő szociális jellegű hátrányok mérséklését megoldani.

A továbbiakban a szociális védőháló sokrétű területei közül csupán a *családtámogatást és gyermekellátást*, valamint az *idősgondozást* emeljük ki.

Családtámogatások. Fenntarthatósági problémák. A családtámogatások a gyermekvállalás, a gyermeknevelés, a családi élet, valamint a munka világa közötti összhang megteremtését szolgálják. Fontosságát mi sem bizonyítja jobban, mint az, hogy az egygyermekes családoknál az egy főre jutó bruttó jövedelemnek 8, a kétgyermekeseknél 13, a három és több gyermekeseknél 26 százalékát teszi ki a családtámogatásból eredő jövedelem. A családtámogatási kiadások 2000 és 2010 között a háromszorosára nőttek, miközben a GDP csupán kétszeresére, ami a rendszer hosszabb távú fenntarthatóságát kérdésessé teheti.

Szociális és gyermekjóléti szolgáltatások. Térségi egyenlőtlenségek. Mivel a szolgáltatások ellátásáért nagyrészt az önkormányzatok a felelősek, ezért azok lefedettsége az egyes települések anyagi lehetőségeitől függ. E körülmény miatt a kisebb településeken élőket számos szolgáltatásfajtánál nem vagy csak részlegesen lehet ellátni. Az ellátottak számát többnyire az aktuális szabályozási forma határozza meg, ennek következtében, ha változik a szabályozás, akkor változik az ellátottak száma is.

Napközbeni gyermekellátó intézményrendszer. Nagymérvű deficit a kapacitásokban. A bölcsődei és óvodai ellátás terén hosszabb ideje a legnagyobb gondot a felmerülő igények és a tényleges férőhelyek közötti olló növekedése, valamint az állami normatíva és az intézmények folyamatosan növekvő fenntartási és működési költségei közötti eltérés okozta. Különösen problémás a bölcsődei férőhelyhiány, és ezzel is összefügg, hogy a megfelelő korú gyermekeknek csupán 8 százaléka jut be a bölcsődékbe.

Gyermejjóléti alapellátások rendszere. A gyermejjóléti szolgáltatások alapvető célja a veszélyeztetett gyermekek ellátása, védelme. Kimutatható, hogy az 2000 és 2010 között észrevehetően csökkent a veszélyeztetett kiskorúak száma (127 ezerről 110 ezerre). Ezzel párhuzamosan viszont komoly mértékben növekedett a védelembe vett és az átmeneti gondozásban elhelyezett kiskorúak, valamint a gyermejjóléti szolgálat gondozását igénybe vevők száma. Egészében véve tehát az adatok e téren is inkább a szabályozó rendszer változásait és kevésbé a valóságot tükrözik.

Családsegítő szolgálatok. A családsegítő szolgálatok feladatai az utóbbi évtizedben jelentősen bővültek, miközben az e feladatokat ellátó önkormányzatok részére nyújtott normatíva összege csökkent, következésképpen e téren is növekszik a szabályozások által előírt ellátási kötelezettség, illetve ezen az alapon megjelenő igények, valamint a tényleges ellátás közötti olló. Az így előálló feszültségek elsősorban a kisebb településekre jellemzők.

Idősek gondozása. Az időskorú népesség számának gyarapodásával párhuzamosan növekszik az igény a részükre biztosított alapszolgáltatások iránti. A növekvő igények és ellátás mögött – a jogszabályok változása mellett – jelentős mértékben az áll, hogy a családi kötelékek lazulásával, illetve bizonyos esetekben a családok romló teherbíró képessége miatt növekszik azon idősök száma, akik számára csak az intézményes kerek közötti gondozás jelent megoldást. 1993 és 2010 között mintegy kétharmaddal gyarapodott a bentlakásos intézményekben elhelyezett idősök száma. A jogszabályok változását követve hol növekedett, hol csökkent a *házi* segítségnyújtást igénybe vevők száma, ezért e téren sem lehet pontos képet alkotni a tényleges viszonyokról.

5. Továbbgondolás, további kutatások

Jelen tanulmány központi gondolata szerint a *fenntarthatóság értékfüggő kategória*, ami azt jelenti, hogy tartalma attól függ, hogy milyen világ-, illetve társadalomkép alapján értelmezzük az újratermelődési folyamatokat, azaz a társadalom működését.

A mai viszonyok között alapvetően kétféle társadalomkép, illetve ezekhez rendelhető társadalomfejlődési modell jöhet számításba: az egyik a jelenlegi gazdasági növekedésre orientált, a másik a társadalmi és környezeti fenntarthatóságot előtérbe helyező és a gazdasági növekedést ennek alárendelő modell.

Célszerű lenne, hogy ezek a más-más értékrendek alapján felépített társadalomképek közeledjenek egymáshoz, már csak azért is, mert ez is egyik feltétele a valóságos fenntarthatóság megteremtésének. Praktikus szempontok miatt minél több szegmens esetében *meg kell teremteni az átjárást a két modell között*, amit alapvetően a használt fogalmak, a mérési módszerek, ezen belül is az indikátorok szintjén lehet megtenni.

A statisztikai mérésnek mindkét modell adatigényét ki kell elégíteni, és erre alapozva *párhuzamos méréseket kell végezni*, majd azok eredményeit egymással összevetve a valós viszonyokra vonatkozóan árnyaltabb képet lehet kapni. A párhuzamos mérés azt jelenti, hogy mindkét modellben – a részben azonos, részben eltérő indikátorok – az értékrendszereik alapján külön-külön kell elemezni és értékelni az egyes folyamatokat, jelenségeket. Az egyes modellek érthetően más-más módon értelmezik a fenntarthatóságot, ebből az is következik, hogy ugyanaz az indikátor az egyik modellben a fejlődést vagy másképpen a fenntarthatóságot mutatja, míg a másik modell keretei között inkább a fenntarthatatlanság folyamataira utal.

Ezen általános jellegű megfontolások mellett, a következő kutatási feladatokat lehet megfogalmazni.

1. Fontos lenne, hogy a társadalmi folyamatok és jelenségek, valamint a környezet állapotát mérő jelzőszámok, illetve ezek strukturált alrendszerei egységes, integrált keretben jelenjenek meg. Ám az egységes értelmezési keret megteremtése előtt (vagy azzal párhuzamosan) kívánatos a belső összefüggéseik alapján, külön-külön is elemezni a társadalmi folyamatokat, illetve a környezet állapotát tükröző indikátorokat, törekedve a fogalmi harmonizációra.

2. A legnehezebb feladatot az jelenti, hogy a két modellben használt társadalmi indikátorok összehasonlító értelmezéséhez ki kell alakítani az összehasonlíthatóság szempontjait. A mindkét modellben használt indikátorok esetében – külön-külön – meg kell határozni azt az értéktartományt, amelyen belül a fenntarthatóság, illetve a fenntarthatatlanság a jellemző érték. Érvényes következtetéseket csak az ily módon egybevetett határértékek alapján lehet levonni.

3. Hasznos tanulságokkal szolgálhat a fenntartható fejlődés különböző koncepcióinak, valamint a mögöttük levő indikátorrendszereknek a kritikai egybevetése. Ez esetben alapvetően a nemzetközi szervezetek, többek között az OECD által összeállított kompendiumot, továbbá a fenntartható fejlődés alternatív modelljét előtérbe helyező koncepciókat és ajánlott indikátorrendszereket célszerű összehasonlítani, valamint a tanulságokat levonni.

4. A jelenlegi jól-lét kutatási irányok lehetőségei és korlátai. A fenntarthatóság komplexebb megítélése szempontjából mindkét modell számára alapvető fontosságú a jól-lét dimenziójának beemelése.

A különböző szálakon folyó jól-lét kutatások többségének közös jellemzője, hogy alapvetően csak a szubjektív indikátorokra támaszkodnak. Kulcskérdésük az egyéni és a társadalmi szintű megelégedettség és boldogság, tömören fogalmazva a fenntarthatóság szubjektív elemeire helyezik a hangsúlyt.

Véleményem szerint a szubjektív alapon mért jól-létet csak a jóléti alapok ismeretében lehet kellően értelmezni, azaz a jól-létet a társadalmi-gazdasági kontextusokba beágyazva célszerű vizsgálni. A továbbiakban ezen megközelítés jegyében kellene kialakítani a jól-lét kapcsolódását és kölcsönös összefüggéseit a jóléttel, valamint a társadalmi-gazdasági szerkezettel. Szükséges lenne tehát kidolgozni az objektív és szubjektív elemeket egyaránt magába foglaló rendszer koncepcionális kereteit, amelyre új fogalomként érdemes lenne a „jó élet” fogalmat alkalmazni. (Ám más fogalom is lehetséges.)

5. Célszerű lenne, ha a nem kormányzati szakmai szervezetek közös vállalásában két évente elkészülne a „Helyzetkép a fenntarthatóságról” című elemző és statisztikai indikátorokat tartalmazó kötet. Ennek tartalmát az érintett szervezetek szakértői közösen dolgoznák ki. A szakmai konszenzuson alapuló, rendszeresen közreadott indikátorrendszer és annak a két féle modell szerinti értelmezése adhat minimálisan szükséges alapot ahhoz, hogy a különböző nézetet vallók között érdemi, szakmai párbeszéd alakulhasson ki.

Irodalom

- BÁCSKAY A. – BOCZ J. – KOVÁCS B. – TÓTH J. N. [2012]: Szociális védőháló, egyes társadalombiztosítási ellátások. Munkaanyag. Központi Statisztikai Hivatal. Budapest.
- FARKAS J. – VAJDA Á. [1989]: Időgazdálkodás és munkatevékenységek. Társadalomtudományi Vállalkozások. Központi Statisztikai Hivatal, MTA Szociológiai Kutató Intézet. Budapest.
- GÁRDOS É. [2012]: Egészségi állapot, egészségügy. Munkaanyag. Központi Statisztikai Hivatal. Budapest.
- GIANELLI, G. C. – MANGIAVACCHI, L. – PICCOLI, L. [2009]: Size and Value of Unpaid Family Work in Europe. http://www.riel.it/bacheca/SASSARI/papers/giannelli_mangiavacchi.pdf
- HARCSA I. – SEBŐK CS. [2001]: *A részidős mezőgazdasági munka*. Központi Statisztikai Hivatal. Budapest.
- HARCSA I. – SEBŐK CS. [2002]: *A népesség időfelhasználása 1986/87-ben és 1999/2000-ben*. Központi Statisztikai Hivatal. Budapest.
- HARCSA I. [1984]: Mezőgazdasági kistermelés, életmód, életkörülmények. *Társadalomkutatás*. 2. sz. 134–153. old.
- HARCSA I. [1991]: Családok önvédelmi helyzetben. *Közgazdasági Szemle*. XXXVIII. évf. 3. sz. 307–319. old.
- HARCSA I. [2012]: Helyzetkép a fenntarthatóságról a társadalmi jelzőszámok tükrében. *Statisztikai Szemle*. 90. évf. 10. sz. 905–924. old.
- HAVASI É. – MENCZŐ B. [2012]: Kiadás, fogyasztás. Munkaanyag. Központi Statisztikai Hivatal. Budapest.
- HAVASI É. [2012]: Jövedelem, megélhetési viszonyok, szegénység. 2012. Munkaanyag. Központi Statisztikai Hivatal. Budapest.
- HEGEDÜS, J. [2012]: The Transformation of the Social Housing Sector in Eastern Europe – A Conceptual Framework. In: *Hegedüs, J. – Lux, M. – Teller, N. (eds): Social Housing in Post-Socialist Countries*. Routledge. New York. pp. 19–41.
- KERTESI G. – VARGA J. [2005]: Foglalkoztatottság és iskolai végzettség Magyarországon. *Közgazdasági Szemle*. LII. évf. 7–8. sz. 633–662. old.
- KOVÁCS B. [2012]: *Oktatás*. Munkaanyag. Központi Statisztikai Hivatal. Budapest.
- KSH (KÖZPONTI STATISZTIKAI HIVATAL) [2004]: *Társadalmi helyzetkép, 2003*. Budapest.
- KSH [2011a]: *Gyermekvállalás és gyermeknevelés*. Budapest.
<http://portal.ksh.hu/pls/ksh/docs/hun/xftp/idoszaki/pdf/gyemekvallalasneveles.pdf>
- KSH [2011b]: *Magyarország 2010*. Budapest.
- LACKÓ M. [2011]: A magyarországi rossz egészségi állapot lehetséges magyarázó tényezői. Összehasonlító makroelemzés magyar és osztrák adatok alapján, 1960–2004. In: *Mészáros J. – Harcsa I. (szerk.): Helyzetkép a népesség egészségi állapotáról*. Gondolat Kiadó. Budapest. 35–74. old.
- MONOSTORI J. [2012a]: *Népesedés*. Munkaanyag. Központi Statisztikai Hivatal. Budapest.
- MONOSTORI J. [2012b]: *Család, háztartás*. Munkaanyag. Központi Statisztikai Hivatal. Budapest.
- MONOSTORI J. [2012c]: *A népesség gazdasági aktivitása, munkaerő-piaci helyzete*. Munkaanyag. Központi Statisztikai Hivatal. Budapest.
- SIK E. – SZÉP K. [2002]: *A háztartási szatellit számla*. Központi Statisztikai Hivatal. Budapest.

- SPÉDER ZS. – KAPITÁNY B. [2007]: *Gyermekek: vágyak és tények. Dinamikus termékenységi elemzések. Életünk fordulópontjai. Műhelytanulmányok 6.* KSH Népeségtudományi Kutatóintézet. Budapest.
- SZÉKELY G-NÉ [2012]: *Lakáshelyzet.* Munkaanyag. Központi Statisztikai Hivatal. Budapest.
- VITRAI J. [2011]: *Egészségegyenlőtlenségek Magyarországon.* In: *Mészáros J. – Harcsa I. (szerk.): Helyzetkép a népesség egészségi állapotáról.* Gondolat Kiadó. Budapest. 25–34. old.
- VITRAI J. [2011]: *Milyen a magyar népesség egészsége?* In: *Mészáros J. – Harcsa I. (szerk.): Helyzetkép a népesség egészségi állapotáról.* Gondolat Kiadó. Budapest. 9–24. old.

Summary

Taking into account the sustainability, the study focuses on the social-demographic processes and phenomena as well as well-being. On the basis of the long term trends of the processes and phenomena, the study makes cautious conclusions connected with sustainability. Based on previous experience, the author makes proposals for further investigations, in which the interpretation of the indicators connected with the social processes and the environment, in addition to welfare and well-being get a distinguished role.

Foglalkozási osztályszerkezet (I.) – Elméletek, modellek*

Huszár Ákos,

a KSH vezető tanácsosa

E-mail: Akos.Huszar@ksh.hu

A foglalkozási osztályszerkezet különböző elméletei a társadalmi rétegződés vizsgálatának önálló irányzatát képezik. A dolgozat célja ennek az irányzatnak a tömör bemutatása. Először azt a kérdést tárgyalja, hogy ezek az elméletek milyen közös sajátosságokkal rendelkeznek, illetve hogy miben különböznek a társadalmi struktúra- és rétegződéskutatás más irányzataitól. Ezt követően pedig a foglalkozási osztályszerkezet újabb, nemzetközileg ismert modelljeit, illetve az ezeket alátámasztó elméleteket ismerteti.

A jelen írás egy nagyobb munka első eredményeit tartalmazza, amely a 2011-ben végrehajtott népszámlálás adatai alapján készülő rétegződéskötet előkészítéséhez kíván hozzájárulni. A munka folytatásaként a közeljövőben megjelenő tanulmány majd azokat a problémákat igyekszik összefoglalni, amelyekre a foglalkozási osztályszerkezet mindegyik modelljének valamiképpen reflektálnia kell.

TÁRGYSZÓ:

Társadalmi rétegződés.

Társadalmi struktúra.

Osztályelemzés.

* A tanulmány a KSH által szervezett és 2012. november 20-án megtartott „*A magyar társadalom rétegződése*” című műhelykonferencia vitaindító tanulmányának kissé módosított változata. A tanulmány elkészítését a Bolyai János Kutatási Ösztöndíj támogatta.

A foglalkozási osztályszerkezet különböző elméletei a társadalmi rétegződés vizsgálatának önálló irányzatát képezik, amely az osztályelemzés marxi-weberi hagyományába ágyazódva bizonyos megkülönböztető sajátosságokkal rendelkezik. A célom a következőkben az, hogy ezt az irányzatot bemutassam, illetve hogy a teljesítőképességét felmérjem. Ennek érdekében először az osztályelméletek főbb vonásait veszem szemügyre, s megpróbálom elkülöníteni őket a társadalmi-struktúra- és rétegződéskutatás más megközelítéseitől. Ezt követően a foglalkozási osztályszerkezet utóbbi időben kidolgozott, jelentősebb modelljeit mutatom be, elsősorban arra összpontosítva, hogy ezek milyen elméleti keretbe ágyazódnak, illetve hogy milyen elvek mentén épülnek fel. A munka akkor éri el a célját, ha hozzásegít a magyar társadalom rétegződésének vizsgálatára alkalmas osztálymodellek kidolgozásához.

1. Fogalmi bevezetés

Az osztálymodellek legszembevetőbb jellemzője, hogy a társadalom rétegződésének vizsgálata során *osztályozzák* a társadalom tagjait, nem pedig egyszerűen sorba rendezik őket. Kategorialis különbségeket állapítanak meg a társadalmon belül, szemben azokkal a különféle indexekkel – mint például a különböző foglalkozási presztízsskálák, vagy az egyéb, komplex társadalmi-gazdasági mutatók¹ –, amelyek a társadalom tagolódásának graduális jellegére fókuszálnak. Következésképpen, míg a graduális megközelítések mindig egyértelműen hierarchikus felépítésűek, addig az osztálymodellek nem feltétlenül azok. A státuszpontszámok alapján egyértelműen meg lehet állapítani, hogy valakinek a társadalmi állása (mennyivel) magasabb, vagy alacsonyabb másvalaki társadalmi pozíciójánál. Az osztálymodellek ezzel szemben a mennyiségi különbségek helyett minőségi különbségeket vonnak a társadalom tagjai között, s ezek a különbségek némely esetben hierarchikus viszonyokként értelmezhetők, értelmezendők, más esetekben azonban korántsem.

A foglalkozási osztálymodellek annyiban rokoníthatók a különböző rétegződési sémákkal, hogy mindegyikük kategorialis különbségek megállapítása révén igyekszik megragadni a társadalom tagolódását, különbség mutatkozik azonban közöttük

¹ Ezekről rövid ismertető olvasható Róbert Péter [1997] területet áttekintő írásában.

abban a tekintetben, hogy miként jutnak el a kategóriáikhoz. Míg a foglalkozási osztálymodellek megközelítése – *Stefan Hradil* terminológiáját használva – elméleti-genetikusnak tekinthető, addig a rétegződésvizsgálatokra deskriptív-dimenzionális eljárás jellemző.² Az első esetben az egyes kategóriák bevezetését valamely, a társadalom strukturális kényszereiről előzetesen kialakított elmélet támasztja alá. Ennek az elméletnek az operacionalizálása révén juthatunk el azoknak a sajátos osztályoknak az elkülönítéséhez, amelyek segítségével a társadalom tagolódását ábrázolni kívánjuk. A foglalkozási osztálymodellek esetében az a feltételezés áll a középpontban, hogy az egyének életesélyeit döntő mértékben meghatározza a foglalkozási rendszerben elfoglalt helyük. A rétegződésvizsgálatok ezzel szemben abból indulnak ki, hogy az egyenlőtlenségek több önálló, egymásra vissza nem vezethető vertikális dimenziója különíthető el³ – mint például az anyagi helyzet, a képzettség, vagy a foglalkozási presztízs –, s azokat sorolják egyazon csoportba, akikről az empirikus vizsgálatok során megállapítható, hogy a különböző vertikális dimenziók tekintetében hasonló helyet foglalnak el.⁴ A rétegződésvizsgálatok tehát az egyének bizonyos jellemzői alapján alakítják ki csoportjaikat, az osztálymodellek viszont a társadalomban fellelhető különböző strukturális pozíciókat igyekeznek elkülöníteni függetlenül azokról az egyénektől, akik e pozíciókat betöltik. Ebben az értelemben a különböző strukturális pozíciók – ahogy *Aage Sorensen* ([1991] 72. old.) is kiemeli – „üres helyek”, amelyek az ezeket betöltő egyénektől függetlenül léteznek.

Végül, a foglalkozási osztálymodellek további jellemzője, hogy – általánosan fogalmazva – *gazdasági* alapúak. A klasszikus marxi, illetve weberi megközelítésekkel egyetértésben úgy vélik, hogy a rendi társadalmak felbomlásával, s a modern, a piacgazdaságot intézményesítő társadalmak kiépülésével az egyének gazdasági helyzete válik a társadalmi állásuk alapjává. Például olyan tényezők, hogy ki milyen módon képes – a termelőeszközök tulajdonosaként, vagy csupán saját munkaereje birtokosaként – bekapcsolódni a termelési folyamatba (Marx), vagy hogy ki milyen esélyekkel rendelkezik a piacokon, különösen pedig a munkaerőpiacon (Weber). Ez a sajátosság élesen elkülöníti a foglalkozási osztálymodelleket a rétegződéskutatás azon új irányzataitól, amelyek az osztályok eltűnését, s az egyenlőtlenségek individualizálódását diagnosztizálják (lásd például *Beck* [1997], [2003]; *Hradil* [1987]; *Schulze* [2000]; *Pakulski–Waters* [1996]). Ezek szerint a különösen a '80-as, illetve '90 években népszerűvé vált elméletek szerint az egyé-

² Az osztálymodellek, illetve a rétegződésmodellek megkülönböztetéséhez lásd mindenekelőtt *Stefan Hradil* ([1987] 59–96. old.) munkáját.

³ Azt, hogy pontosan milyen egyenlőtlenségi dimenziókat jogosult elkülöníteni ritkán indokolják meg elméletileg. Ebből a szempontból fontos kivételt képez *Reinhard Kreckel* [1992] munkája. Az empirikus vizsgálatok során rendszerint elsősorban praktikus szempontok döntenek el, hogy az egyenlőtlenségek mely dimenzióit vonják be az elemzésbe.

⁴ Efféle vizsgálatokra hazai példaként *Kolosi Tamás* [1987], [2000] munkáit kell kiemelni.

nek gazdasági helyzete már nem gyakorol olyan sorsszerű hatást a társadalmi pozíciójukra, mint korábban. Ezt egyre inkább olyan politikai, kulturális, értékrendbeli, esztétikai stb. tényezők határozzák meg, amelyek nagyobb mértékben függnak az egyének önálló döntéseitől.

A foglalkozási osztálymodellek tehát a társadalmi rétegződés vizsgálatának sajátos eszközei, amelyek valamely, a társadalom strukturális kényszereiről alkotott elmélet alapján osztályozzák a társadalom tagjait (Huszár [2011] 407–411. old.). Az osztályozás, illetve az osztályozás eredményének bemutatása lehet önnön cél, amely révén megtudhatjuk, hogy az előzetesen elkülönített „üres helyeket” a népesség mekkora hányada foglalja el, ez hogyan oszlik meg területileg, s miként változik az idők során. Jellemzőbb azonban, hogy az osztállysémák megalkotása valamilyen speciális megismerési érdekhez kapcsolódik. E sajátos empirikus igényeknek mindenekelőtt az a feltételezés az alapja, hogy az osztályhelyzet összefügg különböző – az osztályozás során figyelembe nem vett – jelenségekkel, s így hozzájárulhat ezek magyarázatához. Hagyományosan három sajátos jelenségek köré különíthető el, amelyek magyarázata tekintetében a különböző osztálymodellek rendszerint – erősebb-gyengébb meggyőződéssel – illetékesnek tekintik magukat: egyrészt a feltételezések szerint az osztályhelyzet alapja lehet az anyagi életkörülményekben rejlő különbségeknek, másrészt az osztályhelyzet nem szándékolt következményeként a kulturális fogyasztás, illetve életmód különböző mintázatai jöhetnek létre, s végül harmadikként, az osztályhelyzet ismerete a politikai cselekvés sajátos formáihoz vezetheti a különböző osztályokhoz tartozókat.⁵

2. A foglalkozási osztályszerkezet különböző elméletei

Az osztályhelyzet tartalma, s a hozzá kapcsolódó magyarázatok ereje természetesen azon múlik, hogy milyen képet alakítunk ki a társadalom strukturális kényszereiről, illetve a foglalkozási osztálymodellek esetében a foglalkozási rendszer és a munkaerőpiac működéséről. Ebben a tekintetben különböző megközelítések azonosíthatók, és közöttük olykor jelentős különbségek tapasztalhatók. A következőkben a foglalkozási osztályszerkezet utóbbi időben kidolgozott, legfontosabb nemzetközi modelljeit mutatom be. Elsősorban azokat, amelyek elméletileg jól megalapozottak, sta-

⁵ Az osztályelméletekhez hagyományosan kapcsolódó empirikus igények kapcsán lásd például: Goldthorpe–Marshall ([1992] 387–393. old.), Breen–Rottman ([1995] 457–458. old.), illetve Huszár ([2011] 411–414. old.).

tisztikailag mérhetők, illetve amelyeknek a használhatóságát hosszabb-rövidebb kutatási gyakorlat is igazolta.⁶

2.1. Az EGP-osztályséma

Az osztályelemzés '70-es évek végi, illetve '80-as évekbeli felívelésében (a következő részben tárgyalandó Erik Olin Wright munkái mellett) kétségtelenül a John H. Goldthorpe, és kollégái által végzett mobilitáskutatások játszották a legjelentősebb szerepet. Ezeknek a vizsgálatoknak, amelyeket a mobilitáskutatás új generációjaként üdvözöltek a szakirodalomban (lásd *Ganzeboom–Treiman–Ultee* [1998]), a lelkét a Goldthorpe, Robert Erikson és Lucien Portocarrero munkája nyomán létrejött új osztályséma jelentette.⁷ Ennek a sémának az osztályai képezték azokat a kategóriákat, amelyek segítségével a társadalmi elmozdulás különböző formáit a vizsgálatok során értelmezték.⁸

Az EGP-sémát rendszerint az osztályelméletek weberi hagyományába ágyazzák, s a neoweberiánus megjelöléssel illetik (*Breen* [2005]). Erre kétségtelenül alapot ad Goldthorpe-nak és munkatársainak tartózkodása attól, hogy az általuk megkülönböztetett osztályokat a kizsákmányolás marxi terminusa révén értelmezzék. Maguk azonban visszautasítják saját munkájuk effajta címkézését (*Erikson–Goldthorpe* [1996] 31. old.), s azt hangsúlyozzák, hogy az ő felfogásuk szerint az osztályelemzés olyan kutatási program, amely nem elkötelezett egyetlen sajátos elméleti irányzat felé sem. Ez a kutatási program arra törekszik, hogy feltárja a foglalkozási rendszer, illetve a munkaerőpiac által meghatározott különböző pozíciókat, s ezeknek az egyének, valamint családok életesélyeire és viselkedésére gyakorolt hatásait – ebben a tö-

⁶ Ez természetesen nem azt jelenti, hogy a társadalmi struktúra- és rétegződéskutatás magyarországi irodalma ne lenne érdekes és színvonalas. Sőt, aki a magyar társadalom szerkezetének vizsgálatához valamilyen alternatív modellel kíván előállni, annak mindenekelőtt a különféle hazai megközelítésekkel kell vitába szállnia. Ezek azonban Magyarországon ismertebbek, így velük ehelyütt nem foglalkozom. A mai magyar társadalom rétegződésének vizsgálatakor továbbra is használatban van és releváns a *Ferge Zsuzsa* [1973], illetve *Andorka Rudolf-féle* [1982] munkajelleg-csoportosítás. A szűkebb területhez tartozó újabb munkák közül lásd mindenekelőtt Szelényi Iván, illetve kollégái munkáit (*Szelényi–Eyal–Townslley* [1996], *Eyal–Szelényi–Townslley* [1998]), *Szalai Erzsébet* ([2001], [2006]) elemzéseit, *Ferge Zsuzsa* ([2002], [2006], [2010]) újabb kutatásait, *Kolosi Tamás* és kollégái vizsgálatait (*Kolosi* [2000], *Kolosi–Róbert* [2004], *Kolosi–Dencső* [2006], *Kolosi–Keller* [2010]), a 2001-es népszámlálás rétegződéskötetét előkészítő, illetve az ehhez kapcsolódó munkákat (*Bukodi* [2006], *Bukodi–Fóti–Lakatos–Záhonyi* [1999], *Bukodi–Altörjai–Tallér* [2005], *Záhonyi–Bukodi* [2004]), lásd továbbá *Tardos Róbert* [2008] újabb kapcsolathálózási tipológiáját, valamint a *Kovács Imre* [2006] által szerkesztett, különböző megközelítéseket bemutató kötetet. A társadalmi struktúra- és rétegződéskutatás magyarországi eredményeinek áttekintéséhez lásd például a következő munkákat: *Róbert* [1997], *Éber* [2011], *Huszár* [2012].

⁷ Az osztályozási séma elnevezése a három kutató nevének kezdőbetűjéből áll.

⁸ E kutatások magyar nyelven megjelent eredményeihez lásd: *Erikson–Goldthorpe–Portocarrero* [1998], *Erikson–Goldthorpe* [1996].

rekvésében pedig a legkülönfélébb elméletek a segítségére lehetnek (lásd *Goldthorpe–Marshall* [1992] 382–387. old.).

Ennek megfelelően Goldthorpe és kollégái osztályosmájuk felépítése során többféle tényezőre támaszkodnak. A modell legfontosabb választóvonalaként először különbséget tesznek a foglalkoztatók, az önfoglalkoztatók, illetve az alkalmazottak csoportjai között. Azok között tehát, „akik megvásárolják más munkaerejét, akik nem vásárolják meg más munkaerejét, de a magukét sem adják el, illetve, akik eladják a munkaerejüket valamely foglalkoztatónak, vagy foglalkoztató szervezetnek” (*Goldthorpe* [2007] 103. old.). E megkülönböztetés jelentését, illetve jelentőségét Goldthorpe nem magyarázza különösebben, tulajdonképpen természetesnek tekinti.⁹ Számára sokkal fontosabb kérdés, hogy az alkalmazottak – akik az aktív népesség túlnyomó többségét alkotják – kategóriáját milyen módon lehet kisebb csoportokra felosztani. Ez az a probléma, ami Goldthorpe-ot igazán érdekli, s mindenekelőtt ennek a problémának a kezelése teszi eredetivé az általa kidolgozott osztályozást. Az alkalmazottak csoportján belüli különbségek Goldthorpe megközelítése szerint annak alapján ragadhatók meg, hogy a munkavállalókat milyen típusú szerződés köti a munkaadójukhoz. Ezt a meglátást elsősorban az a feltételezés támasztja alá, hogy a racionális munkaadó, annak érdekében, hogy vállalkozását minél nyereségesebben működtethesse, a különböző típusú munkákat végző munkavállalókat különféle alkalmazási formában foglalkoztatja. Az eltérő jellegű munkák elkülönítésekor Goldthorpe két tényezőt tart különösen hangsúlyosnak: egyrészt, hogy mennyire jelent nehézséget a munkaadó számára az adott munka ellenőrzése, másrészt pedig, hogy egy bizonyos foglalkozás mennyire igényel speciális ismereteket, illetve készségeket. E két tényező alapján tesz különbséget Goldthorpe a szolgáltatói típusú viszony (service relationship), és a munkaszerződés (labour contract) között, illetve bevezet egy harmadik, kevert típust, amely az előző két forma bizonyos elemeit ötvözi.

A munkaadó és alkalmazottja közötti eltérő foglalkoztatási viszonyokhoz az előnyök, illetve hátrányok különböző formái társulnak. Goldthorpe elmélete szerint a munkaadók elsősorban abban az esetben alkalmazzák a szolgáltatói típusú szerződéses viszonyt, amikor nehéz egy bizonyos munkát ellenőrizni, illetve ha ez a munka sajátos tudást igényel. Ebben az esetben az alkalmazotti viszonyhoz rendszerint több szabadság, nagyobb állásbiztonság, kedvezőbb juttatások, s jobb karrierlehetőségek kapcsolódnak, amely előnyök, például rugalmas munkaidőben, különböző, béren kívüli juttatásokban, szakmai fejlődési lehetőségekben stb. öltenek testet. Ezzel szemben a munkaszerződés elsősorban azon munkák esetében jellemző, amelyek nem igé-

⁹ „Hogy e három kategóriának miért is kell léteznie, ez önmagában nem különösebben problematikus, legalábbis azoknak a társadalmaknak a kontextusában nem, amelyek fenntartják a magántulajdon, illetve a munkaerőpiac intézményét.” (*Goldthorpe* [2007] 103. old.). E megkülönböztetés tárgyalásához lásd még: *Erikson–Goldthorpe* [1996] 17–20. old.

nyelnek különösebb szakértelmet, illetve a munkavégzés ellenőrzése is könnyebb. A munkaszerződéssel rendelkező alkalmazottak munkafeltételei rendszerint kedvezőtlenebbek. Ezekhez az állásokhoz általában szigorúan kötött munkakör, kevesebb önállóság és kevésbé vonzó karrierlehetőségek társulnak. A bérezés is kötöttebb, amely a munka eredményének egyértelmű ellenőrizhetősége folytán gyakran a dabbér formáját ölti. E két szélső típus között helyezkednek el a különböző kevert formák, amelyek a szolgáltatói típus, illetve a munkaszerződéses foglalkozási forma különböző sajátosságait társíthatják.

1. táblázat

A magyar és az európai társadalom osztályszerkezete az EGP-séma szerint, 2010
(százalék)

Osztálykategóriák	Magyarország	Európa
I. Magas szintű vezetők, szakemberek	7,6	15,6
II. Alacsony szintű vezetők, szakemberek	15,0	19,5
IIIa. Magas szintű rutin szellemiek	7,4	9,3
IIIb. Alacsony szintű rutin szellemiek	11,4	11,3
IVa. Önállók (alkalmazottal)	2,2	2,8
IVb. Önállók (alkalmazott nélkül)	4,3	3,8
IVc. Mezőgazdasági önállók	1,5	2,1
V. Alacsony szintű technikusok, művezetők	2,2	2,7
VI. Szakmunkások	11,5	11,3
VIIa. Betanított és segédmunkások	31,8	19,1
VIIb. Mezőgazdasági munkások	5,1	2,5
<i>Összesen</i>	<i>100,0</i>	<i>100,0</i>
<i>N</i>	1 383	44 546

Forrás: European Social Survey, 2010.¹⁰

A séma kidolgozása során Goldthorpe-ék számára a következő lépés az elmélet operacionalizálása. Azaz egyrészt azoknak a társadalmi kategóriáknak a felkutatása, amelyek megfeleltethetők a különböző szerződéstípusoknak, másrészt az a feladat, hogy a különböző foglalkozásokat az egyes kategóriák alá rendeljék. E feladatot Goldthorpe és munkatársai egy olyan modell kidolgozása révén látták el, amely az

¹⁰ Az ESS-felvétel a 15 éves és idősebb népességre vonatkozóan reprezentatív, s azok szerepelnek az osztályozásban, akik életük során valamikor dolgoztak. A séma elkészítéséhez *Harry Ganzeboom* eredeti programjának ESS-re adaptált verzióját használtam. Ez, illetve a dolgozat későbbi részben tárgyalandó sémák ESS-változók alapján elkészített SPSS programjai elérhetők a következő helyen: <http://www.svt.ntnu.no/iss/ClassSyntaxes.html>.

aktuális vizsgálat kívánalmai szerint, különböző szinteken aggregálható.¹¹ A leggyakrabban használt 11 osztályt tartalmazó séma (lásd az 1. táblázatot) a felsőbb rétegeket két szolgáltatói osztályba sorolja, ahol a felső, illetve alsó szintű vezetők és szakemberek, illetve a nagyobb munkáltatók kaptak helyet (I., II. osztály). A munkaszerződéssel rendelkező alsóbb csoportokat – elkülönítve a szakmunkásokat (VI.), a betanított, valamint segédmunkásokat (VIIa.), illetve a mezőgazdasági munkásokat (VIIb.) – a séma három osztályra bontja. A modell alapján a társadalom középrétegeit egyrészt a rutin szellemi munkát végző dolgozók osztályai (IIIa., IIIb.), illetve az irányító tevékenységet végző fizikai munkások, művezetők képezik (V.). Szintén a társadalom középrétegei közé sorolja a séma azokat az önálló státusúakat, akik nem tartoznak sem az I-es, sem a II-es osztályba. E csoporton belül Goldthorpe-ék az alkalmazottal rendelkező, illetve alkalmazott nélküli vállalkozókat, valamint a mezőgazdasági önállókat (IVa., IVb., IVc.) különítik el.

Érdekes megvizsgálni, hogy a magyar társadalom miként oszlik meg az EGP-séma különböző kategóriái szerint. Az eredmények értelmezését megkönnyítheti továbbá, ha valamilyen releváns viszonyítási ponttal összemérve értékeljük az adatokat. E viszonyítási pontként az EGP-séma, s a foglalkozási osztályszerkezet többi, később tárgyalandó megközelítése esetében is, Európát választottam.¹² Az ehelyütt, illetve a dolgozat későbbi részében bemutatott adatok mindegyike a European Social Survey (ESS) 2010-es felvételéből származik, amely lehetőséget ad nemzetközi összehasonlításra.¹³

Ha az EGP-séma segítségével kívánjuk ábrázolni a magyar társadalom osztályszerkezetét, akkor megállapíthatjuk, hogy mind a szolgáltatói osztály (I–II.), mind pedig a középrétegek (III–V.) különböző csoportjainak a társadalmi aránya körülbelül a teljes társadalom egynegyedére tehető. Sokkal népesebb csoportot alkotnak azonban az alsóbb rétegeken belül megkülönböztetett osztályok, amelyek csaknem a népesség felét teszik ki. E részarányokat összevetve a vizsgálatba bevont európai országok együttesen kezelt adataival, lényeges különbségekre bukkanunk. Mindekelőtt érdemes kiemelni, hogy Európában sokkal magasabb (35,1%) a szolgáltatói osztály aránya, mint Magyarországon (22,6%). Különösen igaz ez a szolgáltatói osz-

¹¹ A séma különböző szintű bontásaihoz, illetve logikai felépítéséhez lásd Erikson és Goldthorpe ([1996] 18–19. old.), illetve Erikson, Goldthorpe és Portocarero ([1998] 224. old.) munkájában található összefoglaló ábrákat.

¹² Az európai perspektíva fontosságáról lásd például Róbert [2009], illetve Rose–Harrison [2010].

¹³ A European Social Survey 2010-es felvételben a következő országok vettek részt: Belgium, Bulgária, Svájc, Csehország, Németország, Dánia, Észtország, Spanyolország, Finnország, Franciaország, Anglia, Görögország, Horvátország, Magyarország, Írország, Izrael, Hollandia, Norvégia, Lengyelország, Portugália, Oroszország, Svédország, Szlovákia, Szlovénia, Ukrajna. Az Európa megjelölés alatt ezeknek az országoknak az adatai szerepelnek a dolgozatban valamennyi ESS alapján készített táblázatban. Az ESS országonként elkészített részletes dokumentációja, s maguk az adatok is elérhetők a felvétel honlapján: <http://www.europeansocialsurvey.org/>. Az ESS 2010-es magyarországi adatfelvételét a Magyar Gallup Intézet hajtotta végre.

tály felsőbb csoportjára, amelynél kétszeres különbség található a két különböző vizsgálati körben. Szintén lényegesnek mondható eltérések tapasztalhatók az alsóbb osztályokat vizsgálva. Ezek közül a legszembetűnőbb, hogy míg a betanított munkások aránya Magyarországon meghaladja a 30 százalékot, addig európai szinten a 20 százalékot sem éri el.

A foglalkozási osztályszerkezet különböző ábrázolási módjai közül az utóbbi időszakban kétségtelenül az EGP-séma, illetve a mögötte meghúzódó elméleti háttér bizonyult a legnépszerűbbnek. Nem pusztán a tudományos vizsgálódás területén váltott ki erős hatást, de a hivatalos statisztikai adatközlésekben is széles körű alkalmazásra lelt. Hogy csupán a legrelevánsabb példákat említsem, a 2001. évi magyarországi népszámlálás rétegződéséről szóló kötete már az EGP szellemében ábrázolja a magyar társadalmat (Záhonyi–Bukodi [2004]), ahogy az utóbbi időszakban kidolgozott, egységes európai osztályozást megteremteni törekvő *European Social-economic Classification* (ESeC) is a Goldthorpe és munkatársai által lefektetett elvek alapján épül föl (Rose–Harrison [2010] 3–38. old.).

2.2. Wright neomarxista osztályelmélete

Ha Goldthorpe és munkatársai számára az osztályelemzés olyan kutatási program, amely nem kíván elköteleződni semmiféle elméleti áramlat irányába, akkor Erik Olin Wright megközelítéséről – akiknek a munkái az utóbbi időben a társadalmi-struktúra- és rétegződéskutatás területén Goldthorpe-éi mellett a leginkább előtérbe kerültek – ennek éppen az ellenkezője mondható el. Különböző munkáiban Wright különbözőképpen, de egyaránt arra törekedett, hogy a társadalomkutatás marxi hagyományának sajátos intencióit megőrizve ábrázolja a mai társadalmak osztálytagolódását.¹⁴ Ennek következtében sokrétűbb a rivális felfogásoknál a Wright által használt osztályfogalom, amelyhez erős normatív tartalmak kapcsolódnak, s amely robusztusabb elméleti igényekkel rendelkezik mind az egyenlőtlenségek okainak, mind pedig következményeinek magyarázatát illetően (lásd Wright [2005b]).

A XX. század második felében a különböző neomarxista osztályelméleteknek mindenekelőtt azzal a problémával kellett megküzdeniük, hogy a nyugati társadalomfejlődés második világháború utáni évtizedei kevés bizonyítékot szolgáltatottak az

¹⁴ Wright különösen termékeny szerzőnek mondható, számos nagyobb munkát szentelt az osztályelmélet-hez, illetve osztályelemzéshez kapcsolódó kérdéseknek. Ezek közül lásd mindenekelőtt: [1978]: *Class, Crisis and the State*. New Left Books. London; [1979]: *Class Structure and Income Determination*. Academic Press. New York; [1985] *Classes*. Verso. London; [1997]: *Class Counts: Comparative Studies in Class Analysis*. Cambridge University Press. Cambridge. Wright munkáiról összefoglaló olvasható Róbert Péter [1997], [2009] írásaiban, illetve Wright különböző kísérleteit szisztematikusan tárgyalja David Rose és Gordon Marshall [1989]. A neomarxista megközelítés sajátosságaihoz lásd különösen Wright [2005a] összefoglaló írását. Wright osztályokra vonatkozó elképzeléseiről magyar nyelven egy kisebb eredeti írás érhető el (Wright [1997]).

osztálystruktúra egyszerűsödésére vonatkozó marxi tézisek alátámasztására. Sőt, ezek sokkal inkább egy kiterjedt és heterogén középosztály létrejöttét hozták magukkal, semmint két, egymással antagonisztikus módon szemben álló osztály, a tőkés és a munkások osztályának kiformalódását (*Wright* [1997] 178–180. old.). Wright, miután első magyarázkísérletét elégtelennek tartotta¹⁵ a kizsákmányolás fogalmának újraértelmezése révén igyekszik reagálni erre a problémára.

Wright egyetért Marsszal annyiban, hogy bármely társadalom osztálystruktúráját kizsákmányolási viszonyainak feltárása révén ábrázolhatjuk. Felfogása szerint a különböző társadalmak mint különböző termelési módok jellemezhetők, amelyek a kizsákmányolás különböző módjait működtetik. A kizsákmányolás formája alapján állapíthatjuk meg valamely társadalom osztályszerkezetének jellemezőit. A kizsákmányolás fogalmát Wright *John Roemer* játékelméleti megközelítése segítségével, általánosabb szinten igyekszik újrafogalmazni.¹⁶ Eszerint a különböző kizsákmányolási mechanizmusok azonosítása a termelés során felhasznált különféle javak révén lehetséges, az osztályrendszerek ábrázolása pedig annak alapján, hogy az egyes társadalmakban, mely javak a legfontosabbak. Ebben az elméleti keretben a kizsákmányolás Marx által leírt kapitalista formája az általános fogalom egyik eseteként jelenik meg, amely mellett Wright megkülönbözteti a kizsákmányolás feudális formáját, amely a munkertöbbség kényszerrel történő elsajátításán alapul; az állam bürokratikus szocializmusra jellemző kizsákmányolást, amely a szervezési javak feletti bürokratikus hatalomra épül; illetve végül a szocialista kizsákmányolást, amelynek az alapja a tudás, illetve a készségjavak elsajátítása (lásd *Wright* [1997] 195–201. old.).

E fogalmi rendszer segítségével a fejlett kapitalista társadalmakat Wright úgy jellemzi, mint amelyekben a kizsákmányolás kapitalista formája a domináns, de amelyekben a többi típus is jelen van. E társadalmak osztályszerkezete tehát e különböző kizsákmányolási viszonyok figyelembevételével ábrázolható. Wright ezt igyekszik összefoglalni az osztálysémájában. A modell mindenekelőtt a kizsákmányolás domináns kapitalista formája alapján a termelőeszközök tulajdonosai, illetve a tulajdon nélküliek között tesz különbséget, s a tulajdonosok csoportját három osztályra – a kapita-

¹⁵ Wrightnak a középosztály-problémára adott első válasza az osztályviszonyokon belüli ellentmondásos helyzetek elméletének kidolgozása volt. Eszerint a fejlett kapitalista társadalmak osztálystruktúrája – Marx elméletével összhangban – két fő osztállyal, a tőkés és a munkások osztályával jellemezhető. E társadalmakban azonban Wright meglátása szerint a két osztály mellett azonosíthatók olyan csoportok, amelyeknek a társadalmi pozíciója ellentmondásosnak vagy kettősnek tekinthető. Ezekre a csoportokra – egészen pontosan a menedzserek, a kisebb munkaadók, a kispolgárság, illetve a valamelyest autonóm bér munkások csoportjára – jellemző, hogy bizonyos tekintetben a tőkés osztályával mutatnak rokonságot, más vonások azonban inkább a munkásokhoz közelítik őket. Osztályviszonyuk e kettős jellegéből fakad ellentmondásos helyzetük az osztálystruktúrában (az elmélet tárgyalásához lásd például *Wright* [1980] 179–186. old.). E magyarázkísérlet Wright később feladta, mivel – ahogy maga indokolja – ez inkább az uralom fogalmára épült, a kizsákmányolás problémája pedig túlzottan háttérbe szorult (*Wright* [1997] 180–181. old.).

¹⁶ Roemer megközelítésének rövid ismertetéséhez, illetve Wright ez alapján kialakított elméletéhez lásd *Wright* [1997] 183–202. old.) munkáját.

listák, a kisebb munkáltatók és a kispolgárok – osztályára bontja. A tulajdon nélküliek osztályozásához Wright a kizsákmányolás másik két típusát, a készségjavak, illetve a szervezési javak szerinti kizsákmányolás ismérvét veszi igénybe. Aszerint, hogy a két-féle jószág típusból egy-egy csoport mennyivel rendelkezik (sok, közepes, kevés) egy 3×3-as mátrixot felrajzolva kilenc különböző osztályhelyzetet különít el. Így a mátrix bal felső cellájában a magas szaktudással rendelkező vezetők helyezkednek el, a jobb alsó sarokban pedig a képzés nélküli, beosztott proletárok (a mátrix teljes tartalmához lásd a 2. táblázatban feltüntetett osztálykategóriákat).¹⁷ A séma alapján megállapítható, hogy a tőkések alapvetően kizsákmányoló, a proletárok pedig kizsákmányolt helyzetben vannak, a többi csoport osztályhelyzete pedig kisebb-nagyobb mértékben ellentmondásosnak tekinthető, mivel bizonyos osztályokhoz való viszonyukban kizsákmányoltként, másokhoz képest pedig kizsákmányolóként jelennek meg.¹⁸

2. táblázat

*A magyar és az európai társadalom osztályszerkezete Wright
kizsákmányolási modellje szerint, 2010
(százalék)*

Osztálykategóriák	Magyarország	Európa
1. Tőkések	0,3	0,7
2. Kisebb munkáltatók	2,1	3,1
3. Kispolgárok	5,0	6,2
4. Szakértő vezetők	1,1	2,2
5. Szakértő alsóbb szintű vezetők	1,1	2,8
6. Szakértők	3,9	5,8
7. Képzett vezetők	1,6	3,0
8. Képzett alsóbb szintű vezetők	3,1	5,9
9. Szakmunkások	22,3	24,3
10. Képzetlen vezetők	1,3	1,7
11. Képzetlen alsóbb szintű vezetők	3,5	4,6
12. Betanított, illetve segédmunkások	54,7	39,7
<i>Összesen</i>	<i>100,0</i>	<i>100,0</i>
<i>N</i>	<i>1 378</i>	<i>43 433</i>

Forrás: European Social Survey, 2010.

¹⁷ Az osztályséma felépítéséhez, illetve indoklásához lásd különösen: Wright ([1997] 202–206. old.).

¹⁸ Itt is megjelenik tehát az ellentmondásos, illetve kettős helyzetű csoportok problémája. Wright ez utóbbi munka erényének tartja azonban, hogy ezeket az ellentmondásos helyzeteket ezúttal a kizsákmányolás fogalma segítségével sajátos osztályhelyzetekként sikerült megragadni.

Wright osztályosmája alapján mind a magyar mind pedig az európai társadalom osztályszerkezetéről sokkal polarizáltabb kép rajzolódik ki, mint amelyet az EGP esetében tapasztaltunk. (Lásd a 2. táblázatot.) Eszerint Magyarországon a népesség több mint 75 százaléka valamelyik munkás kategóriába kerül, de az európai országokat együttesen vizsgálva is meghaladja ez az arány a 60 százalékot. A tőkések osztályára, illetve az önállók többi csoportjára vonatkozó arányok nagyjából hasonlóan alakulnak mindkét vizsgálati körben. Arányuk Európában eléri, Magyarországon pedig megközelíti a 10 százalékot. Általános különbséggé az a megállapítás fogalmazható meg, hogy míg Magyarországon a képzetlen munkások társadalmi részaránya kiemelkedő, addig európai szinten vizsgálva a valamilyen szintű képzettséggel és esetleg vezetői beosztással rendelkező csoportok relatív súlya rendre magasabb.

2.3. Esping-Andersen posztindusztriális modellje

A következő modellt *Gosta Esping-Andersen* [1993] dolgozta ki az 1990-es évek elején. Esping-Andersen nemcsak a társadalom tagolódásának ábrázolására dolgozott ki újszerű modellt, de az osztályelemzéshez kapcsolódó hagyományos kérdésfeltevéseket is eredeti módon fogalmazta újra.

Esping-Andersen az osztályok eltűnéséről folytatott vitákhoz csatlakozva fogalmazta meg álláspontját. Nem értett egyet sem azzal a nézettel, mely szerint az osztály fogalma alkalmatlan a fejlett társadalmak rétegződésének megragadására (lásd például *Pakulski–Waters* [1996]), sem pedig a másik domináns pozícióval, amely azt igyekezett alátámasztani, hogy az osztályelemzés hagyományos modelljeivel alapvetően minden rendben van, s szép jövő áll előttük (lásd például *Goldthorpe–Marshall* [1992]). Ezekkel az álláspontokkal szemben egyrészt azt a meglátást igyekezett érvényre juttatni, hogy az osztálytagolódás hagyományos modelljeit az ipari társadalmak tapasztalatai alapján dolgozták ki, amelyek a posztindusztriális társadalmak létrejötté nyomán részben elvesztették a relevanciájukat.¹⁹ Másrészt pedig, hogy a posztindusztriális társadalmak továbbra is különböző egyenlőtlenségekkel rendelkező rétegzett társadalmak, amelyek szerkezetének ábrázolására az osztály fogalma hasznos eszköz lehet.

Esping-Andersen következtetése szerint tehát a mai társadalmak osztálystruktúráját akkor ragadhatjuk meg adekvát módon, ha figyelembe vesszük a posztindusztriális fejlődés sajátosságait. A hagyományos osztályelméletek rendszerint a tulajdon, a hatalom, illetve a piaci helyzet alapján osztályozták a foglalkoztatottként megjelenő népességet. Az osztályozás új ismérveire tehetünk szert, ha figyelembe

¹⁹ Ebben a tekintetben Esping-Andersen véleménye szerint nincs lényegi különbség általában a weberi, illetve marxi megközelítések, valamint konkrétan Goldthorpe és Wright modelljei között. Ezek tulajdonképpen azonos ismérveket használnak, s hasonló kategóriákat különböztetnek meg az osztályszerkezet ábrázolására (*Esping-Andersen* [1993] 11–14. old.).

vesszük, hogy a fejlett társadalmakban a gazdaság változatos intézményi környezetben működik. Ezek közül különösen lényeges a jóléti államok kiépülése, amely különböző szociális transzferek biztosítása révén a keresetet részben eloldotta a munkától, s amely többek között a béralkuk rendszerének intézményesítésével aktívan beavatkozik a munkaerőpiac működésébe.²⁰ Lényeges továbbá az oktatás expanziója, amely közvetlenül befolyásolja a gazdaságilag aktív népesség kiterjedését, illetve jellemzőit is. A gazdaságot érintő változásokat tekintve Esping-Andersen az iparban foglalkoztatottak arányának csökkenését, illetve a szolgáltatói szektor súlyának növekedését emeli ki. E növekedésben egyaránt szerepet játszik a különböző piaci szolgáltatások szerepének erősödése, és a jóléti állami bürokráciák kiépülése is, s jellemző, hogy mindegyik irány mindenekelőtt a munkaerőpiacon egyre nagyobb arányban megjelenő nőknek kínál alkalmazási lehetőséget. E gazdasági-politikai változásokkal párhuzamosan a háztartások maguk is átalakulnak. A nők tömeges munkába állásával egyre inkább elterjed a kétkeresős családmódel, ami viszont a házimunkák „kiszervezésének” erősítése révén újra csak a szolgáltatói szektor növekedésének irányába hat.

Ha a társadalom szerkezetének ábrázolása során figyelembe vesszük ezeket a fejlődéstendenciákat, akkor láthatjuk, hogy mindez új kérdéseket indukálhat az osztályelemzés számára. Mennyiben jellemezhetők eltérő karriermintákkal a különböző szektorok, s mekkora az átjárás közöttük? Mennyire nem specifikusak az egyes szektorok, s azonosíthatóak-e jellegzetesen a női, illetve a férfi foglalkozási csoportok? Mennyiben különbözik a közsférában, illetve a versenyszférában foglalkoztatottak munkaerő-piaci helyzete, s ez miként hat az életkörülményeikre? Mi a következménye annak, ha a népesség egyre nagyobb csoportja tölt életpályája során hosszabb-rövidebb időt a foglalkozási rendszeren kívül? Kialakul-e az ipari munkásság súlyának csökkenésével párhuzamosan egy új szolgáltatói proletariátus, s ha igen, az mennyiben hasonlít az előbbire, illetve mennyiben különbözik tőle?

Ezek a kérdések tehát, amelyeket mindenekelőtt a posztindusztriális társadalmak kialakulásáról alkotott elméletek vetnek fel, akkor tehetők kielégítő módon vizsgálat tárgyává, ha ezeknek az elméleteknek a belátásait figyelembe vesszük a társadalom osztálytagolódásának ábrázolásakor. Esping-Andersen erre tesz kísérletet posztindusztriális osztálysémája kidolgozásakor (*Esping-Andersen* [1993] 18–26. old.). Ennek megfelelően modellje első és legfontosabb ismérveként az egyes foglalkozásokat horizontálisan, ágazati hovatartozásuk szerint különíti el. Ennek alapján különbözteti meg az osztálystruktúra indusztriális vagy fordista, illetve posztindusztriális vagy posztfordista szegmensét, (valamint az elsődleges vagy agrárszektor). Ezután lát hozzá a különböző szegmensek sajátos hierarchikus tagolódásának feltérképezé-

²⁰ A jóléti állam kiépülése és különböző típusai kapcsán, illetve a jóléti állami politika osztálystruktúrára gyakorolt hatásához lásd még: *Esping-Andersen* [1990].

séhez. A hierarchia számára azt jelenti, hogy az egyes szektorokon belül megkülönböztetett csoportok általában véve sorba rendezhetők a hatalom, a felelősség, illetve a képzettség szintje szerint (Esping-Andersen [1993] 24. old.). Ennek során az ipari szektoron belül a vezetők és tulajdonosok; az irodai dolgozók, adminisztratív foglalkozásúak és eladók; az ipari szakmunkások; valamint az iparban foglalkoztatott segéd és betanított munkások osztályát különíti el. A posztindusztriális szektorban a szakemberek és tudósok kerülnek a hierarchia tetejére, akiket a technikusok és az alacsonyabb szintű szakemberek csoportja követ, a rangsor alján pedig a képzett, illetve a képzetlen szolgáltatói munkát végzők osztályai találhatók.²¹

3. táblázat

A magyar és az európai társadalom osztályszerkezete Esping-Andersen posztindusztriális modellje szerint, 2010
(százalék)

Osztálykategória	Magyarország	Európa
<i>1. Fordista hierarchia</i>		
a) Vezetők és tulajdonosok	4,5	9,8
b) Irodai és eladói munkát végzők	23,6	22,6
c) Képzett ipari munkások	13,6	13,1
d) Képzetlen ipari munkások	18,8	10,6
<i>2. Posztindusztriális hierarchia</i>		
a) Szakemberek és tudósok	7,8	9,5
b) Technikusok és alsóbb szintű szakemberek	6,6	13,6
c) Képzett szolgáltatói munkások	3,3	4,7
d) Képzetlen szolgáltatói munkások	15,3	11,5
<i>3. Agrárszektor</i>		
a) Mezőgazdaságban dolgozók	6,5	4,6
Összesen	100,0	100,0
N	1 407	44 782

Forrás: European Social Survey, 2010.

²¹ Az ESS-felvételre kidolgozott, s helyütt alkalmazott SPSS program részletesebb bontást alkalmaz, mint Esping-Andersen eredeti modellje. Külön osztályba sorolja például a vezetőket, a tulajdonosokat és a kispolgárságot, s egyéb felosztásokat is alkalmaz még. A jelen munkában a részletezettebb kategóriákat összevontam Esping-Andersen eredeti sémája szerint, csupán a mezőgazdaságban tevékenykedők csoportját hagytam meg további felosztás nélkül. Esping-Andersen eredeti modelljében hangsúlyos, hogy a séma különböző szegmensein belül hierarchikus rendbe igazodnak a különböző csoportok, a részletezettebb bontás megítélésem szerint megtöri ezt a logikát. Hangsúlyosnak tartom továbbá azt is, hogy az ESS-program által kínált felosztással szemben az eredeti modell nem veszi figyelembe a foglalkozási viszony ismervét.

Esping-Andersen osztálysémája alapján mindenekelőtt azt állapíthatjuk meg a magyar, illetve az európai társadalom szerkezetéről, hogy a posztindusztriális szektor jóval kiterjedtebb európai viszonylatban. Míg Magyarországon a népesség egyharmada kötődik a gazdaság szolgáltatói szegmenséhez, addig Európa országait együttesen vizsgálva ez az arány megközelíti a 40 százalékot. Az indusztriális, illetve az agrárszektor kiterjedése ezzel az eredménnyel összefüggésben Magyarországon magasabb. Az egyes szegmenseken belüli megoszlásokat vizsgálva szintén rámutathatunk jelentős különbségekre. Az ipari struktúrán belül szembevetendő, hogy a köztes helyet elfoglaló osztályok társadalmi súlya csaknem egyforma Európában és Magyarországon, alul és felül azonban jócskán eltérnek az arányszámok. Míg Európában a vezetők és tulajdonosok csoportjának a társadalmi részaránya több mint duplája a magyarországinak, s megközelíti a 10 százalékot, addig a képzetlen ipari munkások csoportjánál Magyarországon kétszeres különbséget tapasztalhatunk. A szolgáltatói szektorban hasonló, bár kevésbé látványos tendenciákat látunk. A hierarchia csúcsán található csoportot vizsgálva hasonló eredményeket tapasztalhatunk a két vizsgálati körben, az ez alatt elhelyezkedő technikusokat, illetve alsóbb szintű szakembereket magába foglaló osztály azonban jóval kiterjedtebb Európában. A képzetlen munkások társadalmi súlya azonban e szegmensben is Magyarországon magasabb.

2.4. Európai osztálymodell – ESeC

Elsősorban újdonsága, illetve az európai statisztikai gyakorlatban betöltött szerepe miatt szükséges kiemelten foglalkozni az European Social-economic Classification (ESeC-) projekttel. Az Eurostat 1999-ben egy szakértői csoportot állított fel azzal a céllal, hogy dolgozzon ki egy olyan társadalmi-gazdasági osztályozási rendszert, amely alkalmassá válhat mind teljes Európa, mind az európai országok társadalmi struktúrájának vizsgálatára. E kezdeményezés nyomán jött létre 2006-ra az ESeC (*Rose–Harrison* [2010] 3–4. old.).

Az ESeC sok szállal kötődik az osztályelemzés Goldthorpe és kollégái által kidolgozott útjához és magához az EGP-sémához. Goldthorpe korábban ismertetett megközelítéséhez hasonlóan, az ESeC számára is a foglalkoztatók, az önfoglalkoztatók, illetve az alkalmazottak csoportjainak elkülönítése a kiindulópont. A foglalkoztatók csoportját ugyancsak a foglalkoztatottak száma alapján osztja fel, s az alkalmazottak csoportjának részletesebb felbontásakor is a goldthorpe-i megközelítést követi. Ennek megfelelően az ESeC is az alkalmazotti viszony jellegét meghatározó szerződés típusa szerint különíti el a különböző munkavállalói csoportokat. Az eltérő szerződéstípusok azonosítása során pedig szintén a munkához szükséges tudás specialitásának, illetve a munkavégzés ellenőrzése nehézségének dimenzióját veszi figyelembe. Az alkalmazottak csoportján belül tehát az ESeC alapján is azok között húzó-

dik a fő választóvonal, akik egyrészt szolgáltatói jellegű szerződéssel rendelkeznek, másrészt, akiknek a munkaviszonyát hagyományosabb munkaszerződések rendezik (Rose–Harrison [2010] 10–14. old.).

Az ESeC tehát a társadalom osztálytagolódásáról a Goldthorpe és kollégái által kidolgozott elméletet veszi alapul, tulajdonképpen ennek az elméletnek az alternatív operacionalizálásaként tekinthető. A közös elméletből kiindulva az ESeC azonban részben más osztálykategóriákhoz jut el, s eltérő módon sorolja be ezekbe az egyes foglalkozásokat.

4. táblázat

A magyar és az európai társadalom osztályszerkezete az ESeC szerint, 2010
(százalék)

Osztálykategóriák	Magyarország	Európa
1. Nagyobb munkáltatók, magasabb szintű vezetők és szakemberek	8,0	11,8
2. Alacsonyabb szintű szakemberek, vezetők, technikusok	12,2	19,5
3. Magasabb szintű szellemi munkát végzők	9,1	9,3
4. Önállók alkalmazottal vagy anélkül	5,4	6,9
5. Mezőgazdasági önállók	0,7	1,2
6. Alsóbb szintű vezetők, technikusok	7,2	8,2
7. Alsóbb szintű szellemi munkát végzők	11,4	12,5
8. Szakmunkások	12,6	10,4
9. Betanított, illetve segédmunkások	33,4	20,2
<i>Összesen</i>	<i>100,0</i>	<i>100,0</i>
<i>N</i>	<i>1 416</i>	<i>45 115</i>

Forrás: European Social Survey, 2010.

Az ESeC is több szinten aggregálható, legbővebb verziója 10 csoportot tartalmaz. Ezek közül az első két osztály foglalja magába a szolgáltatói szerződéssel rendelkező alkalmazottakat, s az első csoportban még a több munkavállalót foglalkoztató önállók is helyet kaptak. Az alsóbb, hagyományos munkaszerződéssel rendelkező csoportokat az ESeC két kategóriába, a szakmunkások, illetve a betanított és segédmunkások osztályába sorolja. A kevert szerződéstípussal jellemezhető, középrétegekhez tartozó csoportok között egyrészt az alacsonyabb képzettséggel rendelkező szellemi munkát végzőket, illetve azokat a fizikai foglalkozásúakat találhatjuk, akik vezetői, illetve irányítói tevékenységet is ellátnak. Szintén a séma középső szegmensében kaptak helyet a mezőgazdaságban tevékenykedő önállók, valamint a kispolgárság, vagyis azok a nem mezőgazdasági foglalkozású önállók, akik kevés alkalmazottal rendelkeznek vagy egyáltalán nincsenek alkalmazottaik. Az ESeC tíz osztályt tartalmazó verziója fenntart to-

vábbá még egy önálló kategóriát a munkaerőpiacról kiszakadóknak, vagyis a tartós munkanélkülieknek, illetve azoknak, akik életük során egyáltalán nem dolgoztak (a 4. táblázatban nem jelenik meg ez a kategória).²²

Az ESeC alapján hasonló következtetéseket fogalmazhatunk meg a magyar és az európai társadalom rétegződésére vonatkozóan, mint amilyeneket korábban az EGP-séma alapján tettünk. A szolgáltatói osztály mérete e modell alapján is jóval magasabb Európában, mint Magyarországon (körülbelül 30, illetve 20 százalék). Ez a különbség azonban elsősorban a második ESeC-osztálynak a két vizsgálati körben megfigyelhető eltérő súlyából fakad, míg az EGP esetében mindkét felsőbb csoport jóval népesebb volt Európában, mint Magyarországon. Az alsóbb osztályokat tekintve újra a betanított, illetve a segédmunkások Magyarországon megfigyelhető jelentős, egyharmadot meghaladó részaránya emelhető ki, ami Európában éppen csak meghaladja a 20 százalékot. A középrétegekhez sorolható valamennyi csoport mérete némileg nagyobb Európában, mint Magyarországon, e társadalmi szegmens mérete és összetétele azonban nem különbözik jelentős mértékben a két eltérő vizsgálati körben.

2.5. Egyéb megközelítések

Túlzó lenne az a megállapítás, hogy az elmúlt évtizedekben uralkodó neoweberiánus, illetve neomarxista irányzat Goldthorpe-ék, és Wright munkái után az 1990-es évekre kifulladásra jutott. Az elmúlt időszakban kidolgozott ESeC tulajdonképpen egy új neoweberiánus innovációnak tekinthető, a másik oldalon pedig Aage Sorensen rakta le nemrég egy új, a kizsákmányolás fogalmával operáló struktúramodell alapjait (lásd például *Sorensen* [1991], [1996], [2005]). Valószínűsíthető azonban, hogy az osztályelemzés megújítására alkalmas újabb kezdeményezések nem ezekből az irányokból érkeznek, hanem inkább más elméleti hagyományokra támaszkodnak. Ezek közül a lehetséges alternatív áramlatok közül az alábbiakban háromra térek ki tömören: *Pierre Bourdieu* megközelítésére, *David Grusky* neodurkheimiánus kezdeményezésére, valamint a funkcionalista rétegződésméletre.

Bourdieu munkái a marxi hagyományhoz kapcsolhatók annyiban, amennyiben a társadalom rétegződésének kutatása során a tőke fogalmát helyezik a vizsgálódás előterébe, s a harc motívumát hangsúlyozzák. Önálló társadalomelméleti fejtegetései, illetve sajátos fogalomkészlete azonban egyedivé és eredetivé teszik megközelítését. A következőkben *Bourdieu*-nek a társadalmi struktúra-kutatás kapcsán közvetlenül releváns munkáira térek ki, ezekre is csupán vázlatosan.²³

²² Az ESeC-osztályokról részletes leírás olvasható: *Rose-Harrison* ([2010] 14–21 old.).

²³ *Bourdieu* társadalmi struktúra-, illetve rétegződéskutatással kapcsolatos munkáiról részletesebb összefoglaló olvasható *Rössel* ([2009] 309–316. old.) munkájában, illetve a már többször idézett, *Wright* által szerkesztett kötetben (*Weininger* [2005]).

A társadalomban fellelhető különböző strukturális pozíciókat Bourdieu a tőke újraértelmezett, általános fogalma segítségével igyekszik megragadni (lásd mindenekelőtt *Bourdieu* [1984], [1985]). A tőke eszerint nem redukálható a gazdasági jellegű erőforrásokra, hanem olyan különböző formái vannak, amelyek nem vagy csupán korlátozott mértékben konvertálhatók át egymásra.²⁴ A társadalom szerkezetének ábrázolása során ezek közül különösen kettőnek, a gazdasági, illetve a kulturális tőkének a szerepét hangsúlyozza. A társadalom vertikális tagolódásának megragadásához eszerint először a különböző tőkefajták összes mennyiségét kell figyelembe venni. Ennek alapján Bourdieu három részre osztja a társadalmat, s elkülöníti egymástól a sok tőkével rendelkező uralkodó osztályt, a kevés tőkével rendelkező munkásosztályt, illetve az ezek között elhelyezkedő középosztályt.

A rétegződés vertikális aspektusának vizsgálata mellett Bourdieu következő kérdése, hogy milyen horizontális különbségek ragadhatóak meg az egyes szinteken. Ezek feltárásához a rendelkezésre álló tőke összetételéből indul ki, abból tehát, hogy az ossztőkén belül inkább a gazdasági, vagy a kulturális tőke részaránya magasabb-e. Ennek alapján különíti el az uralkodó osztályon belül egyrészt az egyetemi, illetve akadémiai szféra, valamint a kulturális élet csúcsán elhelyezkedő professzorok, illetve művészek osztályfrakcióját, amely csoport nagymértékű tőkéje elsősorban kulturális tőke formájában létezik. A kereskedelem, illetve az iparban magas beosztásban tevékenykedők képezik Bourdieu vizsgálatában az uralkodó osztály második frakcióját, akik kevesebb kulturális, ám annál több gazdasági tőkével rendelkeznek. Az ezen a szinten megkülönböztetett harmadik csoportba pedig a különböző szakértői munkát végzők kerültek, akiknek az ossztőkén belül a kulturális, illetve a gazdasági tőke körülbelül fele-fele arányban oszlik meg. A középosztály szintjén Bourdieu ugyancsak három sajátos frakciót különböztet meg. Egyrészt a tanítókat, tanárokat, akiket a kulturális tőkéjük emel fel a középosztályba, másrészt a kistulajdonos kisiparosokat, illetve kereskedőket, akiknek a társadalmi állása elsősorban gazdasági tőkéjükön nyugszik, harmadrészt pedig azokat a technikusokat, valamint adminisztratív, irodai munkát végzőket, akiknek a pozíciója hasonló mennyiségű gazdasági, illetve kulturális tőkével jellemezhető. Az alsó osztályt Bourdieu nem bontja tovább, mivel ennek a csoportnak a strukturális helyzetét a társadalomban éppen a tőke kis mértéke, illetve hiánya jelöli ki, legyen szó akár gazdasági, vagy kulturális tőkéről.

Az egyes osztályok, illetve osztályfrakciók strukturális helyének meghatározása azonban csupán a munka kezdetét jelenti Bourdieu számára. Ezt követően tér rá az egyes csoportok, illetve az egyes csoportokhoz kötődő társadalmi gyakorlatok jellemzésére. Ennek meghatározó része a társadalom kulturális tagolódásának vizsgálatát öleli fel. Bourdieu azt elemzi, hogy a különböző osztályok és osztályfrakciók mi-

²⁴ Bourdieu tőkefogalmához, s a gazdasági, a kulturális, illetve a társadalmi tőke elkülönítéséhez lásd többek között: *Bourdieu* [1997].

ként különülnek el egymástól a kulturális fogyasztás tekintetében, illetve miként különítik el magukat más csoportoktól kulturális, esztétikai, illetve ízlésbeli ítéletekben megmutatkozó finom megkülönböztetések révén. Bourdieu ezen vizsgálatai elsősorban az életstílus, illetve miliő kutatás irányzatára voltak nagy hatással, amely az 1980-as évektől mindenekelőtt Németországban vált különösen jelentőssé.²⁵

Az osztályelemzés hagyományos kereteit feszegető, s megújítását célzó kezdeményezések közül másodikként *David Grusky* neodurkheimiánusnak elkeresztelt megközelítését emelnem ki (lásd például *Grusky–Galescu* [2005], *Grusky–Sorensen* [1998], *Weeden–Grusky* [2005]). Grusky javaslata tulajdonképpen egy párhuzamos elméleti, illetve módszertani újításként foglalható össze. Egyrészt, *Durkheim* nyomán, s az osztály fogalmának mai kritikusaival egyetértve, Grusky úgy véli, hogy az osztálykonfliktusok intézményesítésének erősödő tendenciája nyomán a hagyományos marxi, illetve weberi értelemben vett osztályok a XX. század során egyre inkább elvesztik a jelentőségüket. Ezt a folyamatot támasztja alá az is, hogy a hagyományos osztálymodellek egyre kevésbé tudnak számot adni az osztályelméletek számára kitüntetett területek jelenségeiről, vagyis egyre kevésbé képesek megvilágítani a társadalom kulturális-életmódbeli tagolódását, a társadalom tagjainak politikai viselkedését, s egyre kevésbé tudják magyarázni magukat a társadalmi-gazdasági egyenlőtlenségeket is. Grusky azonban e diagnózisra, az osztályelemzés kritikusaival ellentétben, nem az osztály fogalmának feladásával reagál. Úgy véli, hogy a foglalkozási rendszerben betöltött pozíció továbbra is erősen hat a társadalom tagjainak az életkörülményeire, illetve viselkedésére, erről azonban csupán akkor tudunk számot adni, ha komolyan vesszük a hagyományos osztályok felbomlására vonatkozó belátásokat.

E probléma kapcsán fogalmazza meg Grusky azt a módszertani javaslatát, hogy az osztályhelyzet vizsgálatakor ne a használatban levő, az osztály hagyományos fogalmát feltételező, aggregált osztálymodellekre támaszkodjunk, hanem az elemzés fókuszát vigyük lejjebb, az egyes foglalkozásokat átfogó mikro osztályok szintjére. Eszerint, amikor a hagyományos osztálymodellek, különböző nagyobb és többé-kevésbé mesterséges kategóriák alá sorolják be az egyes foglalkozásokat, olyan absztrakciót hajtanak végre, amit a foglalkozási rendszer, illetve a munkaerőpiac sajátosságai kevésbé indokolnak. Ha az elemzés szintjét lejjebb visszük, s a foglalkozási rendszert több, kisebb mikro osztállyal jellemezzük, akkor – Grusky álláspontja szerint – az osztályelemzés számára a használatban levő nominális megközelítések-nél sokkal gyümölcsözőbb, realista út perspektívája nyílik meg. E realista út kiaknázásához lehetnek *Durkheim* társadalmi munkamegosztásra vonatkozó fejtegetései előremutatók, aki a modern társadalmak integrációja szempontjából különösen fontosnak tartotta a különböző hivatásrendi csoportokat, foglalkozási, szakmai szerveze-

²⁵ Erről a *Replika* 2008. évi 64–65. számában jelent meg az utóbbi időben egy kisebb válogatás. Lásd ezzel kapcsolatban elsősorban *Berger Viktor* [2008] összefoglaló írását.

teket, korporációkat.²⁶ Grusky elsősorban Durkheimre visszautalva igyekszik belátatni, hogy az egyes foglalkozásokat magukba foglaló mikro osztályok – szemben mondjuk Goldthorpe, illetve Wright osztályaival – a társadalmi élet szerves részét képezik, s ezért weberi értelemben sokkal inkább tarthatók „közösségeknek”. Mikro szinten pontosabban körülírhatók az egyes foglalkozások strukturális jellemzői, legyen szó akár a foglalkozáshoz tartozó különböző feladatokról, az ezek ellátásához szükséges képzettségről, vagy a foglalkozási pozíció által megnyitott karrierlehetőségekről. Ezeknek a kisebb foglalkozási csoportoknak a határait ráadásul gyakran sajátos jogi normák írják körül, és speciális szakmai, érdekképviselői szervezetek fogják össze. Az egyes foglalkozásokat átfogó mikro osztályok az egyének identitásának meghatározóbb részét képezik, és sokkal inkább elősegítik közös kulturális gyakorlatok, illetve a kollektív cselekvés különböző formáinak létrejöttét.

Grusky elméleti belátásait, illetve módszertani újításait empirikusan is igyekezett igazolni. *Kim Weedennel* írt tanulmányában egy 126 mikro osztályt tartalmazó sémát dolgozott ki,²⁷ s a séma magyarázóerejét különböző következményváltozók segítségével tesztelte. Eredményei szerint a mikro osztályokon alapuló séma a hagyományos osztálymodelleknél sokkal jobban képes megragadni az életesélyekben, illetve különböző társadalmi-politikai attitűdök tekintetében megmutatkozó különbségeket (*Weeden–Grusky* [2005]).

Végül, a foglalkozási osztályszerkezet különböző megközelítései közül utolsóként, a *funkcionalista rétegződéseméletre* térek ki röviden. Ez az elméleti hagyomány korántsem tekinthető újnak, tárgyalását mindenekelőtt az indokolja, hogy megítélésem szerint ez a gondolati tradíció, s különösen ennek parsonsi verziója tartogathat még újdonságokat. A funkcionalista rétegződésemélet az empirikus társadalomkutatás területén mindenekelőtt – a dolgozat elején említett – graduális megközelítésekre hatott megtermékenyítően: elsősorban különböző foglalkozási, illetve társadalmi-gazdasági státuszindexek megkonstruálását segítette elő (*Róbert* [1997]). Miért ne lehetne alkalmas azonban a funkcionalista elmélet arra is, hogy segítségével kategoriális különbségeket állapítsunk meg a társadalmon belül?

A funkcionalista rétegződésemélet központi gondolata, hogy a társadalmi rétegződésnek pozitív funkciója van a társadalom működése szempontjából: ez segíti elő

²⁶ Durkheim a társadalmi integráció vagy társadalmi szolidaritás két formáját különbözteti el: egyrészt a mechanikus szolidaritást, mely a társadalom tagjainak közös tudatán, közös hiedelemrendszerén alapul, másrészt pedig az organikus szolidaritást, ami a munkamegosztásra, illetve a társadalom tagjainak a funkcionális egymásrautaltságára támaszkodik. Durkheim vizsgálatai szerint a modern társadalmak létrejötte során a társadalmi szolidaritás e második formája került előtérbe. Meglátása szerint a munkamegosztás előrehaladásával a korábbi, vallási színezetű világképek integratív szerepe csökken, ezt egyre inkább az organikus szolidaritás által létrehozott kölcsönös függés, illetve a közös tudat foglalkozásokhoz, hivatási csoportokhoz kötődő formái váltják fel (*Durkheim* [2001]). Grusky elméletének durkheimiánus vonásait a következő munkában igyekszik a legalaposabban kifejteni: *Grusky–Galescu* ([2005] 54–60. old.).

²⁷ Egy efféle séma kevésbé felel meg az egyszerűség, illetve az átláthatóság követelménynek, de nagymintás felvételek esetében, illetve népszámlálási adatok feldolgozásakor különösen informatív lehet.

azt, hogy a megfelelő emberek a megfelelő helyekre kerüljenek a társadalomban. *Kingsley Davis* és *Wilbert E. Moore* [1997] fejtegetése szerint minden társadalom működésének előfeltétele, hogy a társadalom tagjait elossza a társadalomban rendelkezésre álló különböző pozíciók között, illetve hogy ösztönözze őket az egyes pozíciókhoz tartozó feladatok ellátására. A társadalmak azért egyenlőtlenek, mert ezt a problémát úgy oldják meg, hogy a különböző pozíciókhoz különböző mértékű jutalmakat társítanak. Az egyenlőtlenségek alakulása szempontjából Davis és Moore két tényezőt emel ki. Egyrészt véleményük szerint azokhoz a pozíciókhoz kapcsolódnak nagyobb jutalmak, amelyek funkcionális szempontból fontosabbak, illetve másrészt, amelyek olyan speciális készségeket és képességeket igényelnek, amelyek előfordulása a társadalomban ritkább. A társadalmak eszerint tehát azért rétegzettek, mert a hatékony működés érdekében a társadalom a fontosabb, illetve sajátos tudást igénylő pozíciók betöltőit jobban jutalmazza.²⁸

Talcott Parsons Davis és Moore elgondolásaihoz hasonlóan úgy tekint az egyenlőtlenségekre, mint amelyek alapvetően hozzájárulnak a társadalom zavartalan működéséhez, a rétegződés funkcionális jelentőségét azonban differenciáltabb módon igyekszik megragadni.²⁹ Míg az előbbieknél munkájában a társadalom erőforrás-allokációs, illetve adaptív funkciói álltak a középpontban, addig Parsonsnál a társadalmi rétegződés integratív szerepe kerül előtérbe. Davis és Moore fejtegetéseivel összhangban Parsons is úgy véli, hogy a foglalkozási rendszerben betöltött pozíció határozza meg elsősorban az egyének (illetve háztartásaik) elfoglalt helyét el a társadalom egyenlőtlenségrendszerében. Parsons kiemeli azonban, hogy a foglalkozási rendszer, illetve a gazdasági alrendszer beágyazott a társadalmi rendszer egészébe, s ehelyütt is érvényesülniük kell ugyanazoknak a normáknak és értékeknek, mint amelyek a társadalom egészében érvényben vannak (*Parsons* [1939], [1940b], [1991]). A társadalmi rétegződés problémáját ennyiben annak alapján közelíthetjük meg, hogy a különböző társadalmak az egyenlőség, illetve egyenlőtlenség mely elveit intézményesítik.

A modern társadalmak, a tradicionális társadalmakkal szembeállítva, ebből a szempontból abban tűnnek ki, hogy az egyéneknek tulajdonított jogok formájában az egyenlőség bizonyos formáit intézményesítik. Míg a tradicionális társadalmak esetében az volt elfogadott, hogy bizonyos természet adta, vagy a hagyomány alapján alátámasztott egyenlőtlenségek állnak fenn ember és ember között, addig a modern társadalmak önértelmezése szerint a nekik tulajdonított jogok tekintetében minden em-

²⁸ A funkcionista rétegződésmélet átfogó kritikájához lásd mindenekelőtt *Claus Offe* [1970] híres munkáját.

²⁹ Parsons társadalmi rétegződésről alkotott felfogása pályája során elméleti fejlődésével párhuzamosan folyamatosan módosult, illetve differenciálódott. Ennek fő állomásaihoz lásd: *Parsons* [1940a], [1997], [1970]. A következőkben én az említettek közül elsősorban az utolsó írásra támaszkodom. Parsons rétegződésre vonatkozó elképzeléseihez lásd például *Hess* [2001] összefoglalóját.

ber (illetve minden állampolgár) egyenlő. Ahogy Parsons kiemeli, a modern társadalmak létrejöttével megfordult a „bizonyítási kényszer”: Ezentúl nem az egyének alapvető egyenlőségét kell igazolni, hanem azokat a mechanizmusokat, amelyek egyenlőtlen viszonyokat hoznak létre a társadalom tagjai között. A modern társadalmak pedig mindenekelőtt az egyéni képességekre, illetve teljesítményre utalva találják meg az egyenlőtlenségek igazolásának elsődleges formáját. Eszerint az egyenlőtlenségek azon formái elfogadhatók, amelyek az egyének teljesítménybeli különbségeit tükrözik. E felfogás szerint a foglalkozási rendszer jelentősége nemcsak az, hogy a megfelelő embereket a megfelelő pozícióba helyezve elősegíti a társadalom hatékony működését, hanem az is, hogy hozzájárul a társadalom normatív integrációjához, amennyiben intézményesíti az egyenlőség, illetve egyenlőtlenség társadalmilag elfogadott normáit.³⁰

3. Következtetések

Dolgozatomban a foglalkozási osztályszerkezet újabb elméleteit, illetve az ezek alapján kidolgozott modelleket mutattam be. A vizsgált munkák közül Goldthorpe és munkatársai, Wright és Esping-Andersen megközelítése, illetve az ESeC nem csupán elméletileg jól megalapozott, de e modelleknél az operacionalizálás feladatát is körültekintően ellátták. Ezek mindegyike jó indikátora lehet tehát az osztályhelyzetnek, amelyet a segítségükkel végrehajtott empirikus vizsgálatok bizonyítanak legjobban. E modellek megbízható eszközei lehetnek további kutatásoknak, illetve statisztikai elemzéseknek.

A foglalkozási osztályszerkezet e bevettebb modelljei mellett igyekeztem rámutatni olyan kezdeményezésekre is, amelyek hozzájárulhatnak az osztályelemzés megújításához, illetve újabb modellek kidolgozásához. Bourdieu munkái ezek közül már eddig is számos új kutatást inspiráltak, Grusky neodurkheimiánus felvetése pedig különösen nagymintás felvételek elemzésénél bizonyulhat előremutatónak. A funkcionalista rétegződésemélet hosszú hagyományokra tekint vissza, ennek sajátos belátásait azonban, érdekes módon, eddig kevésbé sikerült kiaknázni az osztályelemzés szűkebb területén.

A foglalkozási osztályszerkezet különböző elméletei rendelkeznek bizonyos közös sajátosságokkal, amelyek alapján önálló irányzatot képeznek, s amelyek révén jól elkülöníthetők a társadalmi struktúra, illetve rétegződés vizsgálatának egyéb megkö-

³⁰ Ha ezek mégsem érvényesülnek, akkor az különböző társadalmi, illetve politikai konfliktusokhoz vezethet (vö. *Parsons* [1949]).

zelítéseitől. Ezek a sajátosságok mindenekelőtt olyan közös problémákban öltenek testet, amelyekre a foglalkozási osztályszerkezet mindegyik elméletének valamiképpen reflektálnia kell. Az egyes elméletek elsősorban annak alapján értékelhetők, hogy miképpen kezelik ezeket. Ahogy új elképzelések is oly módon bukkanhatnak fel, hogy e problémák kapcsán alternatív válaszokkal állnak-e elő. A jelen dolgozatban megkezdett munkát így e közös problémák vizsgálatával kell folytatni.

(A tanulmány második részét a *Statisztikai Szemle* következő számában közöljük.)

Irodalom

- ANDORKA R. [1982]: *A társadalmi mobilitás változásai Magyarországon*. Gondolat Kiadó. Budapest.
- BECK, U. [1997]: Túl renden és osztályon? Társadalmi egyenlőtlenségek, társadalmi individualizációs folyamatok és az új társadalmi alakulatok, identitások keletkezése. In: *Angelusz R.* (szerk.): *A társadalmi rétegződés komponensei*. Új Mandátum. Budapest. 418–458. old.
- BECK, U. [2003]: *A kockázat-társadalom. Út egy másik modernitásba*. Andorka Rudolf Társadalomtudományi Társaság, Századvég. Budapest.
- BERGER V. [2008]: Életstílus- és miliókutatások a német szociológiában: a hagyományos struktúramodellek alternatívái? *Replika*. 64–65. sz. 115–130. old.
- BOURDIEU, P. [1984]: *Distinction. A Social Critique of the Judgement of Taste*. Harvard University Press. Cambridge.
- BOURDIEU, P. [1985]: The Social Space and the Genesis of Groups. *Theory and Society*. Vol. 14. No. 6. pp. 723–744.
- BOURDIEU, P. [1997]: Gazdasági tőke, kulturális tőke, társadalmi tőke. In: *Angelusz R.* (szerk.): *A társadalmi rétegződés komponensei*. Új Mandátum. Budapest. 156–177. old.
- BREEN, R. [2005]: Foundations of a Neo-Weberian Class Analysis. In: *Wright, E. O.* (ed.): *Approaches to Class Analysis*. Cambridge University Press. Cambridge. pp. 31–50.
- BREEN, R. – ROTTMAN, D. [1995]: Class Analysis and Class Theory. *Sociology*. Vol. 29. No. 3. pp. 453–473.
- BUKODI E. [2006]: Társadalmunk szerkezete különböző nézőpontokból. In: *Kovács I.* (szerk.): *Társadalmi metszetek. Érdekek és hatalmi viszonyok, individualizáció és egyenlőtlenség a mai Magyarországon*. Napvilág Kiadó. Budapest. 109–159. old.
- BUKODI E. – ALTORJAI SZ. – TALLÉR A. [2005]: *A társadalmi rétegződés aspektusai*. Központi Statisztikai Hivatal Népeségtudományi Kutató Intézet. Budapest.
- BUKODI E. – FÓTI J. – LAKATOS M. – ZÁHONYI M. [1999]: *A foglalkozási rétegződés modelljei*. Központi Statisztikai Hivatal. Budapest.
- DAVIS, K. – WILBERT, E. M. [1997]: A rétegződés néhány elve. In: *Angelusz R.* (szerk.): *A társadalmi rétegződés komponensei*. Új Mandátum. Budapest. 10–23. old.
- DURKHEIM, É. [2001]: *A társadalmi munkamegosztásról*. Osiris. Budapest.
- ERIKSON, R. – GOLDTHORPE, J. H. [1996]: A kutatás elméleti alapja, adatai és stratégiája. In: *Andorka R. – Hradil, S. – Peschar, J. S.* (szerk.): *Társadalmi rétegződés*. Aula. Budapest. 11–25. old.

- ERIKSON, R. – GOLDTHORPE, J. H. – PORTOCARERO, L. [1998]: Intergenerációs osztálymobilitás és a konvergenciátézis Anglia, Franciaország és Svédország példáján. In: Róbert P. (szerk.): A társadalmi mobilitás. Hagyományos és új megközelítések. Új Mandátum. Budapest. 220–255. old.
- ESPING-ANDERSEN, G. [1990]: *The Three Worlds of Welfare Capitalism*. Princeton University Press. Princeton.
- ESPING-ANDERSEN, G. [1993]: Post-industrial Class Structures: An Analytical Framework. In: Esping-Andersen, G. (ed.): *Stratification and Mobility in Post-Industrial Society*. SAGE. London. pp. 7–31.
- EYAL, G. – SZELÉNYI, I. – TOWNSLEY, E. [1998]: *Making Capitalism Without Capitalists. Class Formation and Elite Struggles in Post-Communist Central Europe*. Verso. London.
- ÉBER M. Á. [2011]: Melyik kettő? Miért kettős? A magyar szociológia kettőstársadalom-elméleteinek hasznáról és káráról. *Szociológiai Szemle*. 21. évf. 3. sz. 4–22. old.
- FERGE ZS. [1973]: *Társadalmunk rétegződése. Elvek és tények*. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó. Budapest.
- FERGE ZS. [2002]: Struktúra és egyenlőtlenségek a régi államszocializmusban és az újkapitalizmusban. *Szociológiai Szemle*. 12. évf. 4. sz. 9–33. old.
- FERGE ZS. [2006]: Struktúra és szegénység. In: Kovách I. (szerk.): *Társadalmi metszetek. Érdekek és hatalmi viszonyok, individualizáció és egyenlőtlenség a mai Magyarországon*. Napvilág. Budapest.
- FERGE ZS. [2010]: *Társadalmi áramlatok és egyéni szerepek*. Napvilág. Budapest.
- GANZEBOOM, H. B. G. – TREIMAN, D. J. – ULTEE, W. C. [1998]: Összehasonlító intergenerációs rétegződésvizsgálat: három generáció és azon túl. In: Róbert P. (szerk.): *A társadalmi mobilitás. Hagyományos és új megközelítések*. Új Mandátum. Budapest. 284–310. old.
- GOLDTHORPE, J. H. [2007]: Social Class and the Differentiation of Employment Contracts. In: Goldthorpe, J. H. (ed.): *On Sociology. Illustration and Retrospect*. Vol. 2. Stanford University Press. Stanford. pp. 101–124.
- GOLDTHORPE, J. H. – MARSHALL, G. [1992]: The Promising Future of Class Analysis: A Response to Recent Critiques. *Sociology*. Vol. 26. No. 3. pp. 381–400.
- GRUSKY, D. – GALESCU, G. [2005]: Foundations of a Neo-Durkheimian Class Analysis. In: Wright E. O. (ed.): *Approaches to Class Analysis*. Cambridge University Press. Cambridge. pp. 51–81.
- GRUSKY, D. B. – SORENSEN, J. B. [2005]: Can Class Analysis Be Salvaged? *The American Journal of Sociology*. Vol. 103. No. 5. pp. 1187–1234.
- HESS, A. [2001]: Maintaining the Equilibrium of Freedom and Order: Talcott Parsons' Resuscitation of Functionalism. In: Hess, A. (ed.): *Concepts of Stratification: European and American Models*. Palgrave. London.
- HRADIL, S. [1987]: *Sozialstrukturanalyse in einer fortgeschrittenen Gesellschaft*. Von Klassen und Sichten zu Lagen und Milieus. Leseke + Budrich. Obladen.
- HUSZÁR Á. [2011]: Egyenlőtlenség és osztály. Mit várunk, mit várhatunk el egy osztállysémától? *Társadalomkutatás*. 29. évf. 4. sz. 405–421. old.
- HUSZÁR Á. [2012]: Osztályegyenlőtlenségek. Az egyenlőtlenségek ábrázolása Magyarországon. *Szociológiai Szemle*. 22. évf. 2 sz. 4–26. old.
- KOLOSÍ T. [1987]: *Tagolt társadalom. Struktúra, rétegződés, egyenlőtlenség Magyarországon*. Gondolat Kiadó. Budapest.

- KOLOSÍ T. [2000]: *A terhes babapiskóta*. Osiris. Budapest.
- KOLOSÍ T. – DENCŐ B. [2006]: Osztálytársadalom? In: *Kolosi T. – Tóth I. Gy. – Vukovich Gy.* (szerk.): *Társadalmi Riport 2006*. Társi. Budapest.
- KOLOSÍ T. – KELLER T. [2010]: Kikristályosodó társadalomszerkezet. In: *Kolosi T. – Tóth I. Gy.* (szerk.): *Társadalmi Riport 2010*. Társi. Budapest.
- KOLOSÍ T. – RÓBERT P. [2004]: A magyar társadalom szerkezeti átalakulásának és mobilitásának fő folyamatai a rendszerváltás óta In: *Kolosi T. – Tóth I. Gy. – Vukovich Gy.* (szerk.): *Társadalmi Riport 2004*. Társi. Budapest.
- KOVÁCH I. (szerk.) [2006]: *Társadalmi metszetek. Érdekek és hatalmi viszonyok, individualizáció és egyenlőtlenség a mai Magyarországon*. Napvilág. Budapest.
- KRECKEL, R. [1992]: *Politische Soziologie der sozialen Ungleichheit*. Campus Verlag. Frankfurt am Main, New York.
- OFFE, C. [1970]: *Leistungsprinzip und industrielle Arbeit. Mechanismen der Statusverteilung in Arbeitsorganisationen der industriellen »Leistungsgesellschaft«*. Europäische Verlagsanstalt. Frankfurt am Main.
- PAKULSKI, J. – WATERS, M. [1996]: The Reshaping and Dissolution of Social Class in Advanced Society. *Theory and Society*. Vol. 25. No. 5. pp. 667–691.
- PARSONS, T. [1939]: The Professions and Social Structure. *Social Forces*. Vol. 17. No. 4. pp. 457–467.
- PARSONS, T. [1940a]: An Analytical Approach to the Theory of Social Stratification. *The American Journal of Sociology*. Vol. 45. No. 6. pp. 841–862.
- PARSONS, T. [1940b]: The Motivation of Economic Activities. *The Canadian Journal of Economics and Political Science*. Vol. 6. No. 2. pp. 187–202.
- PARSONS, T. [1949]: Social Classes and Class Conflict in the Light of Recent Sociological Theory. *The American Economic Review*. Vol. 39. No. 3. pp. 16–26.
- PARSONS, T. [1970]: Equality and Inequality in Modern Society, or Social Stratification Revisited. *Sociological Inquiry*. Vol. 40. No. 1. pp. 13–72.
- PARSONS, T. [1991]: The Integration of Economic and Sociological Theory, The Marshall Lectures. *Sociological Inquiry*. Vol. 61. No. 1. pp. 10–59.
- PARSONS, T. [1997]: A társadalmi rétegződés elméletének átdolgozott analitikus megközelítése. In: *Angelusz R.* (szerk.): *A társadalmi rétegződés komponensei*. Új Mandátum. Budapest. 80–135. old.
- RÓBERT P. [1997]: Foglalkozási osztályszerkezet: elméleti és módszertani problémák. *Szociológiai Szemle*. 7. évf. 2. sz. 5–48. old.
- ROBERT P. [2009]: Stratification and Social Mobility. In: *Immerfall, S. – Göran, T.* (eds.): *Handbook of European Societies*. Springer. New York.
- ROSE, D. – HARRISON, E. [2010]: *Social Class in Europe. An introduction to the European Socio-economic Classification*. Routledge. London.
- ROSE, D. – MARSHALL, G. [1989]: Constructing the (W)right Classes. In: *Wright, E. O.* (ed.): *The Debate On Classes*. Verso. London.
- RÖSSEL, J. [2009]: *Sozialstrukturanalyse. Eine kompakte Einführung*. VS Verlag für Sozialwissenschaften. Wiesbaden.
- SCHULZE, G. [2000]: Élménytársadalom. A jelenkor szociológiája. A hétköznapi élet esztétizálódása. *Szociológiai Figyelő*. 1–2. sz. 135–157. old.

- SORENSEN, A. B. [1991]: On the Usefulness of Class Analysis in Research on Social Mobility and Socioeconomic Inequality. *Acta Sociologica*. Vol. 34. No. 2. pp. 71–87.
- SORENSEN, A. B. [1996]: The Structural Basis of Social Inequality. *The American Journal of Sociology*. Vol. 101. No. 5. pp. 133–165.
- SORENSEN, A. B. [2005]: Foundations of Rent-Based Class Analysis. In: *Wright, E. O. (ed.): Approaches to Class Analysis*. Cambridge University Press. Cambridge.
- SZALAI E. [2001]: *Gazdasági elit és társadalom a magyarországi újkapitalizmusban*. Aula. Budapest.
- SZALAI E. [2006]: Tőke-munka viszony és hatalmi szerkezet a magyarországi újkapitalizmusban. In: *Kovács I. (szerk.): Társadalmi metszetek. Érdekek és hatalmi viszonyok, individualizáció és egyenlőtlenség a mai Magyarországon*. Napvilág. Budapest
- SZELÉNYI I. – EYAL, G. – TOWNSLEY, E. [1996]: Posztkommunista menedzserizmus: a gazdasági intézményrendszer és a társadalmi szerkezet változásai. *Politikatudományi Szemle*. V. évf. 2. sz. 7–29. old. és 3. sz. 7–32. old.
- TARDOS R. [2008]: Foglalkozás, miliő, kapcsolathálózatok: külön világok? Egy tipológiai kísérlet körvonalai. *Századvég*. 50. évf. 4. sz. 5–50. old.
- WEEDEN, K. A. – GRUSKY, D. [2005]: The Case for a New Class Map. *The American Journal of Sociology*. Vol. 111. No. 1. pp. 141–212.
- WEININGER, B. E. [2005]: Foundations of Pierre Bourdieu's Class Analysis. In: *Wright, E. O. (ed.): Approaches to Class Analysis*. Cambridge University Press. Cambridge.
- WRIGHT, E. O. [1980]: Class and Occupation. *Theory and Society*. Vol. 9. No. 1. pp. 177–214.
- WRIGHT, E. O. [1997]: Általános keretrendszer az osztálystruktúra elemzéshez. In: *Angelusz R. (szerk.): A társadalmi rétegződés komponensei*. Új Mandátum. Budapest.
- WRIGHT, E. O. [2005a]: Foundations of a Neo-Marxist Class Analysis. In: *Wright, E. O. (ed.): Approaches to Class Analysis*. Cambridge University Press. Cambridge.
- WRIGHT, E. O. [2005b]: Conclusion: If “Class” Is the Answer, What Is the Question In: *Wright, E. O. (ed.): Approaches to Class Analysis*. Cambridge University Press. Cambridge.
- ZÁHONYI M. – BUKODI E. [2004]: *A társadalom rétegződése*. Központi Statisztikai Hivatal. Budapest.

Summary

The different theories of the occupational class structure constitute a distinct approach of the social stratification research. The aim of this paper is to introduce this approach briefly. It examines first the question of what the common peculiarities of these theories are and how they differ from other approaches of the social stratification and social structure.

Then it presents the first results of a larger work that aims to contribute to the preparation of the stratification volume of the 2011 Hungarian Census. The last part of the paper aims to summarise the most important problems that must be solved by the theories of the occupational class structure.

A felsőoktatás lehetséges létszámpályái Magyarországon*

Berde Éva

kandidátus,
a Budapesti Corvinus Egyetem
docense

E-mail: eva.berde@uni-corvinus.hu

A tanulmány különböző pályákat feltételezve mutatja be a magyar felsőoktatási létszám lehetséges alakulását. Valamennyi pálya kapcsolódik a demográfiai folyamatokhoz, de az aktuális korosztály különböző arányú felsőoktatási részvételével számol. A 2011/2012-es tanév hallgatói létszámát csak azon a pályán lehetséges többé-kevésbé fenntartani, mely évi 0,3 százalékos hallgatói arányszámbővülést feltételez. A hallgatók száma befolyásolja a majdani idősebb korosztályokban a felsőoktatási végzettséggel rendelkezők arányát. A cikkben bemutatott, és a megfigyelésszám miatt óvatosan kezelendő egyenlet azt sejteti, hogy jogosak a hazai felsőoktatási végzettségűek arányára vonatkozó elképzelések. A Széll Kálmán-terv szerint ugyanis 2020-ban a 30–34 éves korosztály 30,3 százaléka rendelkezik majd felsőfokú végzettséggel, szemben a 40 százalékos európai uniós elvárásokkal. A szerző által bemutatott modellben még a felső becsülés is több mint 5 százalékponttal alatta marad a 40 százalékos értéknek. A felsőoktatási korú fiatalok számának nagyarányú csökkenése ugyanakkor egy történelmi lehetőséget is magában rejt: anélkül lehetne megnövelni a lakosság körében a diplomások arányát, hogy bővíteni kellene a felsőoktatás kapacitását. Eleget kellene tenni a jelenlegi hallgatói létszám fenntartása, mely hosszú távon a felsőoktatási végzettségi arányok növekedését eredményezné.

TÁRGYSZÓ:
Felsőoktatás.
Hallgatói létszám.

* Köszönetet mondok Csécsiné Máriás Emőkének, Cserhádi Ilonának, Csernyák Mariann Natáliának, Fehérvári Anikónak, Morvay Endrének, valamint Váradi Ritának a cikk egy-egy részéhez nyújtott értékes segítségükért.

Elemzésemben a magyar felsőoktatás jövőbeli létszámának alakulására láthatunk különböző feltételezések melletti előrebecsléseket, majd a felsőoktatási létszám függvényében a 30–34 éves korosztályon belül a diplomások arányának lehetséges jövőbeli idősorait vizsgálom. Azt mindenki tudja, hogy a diplomások aránya egy adott korcsoporton belül attól függ, hogy korábban hányan végeztek el sikeresen valamilyen felsőoktatási programot. A diplomások arányának előrebecslése mégsem egyszerű, hisz a hallgatók a legkülönbözőbb korosztályokból kerülnek ki, megszakítják, majd folytatják tanulmányaikat, és az sem biztos, hogy végül megszerzik a diplomát. Továbbá a felsőoktatási tanulmányok szempontjából mindenkor tipikus korosztály létszáma is változik. A tanulmányban azt követem végig, hogyan lehet ilyen körülmények között mégis előrebecsülni a diplomások arányát, miközben azt is megmutatom, hogy különböző feltételezések mellett milyen jövőbeli hallgatói létszámpályákra számíthatunk.

Az egyetemet szokásosan látogató korosztályok létszámának előrebecslésekor a demográfiai adatokra támaszkodtam, és a feltételezéseim arra vonatkoztak, hogy ennek a korosztálynak hány százaléka tartozik a hallgatók közé. Látni fogjuk, hogy a különböző ütemben növekvő, változatlan, illetve csökkenő részvételi arányok mellett várhatóan hogyan alakul majd az összes felsőoktatási létszám. Mindezek következtében a 30–34 éves korosztályon belül növekedhet, stagnálhat, vagy csökkenhet a diplomások aránya. Az izgalmas kérdés az, hogy milyen hallgatói létszám szükséges a majdani diplomások arányának növekedéséhez. A cikk megmutatja, hogy az erősen csökkenő korosztályi létszámok mellett ez valószínűleg csak a részvételi arányok fokozatos, viszonylag nagyarányú növekedése esetén lehetséges.

Ahhoz, hogy megértsük a hallgatói létszámnövekedés általános jellegét, a bevezetés után először arról írok, hogy a második világháború után a felsőoktatási létszám minden, legalább közepesen fejlett országban óriási mértékben megnövekedett. A következő részben a magyar hallgatói létszám múltbeli és jövőbeli alakulásával foglalkozom, itt láthatjuk az egyes feltételes növekedési és csökkenési pályákat is. Ezek után a 30–34 éves korosztályon belül a diplomások arányát vizsgálom meg, majd nyomon követem a különböző hallgatói arányszámok várható hatását a diplomások arányának alakulására. A tényidőszak rövidege miatt a becslőegyenletet ugyan csak óvatosan használhatjuk fel, az eredmények azonban így is érdekesek. Arra engednek következtetni, hogy a magyar felsőoktatás valószínűleg történelmi lehetőség előtt áll. A demográfiai folyamatok következtében, pusztán csak a 2011/2012-es tanév abszolút hallgatói létszámának megőrzésével a jövőben megnövelhető a diplomások lakosságban belüli aránya. Ez akkor is így van, ha a jelenlegi tendenciákat tekintve 2020-ra

se a modell, se a magyar célkitűzések szerint nem fogjuk elérni azt az ún. liszaboni célt:¹ miszerint a 30–34 évesek legalább 40 százaléka rendelkezzen felsőfokú végzettséggel. A további fejlődésre azonban 2020 után is lehetőség lesz.

1. A felsőoktatás II. világháború utáni globális fejlődése

Ahhoz, hogy megértsük, miért is olyan fontos a felsőoktatás hallgatói létszámának alakulása, ismernünk kell a közelmúlt nemzetközi tendenciáit, más országok ezen a téren bejárt fejlődési pályáját. Ez a fejlődés egyértelműen azt jelzi, hogy a gazdaságoknak egyre több és több diplomásra van szükségük. A második világháború után napjainkig, időbeli eltolódással, de gyakorlatilag valamennyi legalább közepesen fejlett ország a felsőoktatási hallgatói létszámának sokszoros, esetenként akár több mint 40-szeres bővülését élte át (*Altbach–Reisberg–Rubley* [2009]). Magyarországot a második világháború utáni egy-két évben jelentős létszám-növekedési ütem jellemezte, mely a későbbi években lelassult, de a rendszerváltás után ismét felgyorsult (*Statistikai Tájékoztató Felsőoktatás* [1991–2011]). A 2010/2011-es tanévben majdnem harmincszor annyian vettek részt az alap-, mester- és osztatlan képzéseken (korábbi megfelelőjük a főiskolai és egyetemi képzés), mint az 1937/1938-as tanévben.

Magyarországon közvetlenül a második világháború előtt az egyetemi tanulás egy szűk réteg kiváltsága volt. Tanulni annyit jelentett, mint boldogulni a későbbi életpályán, a diplomások – néhány különleges élethelyzetet kivéve – számíthattak arra, hogy a társadalom elit rétegébe fognak tartozni. Ez a helyzet ugyan a háború után, a felsőoktatási létszám növekedésével és az ideológiai alapú, diplomásokat érintő hátrányos megkülönböztetéssel valamelyest változott, de általában a diplomások mindig is előnyösebb körülmények között tevékenykedtek, mint az alacsonyabb iskolai végzettségű kortársaik. A rendszerváltás után a diplomásokat érintő feltételek további módosulásokon, elsősorban demokratizálódáson mentek keresztül, és a hallgatói létszám ismét gyorsan növekedett. A diplomások továbbra is az átlagosnál kellemesebb és jövedelmezőbb életpályára számíthattak, és számíthatnak még ma is (*Kertesi–Köllő* [2006]).

A rendszerváltás utáni magyar felsőoktatás kérdéseivel, illetve annak globális megközelítésű elemzésével számos munka foglalkozott: például *Hrubos* [2006],

¹ Az a cél, hogy a 30–34 éves korosztály 40 százalékának legyen diplomája 2020-ra, az Európai Unió szakemberei és politikusai által Lisszabonban korábban megfogalmazott, legutoljára 2010-ben frissített irányelveinek részét képezi, melyet az ún. „liszaboni irányelvek” névvel illetnek (*Kőrösi* [2012]). Ezt az irányelvet – anélkül, hogy bármifajta szakmai vagy politikai elemzésébe belemennénk –, a cikk tárgyalása során egyfajta külső viszonyítási alapnak tekintjük.

Polónyi–Tímár [2001], *Kozma–Rébay* [2008], *Temesi* [2012]. Most ezektől a cikkek-től valamelyest eltérő megközelítést alkalmazok, miszerint a különböző jövőbeli fel-tételezésekhez kapcsolódó hallgatói létszámpályákra koncentrálok. Szimulált pályá-ink elemzéséhez azonban számomra is nélkülözhetetlen a felsőoktatás múltbeli bővü-lésének ismerete.

A nemzetközileg tapasztalt nagyléptékű felsőoktatási bővülés ugyanis megváltoz-tatta a felsőoktatás társadalmi szerepét és magának a felsőoktatási ágazatnak a gaz-dasági helyzetét is. *Trow* [1973] a tendenciák elemzése során a felsőoktatás három korszakát különböztette meg:

- Elit felsőoktatás, mely addig tart, amíg az aktuális korosztály ke-
vesebb, mint 15 százaléka vesz csak részt a képzésben.
- Tömeges felsőoktatás, amely az elit felsőoktatás utáni szakasz, és
a szóban forgó korosztály 50 százalékos részvételi szintjéig tart.
- Univerzális felsőoktatás, amikor is az aktuális korosztály több
mint fele megtapasztalja a hallgatói létet.

A második és a harmadik szakasz közötti átmenet egyértelművé tétele szinte lehe-tetlen, mert a felsőoktatást különböző definíciók szerint másképp értelmezték. Az ok-tatás első nemzetközileg elfogadott kategorizálását, az ISCED 1976-ot (International Standard Classification of Education) *Trow* hivatkozott tanulmányának megírása után három évvel publikálták (az ISCED 1976 és az ISCED 1997 leírását és összeha-sonlítását lásd az *OECD* [1999]-ben), de még ebben a rendszerben sem szerepelt kü-lön kategóriaként a középfok és a felsőfok közötti azon szint, mely rövidebb idejű szakmai képzéseket biztosít. Ezért ezt a képzést országoként máshova, a középfokú vagy a felsőfokú képzések közé sorolták. Az ISCED 1997 már megkülönböztette az ún. 4-es szintet, amely az ISCED 5-ös és 6-os felsőoktatási képzéshez hasonlóan, a 3. szint, a középfokú oktatás után következik, de nem nyújt felsőoktatási diplomát. Ezt a magyar terminológiában felsőfokú szakképzésnek, újabban bizonyos szerkezeti változások következtében felsőoktatási szakképzésnek nevezett formát *Trow* [1973] még nem kezelte külön, és nem is hivatkozott arra, hogy ő mit ért felsőoktatás alatt. Az ISCED 2011 (*UNESCO* [2011]), amely a korábbiakhoz képest több részkategóri-át alkalmaz az oktatási szintek és szakterületek definiálásakor, a 4-es szint alapértel-mezését megőrizte. A pontos definíció ellenére, egy adott oktatási forma tartalmi és szerkezeti jegyei alapján, továbbra is az egyes országoknak kell eldönteniük, hogy valamely képzésük az ISCED 4-es vagy magasabb szintű képzéshez tartozik. Az ok-tatás országokénti tartalmi összehasonlítása rendkívül nehéz, mert gyakran előfor-dulnak olyan esetek, hogy egy képzést az egyik ország az ISCED 4-es szinthez sorol, és látszólag egy ugyanolyan tartalmú és struktúrájú, másik országbeli képzés pedig

az 5-ös szintre kerül.² Tény azonban, hogy ha együttesen tekintjük a felsőfokú oktatást és a felsőfokú szakképzést, *Trow* [1973] következő megállapításai akkor is érvényben maradnak. Szerinte ugyanis a három szakasz a fiatalok felsőoktatási részvételi arányán kívül abban is különbözik egymástól, hogy másfajta intézményi irányítást és kormányzati szabályozást igényel. A kormányzati szabályozás egyik lényeges eleme, hogy mennyire tekintik közjóságnak a felsőoktatást, és ily módon mennyiben járulnak hozzá a hallgatók költségeinek finanszírozásához. Általános tendenciaként, minél kisebb a felsőoktatási részvétel, annál könnyebb azt különböző adójellegű bevételekből fedezni. Nagyobb tömegek felsőoktatási beiskolázása azonban gyakran éppen azért ütközik akadályokba, mert már nem oldható meg a közösségi pénzekből történő finanszírozás, ugyanakkor sokan nem képesek magán forrásokból kifizetni tanulmányaik költségeit. (Az univerzális felsőoktatás finanszírozási és egyéb problémáiról lásd *Trow* [2000]-et.) Gazdaságfejlődési megközelítésből minél nagyobb egy országban a felsőoktatási részvétel, annál nagyobb az ország szellemi tőkeberuházása (*Becker* [1964]), amely a további fejlődéshez éppúgy szükséges, mint a fizikai tőkeberuházás. Jelen cikkben a hallgatói létszám vonatkozásában követtem nyomon, milyen tendenciák várhatók hazánkban a felsőoktatás szellemi tőkeberuházásait illetően.

2. A magyar hallgatói létszám múltbeli alakulása

Amikor a felsőoktatási létszámot vizsgáljuk, akkor először feltétlen tisztáznunk kell, a felsőoktatás melyik részével foglalkozunk. Jelen írásomban az ISCED 5-ös³ szinteken belül a főiskolai, az egyetemi,⁴ a felsőfokú alapképzés, a mesterképzés, valamint az osztatlan képzéses hallgatói létszámát veszem górcső alá, és a szakirányú továbbképzéseken, továbbá a PhD- és DLA-képzéseken részt vevő hallgatókkal nem számolok. Mivel a létszámból fogok következtetni a diplomások lakosságban belüli arányára, ezért azokat és csak azokat a fiatalokat (és kevésbé fiatalokat) kell figyelembe vennem, akik nagy valószínűséggel diplomások lesznek, és nem szükséges

² Így találhatunk például olyan első pillanatra megdöbbentő statisztikai adatot, hogy az A típusú felsőoktatás bruttó beiskolázási aránya 2009-ben Ausztráliában 94, Németországban pedig 40 százalékos volt (*OECD* [2011] C 2.2 táblázat), holott a két ország hallgatói létszámarányát a képzések tartalmi és nehézségi szintjét elemezve már korántsem találunk ekkora eltéréseket.

³ Ilyen nagy aggregátumban a kérdéses szint tartalma azonos az ISCED 1997-es és a legújabb ISCED 2011-es kategorizálásban.

⁴ A bolognai rendszerű képzésre valót teljes áttéréssel gyakorlatilag eltűnt a főiskolai és egyetemi szint, ezek helyét az említett három képzési forma vette át. A korábbi években, mely a vizsgálati időszak döntő részét teszi ki, még csak főiskolai és egyetemi szint létezett.

azokat, akik már biztosan megkapták diplomájukat. Ezért vizsgálatomból kihagyom a továbbképzések bármilyen formájában részt vevőket, illetve a PhD- és DLA-képzések hallgatóit. Amennyiben valaki egymás után több, a vizsgálatba bevont képzési formában is részt vesz, akkor a kérdéses személyt ugyan a szükségesnél hosszabb ideig veszem figyelembe a hallgatók között, de ezt a torzítást egyrészt nem áll módomban kiküszöbölni, másrészt, ha csak arról van szó, hogy a hallgató az alapképzés után mesterképzésre is beiratkozik, akkor a probléma azonos az egyetemi képzés versus főiskolai képzés időtartambeli eltéréseinek problematikájával. Harmadrészt a diplomások lakossági arányának becslésekor a hallgatói létszám és a diplomások száma közötti ténybeli statisztikai korrelációra építek. Feltételezem, hogy egy személy többszöri számbavétele mind a tény, mind az előrebecslési időszakban azonos gyakorisággal fordul elő. A magyar felsőoktatásban jelenleg néhány osztatlan idejű képzés mellett kizárólag a bolognai struktúra, az alapképzés és a mesterképzés egymás utáni szakaszai léteznek. Elképzelhető, hogy ez a rendszer a korábbiakhoz képest meg fogja majd változtatni az alapképzések mesterképzésbe való belépési hajlandóságát, és így más arányok alakulnak ki a különböző szinteken tanuló hallgatók között. Ez a jövőben valamelyest módosíthatja a többszöri számbavétel gyakoriságát, azonban ilyen jellegű elemzést – tudomásom szerint – még nem publikáltak.

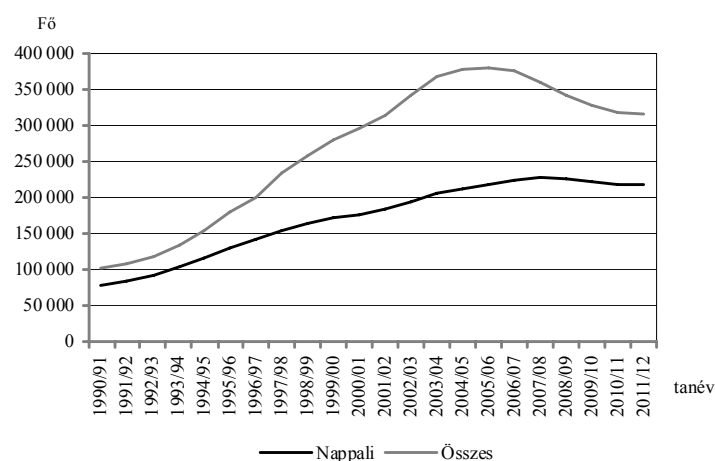
Modellemben további megkötésként felteszem, hogy az olyan esetek, amikor valaki több azonos szintű diplomát szerez, mind a megfigyelési, mind az előrebecslési időszakban azonos gyakorisággal fordulnak elő. Sajnos nem áll módunkban ellenőrizni a fenti két feltevés egyikét se, pusztán annyit tehetünk, hogy a diplomások arányára vonatkozó becslést óvatosan és fenntartásokkal használjuk csak fel. Mint ahogy látni fogjuk, ez az óvatosság más szempontból is indokolt lesz.

Utolsó megjegyzésem arra vonatkozik, hogy az a látszólag egyszerű, de a valóságban már bonyolultabb összefüggés, hogy az egyetemisták milyen módon határozzák meg a későbbi diplomás arányszámot, kikerüli a „kik lesznek hallgatók” kérdéskört. A felvételizők létszámát természetesen nagyban befolyásolja az oktatáspolitikai, de jelen cikk más oldalról közelíti meg a problémakört, az aktuális korosztály különböző szimulált arányszámú felsőoktatási részvételét követi nyomon.

Rátérve a diplomások arányának becsléséhez szükséges első lépésre, a létszámalakulás elemzésére, az 1. ábra mutatja a rendszerváltás utáni értékeket. Mint az látható, a nappali tagozatos hallgatói létszám 2008/2009-es tanévtől kezdődő visszaesése nem jelentős, és a 2011/2012-es tanévben kicsi, de ismételt növekedés tapasztalható. Az összes hallgatói létszám csökkenését elsősorban az esti, levelező és távoktatásos hallgatók számának megfogyatkozása idézte elő. Az utolsó három évben tapasztalt hallgatói létszámcsökkenés ellenére, a vizsgált időszak végére, azaz a 22. tanévben, az összes hallgatói létszám az első tanév értékének több mint háromszorosát teszi ki. Az utolsó három év létszámcsökkenésének feltételezhetően több oka is van, a legfontosabb tényező azonban minden bizonnyal a demográfiai tendenciákban

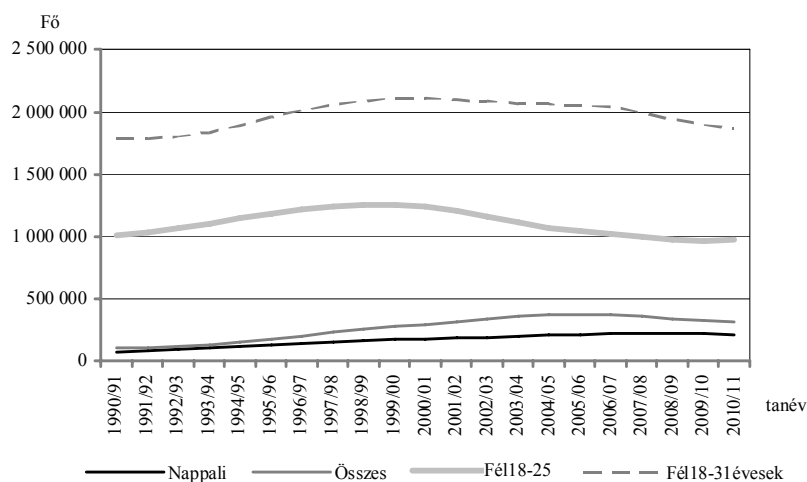
rejlük. Az egyetemre járó „szokásos” korosztály adatait vizsgálva látható, hogy létszámuk jelentősen csökkent. A demográfiai adatok alapján készített 2. ábra ezt a tendenciát mutatja.

1. ábra. A hallgatói létszám alakulása a rendszerváltás után

Forrás: Statisztikai Tájékoztatók, Felsőoktatás [1991–2011], a 2011/12-es tanév adata a KSH Stadat rendszerében található becslés.

2. ábra. A népesség alakulása és a hallgatói létszám

Forrás: Hallgatói adatok: Statisztikai Tájékoztatók, Felsőoktatás [1991–2011], a 2011/12-es tanév adata a KSH Stadat rendszerében található becslés; demográfiai adatok: KSH [1990–2010] kötetei alapján saját számítás.

A 2. ábra demográfiai időszora a 19–25 (a változó elnevezése az ábrán: Fél18–25) és a 19–31 (a változó elnevezése az ábrán: Fél18–31) éves népesség adott év január 1-jei létszámának összegét tartalmazza, mindkét esetben hozzáadva a 18 évesek létszámának a felét. A 18 évesek tipikusan szeptembertől vesznek részt az oktatásban, ezért feleztem meg a korosztályi létszámukat. A továbbiakban, amikor a cikk a 18 éves korosztályról szól, akkor ezen csak a 18 évesek létszámának felét értjük. A grafikonpontokat úgy helyeztem el, hogy az életkori adatokat mindig az adott tanév kezdő évéhez rendeltem hozzá. Például az 1995-ös létszámadatok és az 1995/1996-os tanév adatai ugyanahhoz a dátumhoz tartoznak. A 25 év az az életkor, melyre a kihagyások és évhalasztások nélkül végző egyetemi vagy mesterképzéses hallgatók, beleértve a orvosokat is, befejezik a tanulmányaikat, még abban az esetben is, ha az általános iskola első osztályába évet veszítve kerültek. Emellett még a 25 év azért is megfelelő korhatár, mert a mindenkor oktatási tárca által publikált „Statisztikai Tájékoztató, Felsőoktatás” kötetek életkor szerinti hallgatói létszámadatai lényegesen nagyobb csökkenést mutatnak a 26 évesek vonatkozásában a 25 évesekhez képest, mint a többi életkor esetében.

A 18–31 évesek csoportjában a 31. év megválasztása azon feltételezés szerint történt, hogy azok, akik 31 évesen kezdik meg alapképzéses, illetve főiskolai (azaz tipikusan hároméves) tanulmányaikat, azok általában 34 éves korukig be is fejezik azt. Ily módon ezek a személyek végzéskor még épp beletartoznak a 30–34 éves korosztály diplomásai közé. A 31. életév esetében a statisztikai adatok alapján koncentráltam a rövidebb idejű, azaz főiskolai jellegű, illetve alapszintű képzésekre. A „Statisztikai Tájékoztató, Felsőoktatás” kötetek életkor szerinti hallgatói létszámadatai ugyanis azt mutatják, hogy az idősebbek többször olyan arányban vállalkoznak az alacsonyabb, mint a magasabb szintű képzésekre.

A hallgatói létszám dinamikus változása, a gyakoribbá váló későbbi életkorban történő felvételizés nem teszi lehetővé, hogy minden egyes évben pontosan azoknak a korosztályoknak a létszámát hasonlítsuk össze a hallgatói létszámmal, amely korosztályokba a hallgatók maguk is tartoznak. Azért sem tudunk teljes pontossággal számolni, mert az életkori adatok a Demográfiai Évkönyvekben január 1-jei állapotot tüntetnek fel, a hallgatói létszámadatok pedig a kérdéses év szeptemberétől a következő év júniusáig tartó időszakra vonatkoznak. Tendenciájában azonban így is sok mindent elárul a 18–25 és a 18–31 éves korosztályok létszámalakulása. Az összes hallgatói létszám csökkenése két évvel azután kezdődött, hogy a 18–31 éves korosztály létszámadatai a már 2001 óta tartó, de 20 ezer főt soha felül nem múló folyamatos létszámcsökkenés után, 2006-ban több mint 45 ezer fővel csökkentek. Ez a csökkenés 2011-ig tovább folytatódott, egyetlen évben volt csak 32 ezer körüli, egyszer viszont az 54 ezret is felülmúlta. A nappali tagozatos hallgatók létszámcsökkenésének kisebb arányát jóval felülmúlta az egyéb formákban tanulók számának vissza-

esése, ami azt jelzi, hogy egyre kevesebb embernek volt szükséges korrigálnia életpályáját a felsőoktatás segítségével.

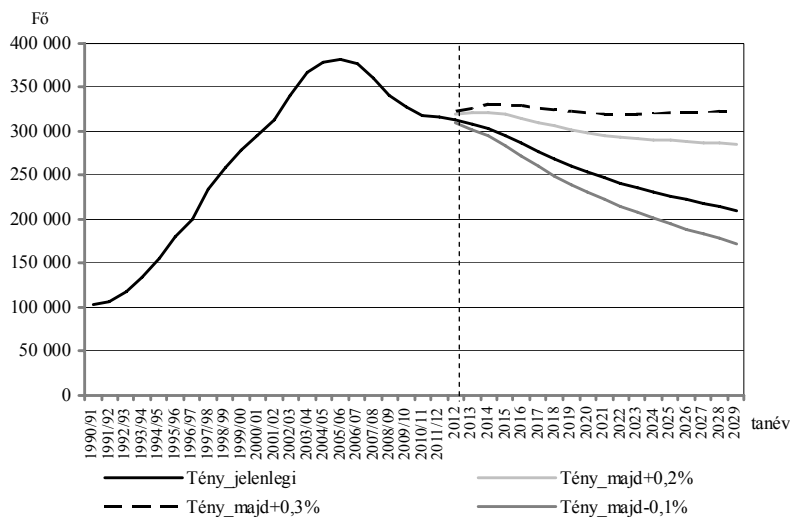
A 2. ábra tanulsága alapján a demográfiai folyamatok nagyon erősen hozzájárultak a hallgatói létszám módosulásához. Igaz ugyan, hogy a szóban forgó fiatal korosztály létszáma rögtön az ezredfordulón elkezdett fogyni, amikor a hallgatói létszám még javában nőtt. A hallgatói létszám növekedése azonban minden bizonnyal legfőképpen csak a cikk első részében bemutatott nemzetközi felsőoktatás-bővülési tendenciát jelezte, amely a rendszerváltás után nyert teret, méghozzá úgy, hogy a megváltozott gazdasági struktúra kezdetben csillapíthatatlannak tűnő szakemberszükséglete tovább fokozta az igényeket. A felsőoktatás demokratizálódása pedig lehetővé is tette, hogy ezek a korábban visszatartott folyamatok érvényesüljenek. Az ezredforduló után nem egészen 10 évvel azonban a népességszökkenési és az egyéb tényezők már egyértelműen éreztették visszafogó hatásukat, a hallgatói létszám elkezdett csökkenni. Több szempontból is, de elsősorban humántőke-beruházási megközelítésből fontos kérdés, hogy a hallgatói létszám a jövőben hogyan fog alakulni. Az eddigi tanulságok alapján a továbbiakban a demográfiai tényezőkhez kapcsolódva mutatom be, hogy különböző scenáriók esetén milyen hallgatói létszámra számíthatunk.

3. Jövőbeli hallgatói létszámpályák

A következőkben egy gondolat kísérletet fogok elvégezni: azt vizsgálom, hogy különböző hallgatói létszám-növekedési, illetve csökkenési trendeket feltételezve összességében mekkora hallgatói létszámra számíthatunk. A viszonyítási alapot a 18–31 éves korosztályi létszám adja, a 18 éveseknek most is, mint a cikk többi részében, csak a felét veszem figyelembe.

A 2. ábra alapján a hallgatói létszám alakulása 2006 óta nagyjából követi a 18–31 éves népesség alakulásának tendenciáját. Erre alapozva a hallgatói létszám-előrebecslési pályákat is a 18–31 éves népesség várható létszáma alapján határoztam meg. A 18–31 éves népesség előrebecslése pedig a demográfiai adatok alapján történt. Megnéztem, hogy a 18–31 évesek vonatkozásában, a vizsgálat tényidőszakában, egy adott korév tagjainak száma miként viszonyult az előző év eggyel fiatalabb korév tagjainak létszámához. A korábbi év kérdéses létszámát a következő évben a halálozás és a kivándorlás csökkentette, a bevándorlás pedig növelte, átlagosan egészen kicsi csökkenést tapasztaltam. Az átlagos létszámcsökkenéssel számolva, a 2011. január 1-jei koréves létszámadatok figyelembe vételével egészen 2029-ig előre tudtam becsülni a 18–31 éves népesség alakulását. Ezek után különböző scenáriókat dolgoztam ki, ahol a népesség meghatározott arányát tekintettem a majdani hallgatói létszámnak. Az eredményeket a 3. ábra mutatja.

3. ábra. A felsőoktatási hallgatói létszám alakulása különböző scenáriók esetén

Megjegyzés. A 2012/13-as tanévtől kezdve az adatok becslések, ettől az időponttól a tanév induló éve szerepel az ábrán.

Forrás: Hallgatói adatok: *Statistikai Tájékoztatók, Felsőoktatás* [1991–2011], a 2011/12-es tanév adata a KSH Stadat rendszerében található becslés; demográfiai adatok: *KSH* [1990–2010] kötetei alapján saját számítás.

A 3. ábra „Tény_jelenlegi” idősora a 2011/2012-es tanévig a tényadatokat tartalmazza, majd az előrebecslés éveiben a hallgatók aránya a 18–31 éves népességhez képest megegyezik a 2011-es aránnyal. A demográfia tendenciák miatt ebben a scenárióban a hallgatói létszám drasztikusan csökken, a 2029/2030-as tanévben alig valamivel múlja felül azt a létszámot, amely az 1996/1997-es tanév tényadata volt. Amennyiben évente a hallgatói létszám aránya a 18–31 évesekhez képest 0,1 százalékkal csökken, azaz ekkor relatív létszámcsökkenést feltételezünk – lásd a „Tény_majd-0,1%” idősort –, akkor az előrebecslési időszak végén a létszámadat ugyan még felülmúlja az 1994/1995-ös, de nem éri el az 1995/1996-os év hallgatói létszámát. Évi relatív 0,2 százalékos létszámnövekedés mellett – lásd a „Tény_majd+0,2%” idősort – is csökken a hallgatók abszolút létszáma, és az előrebecslési időszak végén az 1997/1998, illetve az 1998/1999-es tanév adatai közötti létszámmértéket érjük el. A 3. ábrán kizárólag az évi relatív 0,3 százalékos növekedést mutató előrebecslés – a „Tény_majd+0,3%” – idősora az, amely nem mutat visszaesést. Itt ugyan a végső érték kicsit kisebb, mint a 2009/2010-es év létszámadata, de valamivel nagyobb, mint a 2011/2012-es érték. A jobb követhetőség érdekében a 3. ábra előrebecsült adatait táblázatosan formában is láthatjuk. (Lásd az 1. táblázatot.)

1. táblázat

*A különböző scenáriókhoz tartozó hallgatói létszámmértékek
az egyes tanévekben
(fő)*

Tanév	Tény_jelenlegi	Tény_majd+0,2%	Tény_majd+0,3%	Tény_majd-0,1%
2012/13	312 586	318 763	321 852	309 460
2013/14	308 062	320 238	326 326	301 901
2014/15	303 246	321 225	330 214	294 148
2015/16	295 263	318 604	330 274	283 452
2016/17	285 931	314 185	328 312	271 635
2017/18	276 907	309 742	326 159	260 292
2018/19	268 322	305 442	324 002	249 540
2019/20	260 439	301 615	322 203	239 604
2020/21	253 223	298 263	320 783	230 433
2021/22	246 644	295 387	319 759	221 979
2022/23	240 646	292 960	319 117	214 175
2023/24	235 441	291 277	319 194	207 188
2024/25	230 935	290 266	319 931	200 913
2025/26	226 792	289 541	320 916	195 041
2026/27	222 143	287 996	320 922	188 821
2027/28	217 852	286 738	321 181	182 996
2028/29	213 977	285 867	321 811	177 601
2029/30	209 744	284 356	321 662	171 990

Forrás: Hallgatói adatok: *Statisztikai Tájékoztatók, Felsőoktatás* [1991–2011], a 2011/12-es tanév adata a KSH Stadat rendszerében található becslés; demográfiai adatok: *KSH* [1990–2010] kötetei alapján saját számítás.

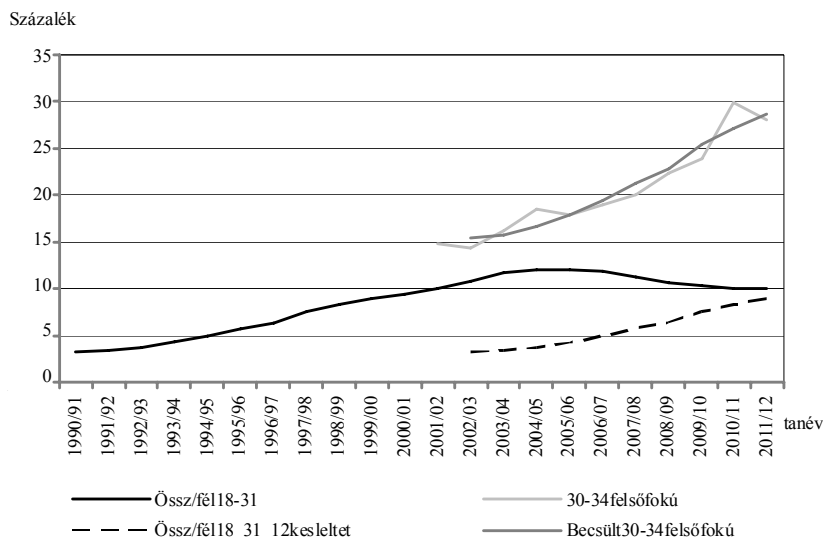
A 3. ábra és az 1. táblázat arra hívja fel a figyelmet, hogy a negatív demográfiai tendenciák következtében a felsőoktatási létszám még úgy is nagy valószínűséggel csökkenni fog, ha a korosztályos létszámon belüli hallgatói arány évről-évre valamelyest növekszik. Még évi 0,2 százalékos aránynövekedés esetén is csökkennek az abszolút hallgatói létszámok, és csak évi 0,3 százalékos aránynövekedés mellett lehetséges a 2011/2012-es tanév abszolút hallgatói létszámának fenntartása. Ez egyben azt is megmutatja, hogy a felsőoktatás bővítése nélkül, a jelenlegi kapacitások kihasználásával növelni lehetne a bruttó felsőoktatási részvétel arányszámait.

A felsőoktatás részvételi arányai azonban semmiképpen sem önmagukban tekintendő eredmények, a kérdés mindig az, hogy végül milyen lesz a lakosság körében a diplomások aránya. A cikk következő részében erre vonatkozóan láthatunk becsléseket.

4. A 30–34-éves korosztály várható felsőoktatási végzettsége

A népesség diplomázottsági arányát a 30–34 évesek körében vizsgálom, mert ez az a korosztály, amelyre vonatkozóan mind a lisszaboni célkitűzéseket (CEC [2009]), mind a Széll Kálmán Tervben (*Magyar Köztársaság Kormánya* [2011]) szereplő mutatókat megfogalmazták. A 4. ábrán több idősor is látható: nyomon követhetjük mind a felsőoktatási részvételi arányt, mind a kérdéses korosztály felsőfokú végzettségi arányát és annak becslését, illetve a felsőfokú részvételi arány 12 évvel késleltetett idősorát is.

4. ábra. A felsőoktatási hallgatók aránya a 18–31 éves korosztályhoz képest az adott évben, illetve 12 éves késleltetéssel, valamint a felsőfokú végzettségük aránya a 30–34 éves korosztályon belül

Forrás: Hallgatói adatok: *Statistikai Tájékoztatók, Felsőoktatás* [1991–2011], a 2011/12-es tanév adata a KSH Stadat rendszerében található becslés; demográfiai adatok: *KSH* [1990–2010] kötetek, valamint a KSH munkaerő-piaci felméréseinek, személyes kérésre történt adatszolgáltatása alapján saját számítás.

A 4. ábrán az „Össz/fél18-31” jelzi a cikkben szokásos módon értelmezett 18–31 éves korosztály létszámát (a 18 éveseknek csak a fele szerepel), az „Össz/fél18-31_12kesleltet” változó az előző idősor 12 évvel késleltetett értéke, a „30-34felsőfokú” a 30–34 éves korosztály felsőfokú végzettségi arányait mutatja. Ez utóbbi idősor adatai a munkaerő-piaci felmérésből származnak, melyet a KSH Életmód-, foglalkoztatás és oktatástatistikai főosztálya bocsátott rendelkezésemre. Sajnos ezek a végzettségi arányszámok a korábbi évekre vonatkozóan más módszertannal készültek, és ezért nem konzisztensek a későbbi értékekkel. Így csak 2001-től álltak

rendelkezésekre a kérdéses arányszámok. A tanévekhez – a tanulmányban mindegyik egyformán alkalmazott módszertan szerint – az induló év adatait rendelttem, azaz például a 2004/2005-ös tanév esetében a felsőfokú végzettségük aránya a 2004-es évre vonatkozik.

Az egyetemi hallgatók lakossági korosztályon belüli aránya határozza meg, hogy később az egyes korosztályokban hányan rendelkeznek majd felsőfokú végzettséggel. A kapcsolat azonban nem közvetlen, hiszen akik tanulnak, azok nagyon különböző életkorúak, és az se mindegy, hogy az oktatásban résztvevőket mely korosztályhoz viszonyítjuk. A tanulási életkor kitolódása ellenére a hallgatók nagy része 30 éves korára megszerzi diplomáját. Magyarországon például a 2010/2011-es tanévben a „Statistikai Tájékoztató, Felsőoktatás” adatait használva kiszámítható, hogy az általunk vizsgált kategóriákba tartozó felsőoktatási hallgatók 83 százalékban 30 éven aluliak voltak. Az *OECD* [2011] szerint nemzetközi vonatkozásban a felsőoktatásba beiratkozó nők várhatóan 67, a férfiak 64 százaléka fejezi be tanulmányait 30 éves koráig.⁵ 31 éves korig azoknak is lehetőségük van befejezni tanulmányaikat, akik ezt két évvel korábban szándékozták volna megtenni, de valamilyen okból kicsúsztak ebből az időből. Amikor tehát a hallgatói létszámot a 18–31 éves korosztályhoz (a 18 éveseknek csak a felét tekintve) hasonlítjuk, akkor nagyon nagy arányban azok szerepelnek a nevezőben, akik közül a hallgatók is kikerülhettek. A kérdéses arányszámra a továbbiakban „hallgatói arány a 18–31 évesekhez viszonyítva” elnevezéssel hivatkozunk.

Mindezek alapján a vizsgálat ezen részében a következő induló hipotézissel dolgoztam: a „hallgatói arány a 18–31 évesekhez viszonyítva” elnevezésű változó szoros kapcsolatban áll a későbbi diplomások számával, különösképp a 30–34 évesek közöttiek arányával, pontosabban azok késleltetett értékével.

Hipotézisemet a következő szerkezetben ellenőriztem: a 30–34 évesek között a felsőfokú diplomával rendelkezők arányát becsültem lineáris regresszióval, ahol az egyetlen magyarázóváltozó a felsőoktatási résztvevők aránya volt a 18–31 évesek között, 12 évvel késleltetve. Az eredményeket a 2. táblázat tartalmazza.

A 2. táblázat alapján látható, hogy az egyváltozós regresszió a rendelkezésre álló kevés megfigyelés ellenére látszólag nagyon jól leírja a 30–34 éves korosztályban a felsőfokú végzettségük arányát. Sajnos a megfigyelések száma csak az évek múlásával lesz bővíthető, amikor majd a munkaerő-piaci felmérések révén szaporodni fognak a 30–34 éves korosztály végzettségére vonatkozó adatok. Becslésem során nem tudtam felhasználni a 2001. év diplomás arányszámát sem, mert a magyarázóváltozó 12 éves késleltetett értéke csak 2002-től állt rendelkezésemre. A korrigált többszörös korrelációs együttható négyzetének 0,92-es (kerekített) értéke a kapcsolat szorosságára utal, és mind a konstans, mind a regressziós együttható *t*-statisztikája azt jelzi, hogy ezek a paraméterek szignifikánsak.

⁵ Az *OECD* [2011] 60. oldalán közölt adatokból saját számítás.

2. táblázat

*A 30–34-éves korosztályon belül a felsőoktatási végzettségűek arányának becslése,
valamint a becslés pontosságát jelző statisztikai mutatók*

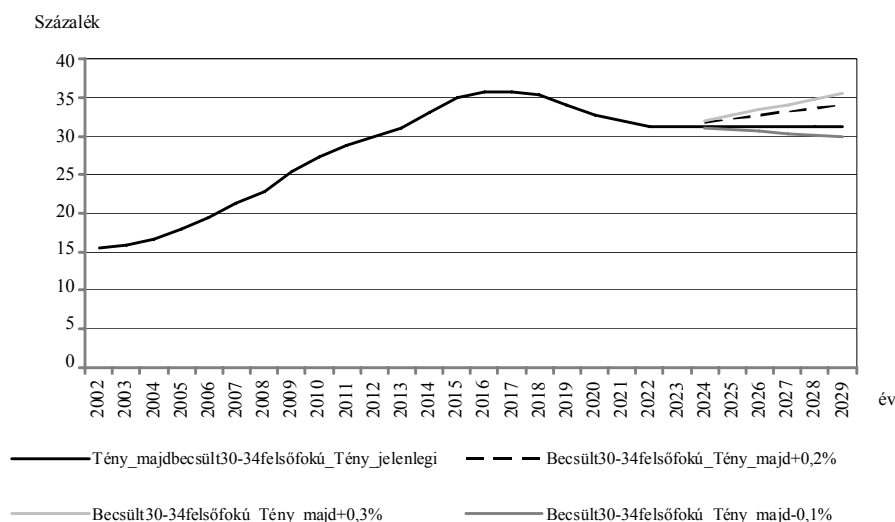
Mutató	Becsült paraméter	Standard hiba	<i>t</i> -statisztika
Konstans	0,078499334	0,013793105	5,691200952
Össz/fél18-31_12kesleltet	2,316623611	0,228686255	10,13013927
Regressziós statisztikák			
Többszörös korrelációs együttható (<i>R</i>)	0,963161547		
<i>R</i> ²	0,927680165		
Standard hiba	0,014302488		
Megfigyelések száma	10		
<i>F</i> -statisztika	102,6197216		
Az <i>F</i> -statisztika empirikus szignifikanciaszintje	7,70645E-06		

Az egyenlet azonban kevés megfigyelésen alapul, így nem garantálható a becült paraméterek normalitása. A tesztek ezt a feltételezést veszik alapul, ezért ebben az esetben nem bizonyító erejűek. A változók stacionaritását is csak több megfigyelés esetén lehetne ellenőrizni. Ezért a 2. táblázat egyenletét kénytelenek vagyunk rendkívüli óvatossággal kezelni, és semmiképpen nem volna jó értelmezni a paraméterértékeket. Tendenciájában azonban – legalább sejtés szintjén – mégis támaszkodhatunk az eredményváltozó értékeinek becslésére. Erre utal az is, hogy a 4. ábrán a „Becsült 30–34felsőfokú” változó szinte pontról pontra követi a „30–34felsőfokú” változó vonalát, kivéve az utóbbi két felfelé kiugró értékét. A két változó hosszú távú együttmozgására utal a köztük levő tartalmi kapcsolat: mint ahogy az előzőkben részletesen kifejtettem, a lakosságon belül a diplomások arányát alapvetően az határozza meg, hogy korábban hányan tanultak a felsőoktatásban. Ezen érvelés alapján a 2. táblázat értékeinek segítségével előrebecsléseket készítettem, és a továbbiakban ezeknek az előrebecsléseknek az alakulásával foglalkozom.

Az 5. ábra a 3. ábra hallgatói létszámpályáit alapul véve becsli előre a 30–34 éves korosztály diplomásainak arányát. Mivel a diplomások arányának becslésekor a magyarázóváltozó a 12 évvel korábbi hallgatói létszámarány, a becslés valószínűleg rendkívül érzékeny arra, milyen életkorban tanul a fiatalok döntő többsége. Amennyiben kitolódik a tanulási életkor, akkor elképzelhető, hogy nem a 12 éves, hanem a rövidebb idejű késleltetés adja a legjobb becslést. Az 1. ábrán azonban láttuk, hogy a megfigyelési időszak végén a nappali képzéses hallgatók létszáma alig csökkent, az

esti, a távoktatásos és a levelező képzésben részt vevő hallgatók létszámának csökkenése miatt viszont az összlétszám lényegesebben esett vissza. A nappali képzésben tipikusan fiatalabbak⁶ a hallgatók, mint a másik három képzési formában, ezért ha a felsőoktatási létszám struktúrája megőrzi a megfigyelési időszak utolsó néhány évében kialakult sajátosságait, akkor aligha várható a tanulási életkor jelenlegihez képest történő kitolódása. Magyarországon a rendszerváltás után azért is nőtt a táv-, a levelező és az esti oktatásban részt vevők száma, mert az új gazdasági struktúra kezdetben óriási szakemberigényt gerjesztett, és ezeket a lehetőségeket az iskolapadból egyszer már kikerült fiatalok (és kevésbé fiatalok) is igyekeztek kihasználni.

5. ábra. A 30–34-éves korosztályon belül a felsőoktatási diplomával rendelkezők arányának becslése

Forrás: Saját becslés a 2. táblázatban látható paraméterek és az 1. táblázat hallgatói létszámmértékeinek alapjául szolgáló létszámarányok segítségével.

A becslések jobb követhetősége érdekében a 3. táblázat az 5. ábra számértékeit tartalmazza.

A 3. táblázat „Tény_majdbecsült30–34felsőfokú_Tény_jelenlegi” változójának értékei a 30–34-éves korosztályon belüli diplomások arányának becslést mutatják. A létszámarányokra vonatkozó adatok 2002 és 2011 között tényértékek, ezek után pedig becslések. A becslés a következő feltételezésen alapul: tegyük úgy, mintha a 2011. évben érvényes hallgatói létszám hányadosa a 18–31 éves korosztály

⁶ Az életkor növekedéséhez valószínűleg az is hozzájárult, hogy a felsőoktatásba való későbbi belépés, továbbá az oktatásból való kilépés, majd újbóli belépés nemzetközi tendencia. Az életkori alakulásának nemzetközi trendje azonban az OECD [2011] alapján az utóbbi években már nem nőtt.

(a 18 éveseknek csak a felét véve figyelembe) számához képest a többi évben se változna. Ezért 2023 és 2029 között a diplomások aránya is változatlan. Ne felejtjük el, hogy a regressziós egyenletben a részvételi arányszámnak a 12 éves késleltetése szerepel magyarázóváltozóként. Ebből adódóan a különböző hipotézisek is csak 2024-től kezdődően jeleznek eltérést a diplomások arányszámaiban.

3. táblázat

*A 30–34-éves korosztályon belül
a felsőoktatási diplomával rendelkezők arányának becslése, 2012–2023
(százalék)*

Arány	2012.	2013.	2014.	2015.	2016.	2017.	2018.	2019.	2020.	2021.	2022.	2023.
	év											
Diplomások*	29,86	31,11	33,12	34,97	35,70	35,72	35,27	34,05	32,78	31,95	31,27	31,29

* Ez a változó azonos a „Tény_majdbecsült30-34felsőfokú_Tény_jelenlegi” változóval, a becslésben szereplő magyarázóváltozó értékei 2023-ig tények.

Megjegyzés. Az 5. ábrán 2002 és 2011 között a diplomások arányának tényértéke is látható, de ezeket a százalékokat a 3. táblázat már nem tartalmazza.

4. táblázat

*A 30–34-éves korosztályon belül
a felsőoktatási diplomával rendelkezők arányának becslése, 2024–2029
(százalék)*

Év	Tény_majdbecsült30– 34felsőfokú Tény_jelenlegi	Becsült30– 34felsőfokú Tény_majd+0,2%	Becsült30– 34felsőfokú Tény_majd+0,3%	Becsült30– 34felsőfokú Tény_majd–0,1%
2024	31,3	31,76	31,99	31,06
2025	31,3	32,22	32,68	30,83
2026	31,3	32,68	33,38	30,60
2027	31,3	33,15	34,07	30,37
2028	31,3	33,61	34,77	30,14
2029	31,3	34,07	35,46	29,90

A 4. táblázatban a „Becsült30–34felsőfokú_Tény_majd+0,2%” változó vonatkozásában a hallgatói arány évi 0,2 százalékos növekedésével számoltam, így módon a diplomások aránya 2029-re felülmúlja a 34 százalékot. Amennyiben a hallgatói arány évi 0,3 százalékkal nőne, akkor – lásd a „Becsült30–34felsőfokú_Tény_majd+0,3%” változó sorát – becslésem szerint majdnem 35,5 százalék lenne

2029-ben a diplomások aránya. Azonban, ha a felsőoktatásban résztvevők aránya évi 0,1 százalékkal csökkenne – a „Becsült30–34felsőfokú_Tény_majd-0,1%” kategóriájának sorában –, akkor 2029-re a diplomások arányának 30 százalék alá esése várható. Természetesen abban az esetben, ha a hallgatók aránya évi 0,3 százaléknál magasabb arányban növekszik, akkor 2029-re a táblázatban közölt értékeknél magasabb arányszámot fogunk elérni.

Ha a teljes felsőoktatási végzettségűek vonatkozásában kívánjuk megvizsgálni a 40 százalékhöz viszonyított várható arányszámainkat (a lisszaboni 40 százalék ugyanis az összes felsőoktatási végzettségre vonatkozik), akkor ezek a becslések még nem elegendők ahhoz, hogy véleményt alkothassunk a cél elérhetőségét illetően. Arra is szükség van, hogy a felsőfokú szakképzésre, illetve a szerkezeti változások következtében új nevén, a felsőoktatási szakképzésre vonatkozóan is előrebecslést alkalmazzunk. Én ebben az esetben egyszerű hüvelykujj szabályt követtem. Felhasználtam, hogy *Fehérvári–Kocsis* [2009] szerint a felsőfokú szakképzés Magyarországon nem tartozik a népszerű képzési formák közé, és szinte soha (a 2009-es év azonban kivétel volt) nem sikerült feltölteni az államilag finanszírozott keretszámokat. A „Statisztikai Tájékoztató, Felsőoktatás” köteteinek adatai pedig azt mutatják, hogy a felsőfokú szakképzés hallgatói aránya a rendszerváltás utáni egyik évben sem haladta meg a felsőoktatási hallgatók 6 százalékát. Mindezek alapján, mintegy felső becslésként 7 százalékban rögzítettem a felsőoktatási (felsőfokú) szakképzésben részt vevő jövőbeli hallgatók arányát.

Ezek után – ismét a felsőoktatási szakképzés szempontjából vett felső becslésként – azt vizsgáltam meg, hogy ha a 40 százalékos lakossági arány 7 százaléka csak felsőoktatási szakképzéssel rendelkezne, és nem lenne alap-, mester- vagy osztatlanképzéses felsőfokú diplomája, akkor a diplomások aránya 2020-ban elérné a 30–34 éves korosztály 37,2 százalékát. A kérdésre adott válasz az 5. táblázat, illetve a 3. ábra alapján: nem, hisz 2020-ban még csak 32,78 százalék a diplomások becsült aránya. Amennyiben a hüvelykujjszabály használatakor a felsőoktatási szakképzés résztvevőit nem felső becslés alapján vesszük figyelembe, hanem a képzési forma népszerűtlensége alapján 3 százalékos értéket feltételezünk, akkor a felsőoktatást végzettek arányának 2020-ra vonatkozó becslése nem éri el a 34 százalékot. Ez az érték ugyan valamivel magasabb, mint a *Magyar Köztársaság Kormánya* [2011]-ben szereplő 30,3 százalék, de még így is jóval 40 százalék alatt van.

2020-ban a becslésben még csak a tény bruttó felsőoktatási részvételi arányok szerepelnek, így az esetleges későbbi hallgatói arányszám-növekedés nem érezteti hatását. Mivel a 2. táblázat regressziós egyenletét a korábbiakban leírtaknak megfelelően óvatosan kell kezelnünk, ezért ezt a következtetést is fogadjuk fenntartásokkal. Az 5. ábra, illetve a 3. táblázat jól mutatja, hogy a maximális diplomás arány az alkalmazott becslés szerint 2017-ben várható, a korábbi nagy hallgatói létszámbővülés eredményeképp, de akkor is csak 35,72 százalékra számíthatunk.

Bármilyen fenntartásokkal is kezeljük a 2. táblázat becslőegyenletét, akkor is el kell fogadnunk, hogy a jelenlegi felsőoktatási részvétel meghatározza a jövőbeli diplomás arányszámot. Ily módon a felsőoktatási részvételi arányok emelése elengedhetetlen, ha növelni kívánjuk a diplomások arányát. Több megfigyelési pont alapján elképzelhető úgy látnánk, hogy az összefüggések kicsit másképp hatnak. Vagy ha struktúraváltozás történik, akkor a hallgatói arányok rövidebb idejű, vagy más lakossági korosztályhoz viszonyított aránya lesz a diplomásarány legjobb magyarázóváltozója. Az azonban valószínűleg nem képzelhető el, hogy ne a 2. táblázat egyenletéhez hasonló szerkezetű összefüggést kapjunk.

5. Összefoglalás

A cikkben a magyar felsőoktatási létszámpályák alakulását követhettük nyomon. Láttuk, hogy a demográfiai folyamatok következtében – miszerint minél alacsonyabb életévet nézünk, annál kisebb a lakosság száma – a tipikus felsőoktatási korosztály létszáma jelentősen csökkenni fog. Ez az egyébként elönytelen tendencia egyúttal egy történelmi lehetőséget is magában rejt: úgy lehetne növelni a felsőoktatási részvételi arányt, hogy közben nem kell a kapacitásokat bővíteni. Természetesen ezzel még nem oldódik meg a felsőoktatás finanszírozási problémája, de mégis könnyebb akkor bővíteni egy rendszert, amikor a kapacitások adottak. Láttuk, hogy a felsőoktatási részvételi arányok évi 0,2 százalékos növelése még nem elegendő ahhoz, hogy a 2011/2012-es tanév hallgatói létszámát fenntartsuk. Ehhez a részvételi arány legalább évi 0,3 százalékos növelése szükséges.

A felsőoktatás bővülésének nemzetközi tendenciáit vizsgálva megmutattuk, hogy Magyarországon még jócskán megvan a relatív létszámbővülés jogosultsága. A Trow [1973] által definiált felsőoktatási szakaszok közül mi – akár a felsőfokú szakképzéssel együtt, akár anélkül értelmezzük a felsőoktatást – csak a tömeges felsőoktatás szakaszát tapossuk, a gazdaságilag fejlettebb országok jelentős része pedig már az univerzális felsőoktatási korszakban jár. A részvételi arányok növelése azonban a későbbiekben pozitívan hatna a lakosság diplomázottsági arányára. Erre vonatkozóan egy becslőegyenletet is számszerűsítettünk. Ezt az egyenletet a kis megfigyelési elemszám miatt kénytelenek vagyunk óvatosan kezelni, de így is tekinthetjük az érvelés bizonyos fokú alátámasztásának. Ezen egyenlet szerint 2020-ban valószínűleg csak alig fogjuk felülmúlni a Széll Kálmán-terv (lásd *Magyar Köztársaság Kormány* [2011]) alapján várt 30,3 százalékos felsőfokú végzettségi arányt a 30–34 éves lakosság körében, és messze elmaradunk a 40 százalékos európai uniós célszámtól. A felsőoktatási részvételi arányok növelése azonban 2020 után néhány évvel meghozná eredményét, és a diplomások aránya elkezdene növekedni.

Irodalom

- ALTBACH, P. G. – REISBERG, L. – RUMBLEY, L. E. [2009]: *Trends in Global Higher Education: Tracking an Academic Revolution*. A report prepared for the UNESCO 2009 World Conference on Higher Education. United Nations Educational, Scientific and Cultural Organization. Paris.
- BECKER, G. S. [1994]: *Human Capital: A Theoretical and Empirical Analysis with Special Reference to Education*. The University of Chicago Press. Chicago.
- CEC (COMMISSION OF THE EUROPEAN COMMUNITIES) [2009]: *Progress Towards the Lisbon Objectives in Education and Training. Indicators and Benchmarks 2009*. Brussels.
- FEHÉRVÁRI A. – KOCSIS M. (szerk.) [2009]: *Felsőfokú? Szakképzés?* Oktatókutató és Fejlesztő Intézet. Budapest.
- HRUBOS I. [2006]: *A felsőoktatás intézményrendszerének átalakulása a fejlett országokban*. Aula Kiadó. Budapest.
- KERTESI G. – KÖLLŐ J. [2006]: Felsőoktatási expanzió, „diplomás munkanélküliség” és a diplomák piaci értéke. *Közgazdasági Szemle*. LIII. évf. 3. sz. 201–225. old.
- KOZMA T. – RÉBAY M. (szerk.) [2008]: *A bolognai folyamat Közép-Európában*. Új Mandátum Könyvkiadó. Budapest.
- KÓRÓSI I. [2012]: Az Európa 2020 Stratégia, az EUREKA szerepe és kilátásai. *Kihívások*. 205. sz. Január. MTA Közgazdaság- és Regionális Tudományi Kutatóközpont, Világgazdasági Intézet. Budapest.
- KSH (KÖZPONTI STATISZTIKAI HIVATAL) [1990–2010]: *Demográfiai Évkönyv*. Budapest.
- MAGYAR KÖZTÁRSASÁG KORMÁNYA [2011]: *Magyarország Nemzeti Reformprogramja. A Széll Kálmán Terv Alapján*. Április.
<http://www.kormany.hu/download/0/c3/30000/Nemzeti%20Reform%20Program.pdf>
- OECD (ORGANISATION FOR ECONOMIC CO-OPERATION AND DEVELOPMENT) [1999]: *Classifying Educational Programmes. Manual for ISCED-97 Implementation in OECD Countries*. Paris.
- OECD [2011]: *Education at a Glance 2011: OECD Indicators*. Paris.
- POLÓNYI I. – TIMÁR J. [2001]: *Tudásgyár vagy papírgyár?* Új Mandátum Könyvkiadó. Budapest.
- STATISZTIKAI TÁJÉKOZTATÓ. FELSOROKTATÁS [1991–2011]: (Az 1990/1991-es tanévtől kezdve a 2010/2011-es tanévig valamennyi kötet.) Mindenkorai oktatási tárca. Budapest.
- TEMESI J. (szerk.) [2012]: *Felsőoktatás-finanszírozás. Nemzetközi tendenciák és hazai helyzet*. Aula Kiadó. Budapest.
- TROW, M. [1973]: *Problems in the Transition from Elite to Mass Higher Education*. Carnegie Commission on Higher Education. Berkely.
- TROW, M. [2000]: *From Mass Higher Education to Universal Access: The American Advantage*. Research and Occasional Papers Series: cshe.1.00. University of California. Berkeley.
- UNESCO (UNITED NATIONS EDUCATIONAL, SCIENTIFIC AND CULTURAL ORGANIZATION) [2011]: *Revision of the International Standard Classification of Education (ISCED)*. General Conference, 36th Session. Paris.

Summary

The paper analyses the potential growth paths of the number of students in the Hungarian higher education. Estimated paths are in close connection with the number of the cohorts who usually enter the higher education. The sharp decrease of their population numbers causes the expected decline of the future students' number, which could remain on the present level only if enrolment ratios would rise every year at least by 0.3 percent. The paper provides estimates for the higher education graduates among 30–34 year olds, based on different growth paths of the students' number. By 2020 no future calculated ratio reaches the 40 percent Lisbon target in this population. The potential growth paths account for no more than 30–36 percent university graduation ratio among the population of the cohort. The paper pays attention to the historical opportunity that due to the diminishing number of young cohorts' population the ratio of the university graduates could be raised simply by saving the present capacity of the higher education.

Dr. Gáspár Tamás,
a Budapesti Gazdasági Főiskola
Kutatóközpont tudományos fő-
munkatársa
E-mail: gaspar.tamas@kkk.bgf.hu

A társadalmi-gazdasági fejlettség mérési rendszerei

Bár az utóbbi évtizedekben egyre élénkülő párbeszéd folyik – többek között e folyóirat hasábjain – a társadalmi haladás és jóllét méréséről, a társadalmi jelzőszámoknak már volt egy korábbi virágzása a hatvanas évek végétől a nyolcvanas évek elejéig. A kutatásoknak elsősorban a jóléti-bipoláris rendszer hatvanas években megjelenő társadalmi problémái adtak lökést, de fontos motivációnak számított a NASA űrkutatási programjának társadalmi hatásvizsgálati igénye, illetve korábban az ENSZ 1954-es kezdeményezése is a társadalmi haladás mérésének továbbfejlesztéséről. A társadalmi haladás mérésének a német és a skandináv iskola lett a legnagyobb központja *Wolfgang Zapf*, illetve *Erik Allard*, majd *Joachim Vogel* nevével fémjelezve (*Bukodi* [2001]). Magyarországon *Andorka Rudolf* vezette a KSH-ban induló kutatásokat, ahol a mérésre vonatkozó kutatási eredményekkel együtt a társadalmi modernizáció stratégiáját is publikálták (*Andorka–Harcza* [1986]). Majd a kilencvenes években a TÁRKI által kiadott „Társadalmi Riport” és a KSH „Társadalmi helyzetkép” című sorozata közölt eredményeket.

A társadalmi indikátorok is versengő modellekben fejlődnek (*Bukodi* [2001]). Főként a svéd iskolában terjedt el az „erőforrás-megközelítés”, amely a jóllét kapcsán a társadalmi egyenlőtlenségeket kizárólag objektív mérőszámokkal vizsgálta. A német iskola „életminőség” megközelítése azonban felvetette, hogy ezek nem írják le a tényleges társadalmi jóllétet, ezért szubjektív felméréseket indítottak. A harmadik út az ENSZ és az OECD által is követett „komponensmegközelítés”, amely szerint a társadalmi életkörülmények komponensekre (háztartás, foglalkoztatás, egészségügy, iskoláztatás stb.) bonthatók és így mérhetők.

A jóllét mérésének két nagy csoportja van. Az *objektív mérések* gazdasági, társadalmi és környezeti statisztikai adatokkal próbálják meg körülhatárolni a jóllét tartalmát. Míg a *szubjektív mérések* csoportja kvalitatív módon ragadja meg a jóllétet, az emberek érzései, jóllétérzete alapján. A társadalmi fejlettség mérőszámainak típusai, történetisége és legutóbbi fejleményei a következőkben vázolom fel (*Conceicao–Bandura* [2008], *DEMOS* [2007], *Pomázi* [2010], *Michalos* [2003]).

1. Objektív mérések

A jóléti rendszer „arany hatvanas éveinek” válságával került először előtérbe a GDP-nek mint a fejlettség mérőszámának kritikája. Az objektív mérések egyik vonulata megtartotta a GDP-t és kiegészítette társadalmi, környezeti mutatókkal. Az oktatás, az egészségügy, a szegénység, a környezet, a társadalmi részvétel területén számtalan indikátor jött és jön létre mind a mai napig.

Az objektív mérések egy másik útja volt a GDP korrigálása, bővítése olyan társadalmi és környezeti költségekkel, illetve hozzáadott értékekkel, amelyekkel addig nem számoltak. Ezek közül a legismertebbek időrendben: a nettó gazdasági jólét (measured economic welfare, net economic welfare) (1972), a fenntartható gazdasági jólét indexe (index of sustainable economic welfare) (1989), a valódi fejlődés indikátora (genuine progress indicator) (1995).

Az ilyen típusú mérések harmadik útja pedig a GDP-t összetett (kompozit) indexekkel igyekezett helyettesíteni (amelyekben sokszor a bruttó hazai termék valamilyen finomított formája is szerepel): az élet anyagi minőségének indexe (physical quality of life index) (1979), humán fejlettségi mutató (human development index) (1990) – amely több módosításon ment keresztül először 1991-ben, majd 1994-ben és 1999-ben, illetve legutóbb 2010-ben –, élettartamtermék-index (life product index) (1992) és az életminőség alap- és fejlettebb mutatója (basic és az advanced quality of life index) (1995).

A fejlettség-fejlődés mérésére számos esetben nem kompozit indexek, hanem *sokváltozós statisztikai elemzések* (faktor-, klaszteranalízis) formájában kerül sor, amelyek viszont fel is használhatják az indexek adatbázisait. Ezek is objektív mérések, és a nemzetközi összehasonlításoktól a regionális-kistérségi fejlettségelemzésig terjednek. Hogy a hazai irodalomból lássunk példát, *Balatoni és Törös* [2010] a növekedés endogén elmélete alapján a nemzetközi gazdasági növekedési-fejlődési klasztereket határozták meg, újrásorolva sokszor az egyes fejlődési modellekbe tartozó országokat. *Tánczos* [2011] részletes irodalmi áttekintést ad a regionális fejlettség meghatározásáról és méréséről, maga pedig 220 mutatóból alakított ki főkomponenselemzéssel fejlődési faktorokat, majd ezek súlyozott összegzéséből egy általa komplex relatív fejlettségi indexnek nevezett mutatót hozott létre. *Molnár* [2002] és kutatótársai településszinten határozták meg a relatív fejlettséget, és csaknem 600 változóból sokváltozós elemzéssel értek el egy-egy gazdaságnak, jólétnek és demográfiának nevezett szuperfaktort, majd ezekből ők is egy komplex fejlettségi faktort hoztak létre.

Az előzőekben említetteken kívül még kutatócsoportok, országok vagy egyéni kutatók által létrehozott számos index létezik. Ezek közül az egyik legrégebbi a *Richard Estes*, a Pennsylvania Egyetem kutatója által még a hetvenes évek végén ki-

dolgozott, a társadalmi haladás súlyozott mutatója (weighted index of social progress – WISP), amely 46 indikátort sűrít egy mutatóba. Legismertebbek viszont az életminőség-mutató (quality of life index), amelyet az Economist Intelligence Unit hozott létre, vagy a New Economic Foundation (Új Gazdasági Alapítvány) által kialakított boldog bolygó index (happy planet index – HPI), amely már a születéskor várható élettartamot az ökológiai lábnyommal, valamint az élettel való elégedettséggel kombinálja. Ezek a próbálkozások két irányba visznek tovább: az indexek által képzett rangsorok és a szubjektív mérések felé.

Az országokat, illetve régiókat összehasonlító – módszertanilag meglehetősen vitatott – nemzetközi rangsorok a kilencvenes évektől váltak népszerűvé. A 2010-es évekre több mint 130 gazdasági, társadalmi, környezeti és komplex mutató jött létre, amelyek többsége csak egy adott országcsoporthoz vagy terület összehasonlítására alkalmas, de vannak a világ országainak többségére kidolgozott indexek is. Elterjedésük fő oka az, hogy a globalizációval a piaci verseny mind több területre terjedt ki, egyúttal egyre mélyebbé vált, és a közgazdaság-elméletben megerősödő új intézményi iskola hatékonyság szemlélete mérni kívánta a társadalmi újratermelés minden fázisát. Az *ECOSTAT* [2008] kutatói módszertanilag feldolgozták és összehasonlították a harminc legnépszerűbb országangsort. Ezek között olyan versenyképességi indikátorokat találunk, mint például az üzleti lehetőségek (doing business) (Világbank), a globalizációs index (globalization index) (A.T.Kearney/Foreign policy), a működő tőke vonzásának/kibocsátásának indexe (inward/outward foreign direct investment performance) (ENSZ Kereskedelmi és Fejlesztési Konferenciája). A társadalmi berendezkedést jellemző mutatókra példa a gazdasági szabadság mutatója (index of economic freedom) (Heritage Foundation), a gazdasági-társadalmi átmenet mutatói (transition indicators) (Európai Fejlesztési és Újjáépítési Bank), a kormányzás minőségének mutatói (worldwide governance indicators) (Világbank), a korrupciós index (corruption perceptions index) (Transparency International), illetve a hálózatosodás mutatója (networked readiness index) (Világ gazdasági Fórum). Társadalmi, humántőke-mérőszámokat hozott létre a humán fejlettségi indexszel foglalkozó (Human Development Index-) csoport (ENSZ Fejlesztési Programja), a Pisa-felmérés (Nemzetközi Tanulói Tudásszintfelmérő Program) (OECD), valamint a Foglalkoztatási kilátások (Employment Outlook) (OECD). Környezeti indikátorokra példa a környezeti fenntarthatóság mutató (environmental sustainability index) és a környezeti teljesítmény mutató (environmental performance index) (Yale és Columbia egyetemek). Komplex indikátorokat és indikátorrendszereket mutat be az Nemzetközi Menedzsmentfejlesztési Intézet (világ versenyképességi eredmények, world competitiveness scoreboard), a Világ gazdasági Fórum (világ versenyképességi mutató, global competitiveness index) és az Eurostat (fenntartható fejlődés mutatók, sustainability development indicators).

2. Szubjektív jóllét és mérések

A jóllét szubjektív megközelítése és mérése, bár szemléletszerűen még csak az utóbbi időben ér el áttörést, régebbi múltra tekint vissza: az Egyesült Államokban a Gallup Intézet 1948 óta vizsgálja az elégedettséget. Az objektív méréseknek elkötelezett Európa sokáig idegenkedett a szubjektív értelmezéstől, így az csak a hetvenes évek végén, nyolcvanas években terjedt el. Az első nemzetközi vizsgálatokat pedig csak az évtized végén szervezték. A kilencvenes évektől azonban egyre nagyobb törekvés figyelhető meg a jóllét különböző koncepcióinak harmonizálására.

A szubjektív jóllét kutatását és mérését mindenekelőtt az a felismerés tette indokolttá, hogy a társadalmi jólét objektív mutatóiban kimutatott javulás vagy az országok közötti különbség nem feltétlenül járt együtt elégedettséggel. Sőt, a mérések egyik legnagyobb meglepetése az volt, hogy az egyén objektív és szubjektív életminőségi mutatói nincsenek szoros összefüggésben, a két mutatócsoport belső korrelációi sokkal erősebbek.

A szubjektív jóllét lényegében az egyének életminőségéről adott összegzés, amely leginkább az egyének életükkel és életkörülményeikkel való elégedettségével és boldogságával írható le (*Hegedűs* [2001]). Ugyanakkor a jóllétnek nincs általánosan elfogadott definíciója, így a szakirodalomban gyakran a következő versengő értelmezésekben fordul elő: életminőség, jólét, jóllét, életszínvonal, hasznosság, elégedettség, prosperitás, a szükségletek kielégítettsége, fejlődés, társadalmi bevonódás, képességfejlesztés, humán fejlődés és egyre gyakrabban boldogság (*McGillivray–Clarke* [2006]). Az bizonyos, hogy semmiképpen sem azonos csupán a véleménnyel, hiszen ekkor minden kérdőíves felmérés a szubjektív fogalomkörbe tartozna.

Másfelől meg kell különböztetni a jóllét szociológiai és pszichológiai megközelítését. A szociológiai értelmezés országok, régiók, társadalmi rétegek életminőségét és az értékekkel, társadalmi tőkével való összefüggéseit vizsgálja (például *Helliwell–Putnam* [2004]). A pszichológiai megközelítés mögött a pszichopatológiás vizsgálatokkal szakító pozitív pszichológiai irányzat áll (például *Diener et al.* [1999], *Seligman* [2002], *Csikszentmihályi* [2001]), amely a pszichés erősségekre koncentrálna a pozitív életminőséget kutatja (*Kopp–Martos* [2011]).

A szubjektív jóllétnek három összetevőjét lehet elválasztani: a kognitív (értékelő) mérlegelést és ítéletet (elégedettség), a pozitív (boldogság), illetve a negatív érzéseket (félelem, aggodalom, düh) (*Hegedűs* [2001], *Helliwell–Barrington-Leigh* [2010]).

Érdemes itt egy pillanatra megállni. A boldogságot sokan kizárják a mérések köréből, mert az csupán érzelmeket tükröz. Valóban a pozitív érzésekhez tartozik, de az semmiképpen sem egyszerűen érzelmi, hanem érületi viszony. *Kopp Mária* idézi Seligman „Authentic happiness” (Autentikus boldogság) című könyvét, amelyben a

szerző a boldogság három szintjét különbözteti meg; ezek nem érzelmi kategóriák, és közel sem azonos viszonyban vannak a jólléttel (*Kopp–Martos* [2011]):

1. Élvezet szintje – a hedonikus boldogság, az ösztönök kielégítésnek szintje. A pillanatnyi élmény kergetése igen gyakori a modern társadalmakban, azonban – a valós funkcióin túl – ennek a boldogság-szintnek a dominanciája nem a tudatos, érett, hanem éppen a retardált személyiség állapota.

2. Bevonódás, flow-állapot szintje – a boldogságnak az a formája, amikor tevékenységében az ember teljesen elmerül és a legmagasabb szintű élményt éli meg.

3. Az értelmes élet szintje – Arisztotelész eudaimon-nak nevezte, amely az önreflexiót, az autonómiát, a pozitív tartományú életcélokat, a személyes növekedést, a pozitív társas kapcsolatokat, vagyis megközelítésünkben az individuáció – az egyéni szükségletek kielégítése – és enkulturáció – a társadalmi-kulturális szükségletek kielégítése – harmóniáját takarja. Nem egyszerűen állapot, nem is pusztán érzelmi élmény, hanem aktivitás, az Élet élése. Az eu jót jelent, a daimon pedig természetfeletti szellem, az égi mozgató. Az ember célja a görög világban, hogy az égi harmóniát belső életében megélje és azt egyéni, illetve társas viszonyaiban visszatükrözze, vagyis életmódja legyen, aszerint cselekedjen: „... a boldogság a léleknek a tökéletes erény szerinti tevékenysége” (*Arisztotelész* [1997] 33. old.).

A boldogságkutatásoknak mára széleskörű empirikus alapja alakult ki, amelyben három különböző iskolakoncepció is létezik: az előzőekben említett szociológiai és pszichológiai iskola (például *Diener, Frey*) életminőségként értelmezi a boldogságot és függvényszerűen próbálja közelíteni. A leydeni csoport (*Van Praag, Frijters* stb.) ökonometriai módszereket használ a hasznosság-jólét kardinális mérésére. A gazdaságpszichológiai iskola (többek között *Kahnemann*) pedig függvényekkel, összefüggés-vizsgálatokkal közelíti a boldogságot (*Lehmann* [2011], *Takács* [2009]). A közgazdasági gondolkodásban is önálló irányzattá vált a „boldogság-gazdaságtan”, amely a szubjektív oldal közgazdasági megalapozását kívánja elvégezni, gyűjti empirikus tapasztalatait, és a jólét mérését új alapokra próbálja helyezni (lásd például *Layard* [2005], *Anielski* [2007]). A magyarországi szakirodalomban is egyre elterjedtebbé válik a szubjektív jóllét, a boldogság közgazdaság-elméleti tárgyalása, sokszor közvetlenül összekapcsolódva környezet-gazdaságtani kérdésekkel (*Somogyi* [2002], *Takács* [2009], *Kerekes* [2011], *Zsolnai* [2010], *Kocsis* [2010], *Hámori* [1998]).

A szubjektív jóllét mérőszámai több szempont szerint is csoportokat alkotnak (*Hegedűs* [2001]), melyek a mérés irányát és tartalmát alapvetően befolyásolják:

1. A személyes vélemények köre alapján.

A legtágabb körbe tartozó mutatók, amelyek nem a jóllét mérésére irányulnak, de proxy változóként információt adnak róla (például szubjektív társadalmi státus).

Azok a mutatók, amely szűkebben a személyek tudatos vagy érzelmi jólétérzékelésére vonatkoznak (például az ország becsült gazdasági helyzete, személyes jövedelmi helyzet, az ezekkel kapcsolatos várakozások, a korrupció becsült mértéke, félelem a bűnözéstől stb.).

Speciális mutatók, amelyek a szubjektív észlelés leírásán túl tudatos vagy érzelmi úton *minősítik is* a helyzetet. Az elégedettség vagy boldogság mértékére vonatkozó kérdések tartoznak ide.

2. A speciális mutatók egy – nagyobbik – része az egyén saját életének szubjektív megítélésére vonatkozik. Legtöbbször ezt értik szubjektív jóllétnek, és ez a terület kidolgozottabb a társadalmi szinthez képest. Ugyanakkor a tágabb természeti és társadalmi környezet szubjektív értékelésére is vannak kutatások, de ezekről még kevés információ áll rendelkezésünkre.

3. Elválnak egymástól a mutatók aszerint is, hogy az élet egészére vagy egyes területeire (komponenseire) kérdeznak rá. Ezt árnyalja még az idődimenzió: a legtöbb kérdés a jelenlegi állapot megítélésére vonatkozik; azonban sokszor szerepelnek bennük a jövőre irányuló várakozások is.

A konkrét mérések formái rendkívül sokfélék, de lényegében öt kérdéskört variálnak: 1. elégedettség, 2. boldogság, 3. jó-rossz érzések, 4. bizalom és 5. optimizmus. A konkrét skálák, kérdőívek tekintetében majd minden kutató kidolgoz magának egyet, de íme néhány jellegzetes és sokat használt, idézett alaptípus (*Helliwell–Barrington-Leigh* [2010]):

Kognitív értékelések.

Elégedettség. A leggyakrabban rövid, egyszerű kérdéssel mérik a szubjektív jóllétet – például „Összességében mennyire elégedett az életével?” – és egy 1–10-es vagy 0–10-es numerikus skálán értékelik („Teljesen elégedett”, ... „Teljes mértékben elégedetlen”). Az összetett mutatók egyik nagy hátrányának tartják, hogy az összpontszám értelmezése problematikus.

Cantril létra. A kérdés és a szerkezet hasonló, de a válaszadó maga jelöli meg a 0–10-es skálán, hogy melyik szinten (fokon) érzi magát. *Helliwell és Barrington-Leigh* [2010] azt találták, hogy a leginkább reális kép ennek és az előző módszer eredményeinek átlagolásával kapható.

Satisfaction with life scale – az elégedettség Diener-féle skálája, amely egy kérdés helyett öt állítást mér 1-től 7-ig terjedő skálán, és ezek közül csak egyben szere-

pel az elégedettség szó. Szoros korrelációt mutat más szubjektív indexekkel, de főként csak a szubjektív jóllét kognitív részére kérdez rá.

Affektív (érzelmi) értékelések.

Boldogságmérések (happiness measures). Ez is egy egyszerű módszer, amely egyfelől a boldogság mértékét, másfelől ennek időbeli megoszlását méri. Gyakran használt egyszerűsített változataiban is („Mennyire érzi boldognak magát ebben a pillanatban?”), mert megbízhatónak és időben stabilnak mutatkozik.

Önértékelő depressziós skálák. A széles értelemben vett depresszív rendellenességeket önértékelő kérdőívekkel kutadják. Leggyakoribb a 21 kérdésből álló Beck-féle depressziós kérdőív vagy a 6-7, illetve a sokszor csak 2 kérdést feltevő egészségérzet-kérdőív (patient health questionnaire).

Pozitív és negatív érzések. A boldogság és a boldogtalanság nem tekinthető egy dimenzióknak, ehelyett külön kell mérni azt, hogy az érzések és a magatartások milyen pozitív és negatív hatással járnak és milyen gyakran fordulnak elő. Ennek egyik standard mérési módja a pozitív és negatív érzelmi skála (positive and negative affect schedule), amely 10-10 pozitív és negatív érzést sorol fel.

Érzelmi mérleg. A pozitív és negatív érzések több kérdésből álló felmérése kombinálható egy index létrehozásával, amely a kettő közötti egyensúlyt jelzi.

U-index. *Kahneman* és *Krueger* [2006] alkalmazza a társadalmi jóllét mérésére. Azt az időarányt összegzi egyénenként, amelyben a domináns érzés negatív (kellemetlen (unpleasant) vagy nemkívánatos (undesirable)) volt – innen az index neve is. A mérési skála lehetővé teszi az egyéni különbségek összehasonlítását és aggregálását.

A szubjektív mutatók elterjedésével a nemzetközi mérések és összehasonlítások is egyre szélesebb körűvé váltak. A nagyobb felmérések közül a következő, hosszabb időszorral és Magyarországra vonatkozó adatokkal is rendelkezők a meghatározók:

A World Value Survey (<http://www.worldvaluessurvey.org/>) keretében értékek és kulturális változások felmérését végzik 1990 óta ötévente. 2010 és 2012 között is folyt kutatás, illetve újdonságként jelenleg a társadalmi és politikai változások 30 éves időszora készül. Szintén értékes a 24 országra vonatkozó, 1946-tól 2006-ig terjedő boldogságkutatás. Az 1985–2005-ös időszakra, többek között Magyarországra, aggregált adatok is elérhetők.

Gallup World Poll (<http://eu.gallup.com/poll/118471/world-poll.aspx>). A Gallup még a második világháború előtt alakult, az egyik legrégebbi intézet, amely egyebek közt az emberi természetet és viselkedést kutatja kognitív és affektív szubjektív mérésekkel, vagyis mindazt, amit az emberek gondolnak és éreznek. A politika és gazdaság mellett a jóllét a harmadik nagy terület, amit vizsgál. A Gallup–Healthways jóllétindexe (well-being index) az első olyan mutató, amely naponta méri az Egyesült Államok (illetve 2011-től még Nagy Britannia és Németország) lakosságának jólétre, szubjektív egészségre és munkahelyi körülményekre vonatkozó megítélését (<http://www.well-beingindex.com/>). A Gallup World Poll több mint 150 országra kiterjedően közöl összehasonlító adatokat, többek között a jólétre vonatkozóan.

A New Economics Foundation boldog bolygó mutatója a humán jóllét környezeti hatásait vizsgálja. Ez az első olyan index, amely összekapcsolja a jóllétet és a környezeti hatásokat abból a célból, hogy megállapítsa, milyen környezeti hatékonyság jár együtt egy elégedett és boldog élettel.

A Nemzetközi Társadalmi Felmérés Program (International Social Survey Programme) (<http://www.issp.org>) társadalomtudományi kutatásokat hangol össze, ezáltal irányt adva az ország- és a kultúráközi nemzeti kutatásoknak. Keretében évente, változó témákban végzik el a nemzetközi felméréseket. A társadalmi hálózatról szóló 2001. évi felmérés Magyarországra vonatkozóan is tartalmaz boldogság-adatokat.

A European Social Survey (<http://www.europeansocialsurvey.org/index.php>), azaz az Európai Társadalomtudományi Kutatás 2001-ben indult azzal a céllal, hogy változásokat vizsgáljon a népességek attitűdjében, hitrendszerében és viselkedésében. Európai érték- és életmódfelmérés kutatásai során Magyarországra vonatkozóan is történt adatfelvétel 2002-ben, 2005-ben és 2009-ben.

Az Európai Értékkutatási Felmérés (European Values Study) (<http://www.europeanvaluesstudy.eu>) elnevezésű, 1981-ben indult nagyszabású, nemzetközi, longitudinális adatokat is rögzítő felméréssorozat azt vizsgálja, hogy az emberek mit gondolnak életükről, munkájukról, a családról, a vallásról, a társadalomról, a politikáról. Elsősorban Európára összpontosít, így magyar adatokat is vizsgál (az 1991., 1998., 1999. és 2008. évekre), de nemzetközi összehasonlítást is hoz.

Az Euromodul európai kutatási kezdeményezés az életkörülmények és az életminőség mérésére, illetve nemzetközi összehasonlítására. Moduljellegű, mert alapvető kérdések egy kis körét tartalmazza, amelyet már folyó életminőség-kutatások is vizsgálnak. Egyelőre csak közel egy tucat országra terjed ki, de közöttük van Magyarország is; mind az objektív, mind a szubjektív jóllétet méri, egyéni és társadalmi szinten egyaránt (*Euromodul* [2002]).

Eurobarometer (http://ec.europa.eu/public_opinion/index_en.htm). Az Európai Bizottság 1973 óta végez közvélemény-kutatásokat szerteágazó kérdéskörökben. Legutóbb 2011-ben folyt jóllétre vonatkozó felmérés az egyéni megítéléseket vizsgálva, társadalmi kitekintéssel 2030-ra.

Az Eurofound (Európai Alapítvány az Élet- és Munkakörülmények Javításáért) által 2007-ben végzett második Európai Életminőségi Vizsgálat (European Quality of Life Survey) (<http://www.eurofound.europa.eu/areas/qualityoflife/eqls/>) az EU 27 országát – köztük Magyarországot, illetve Norvégiát, Horvátországot, Törökországot és Macedóniát kutatta.

Magyarországi szubjektív jólélmérések.

A Magatartástudományi Intézet által végzett Hungarostudy (1995, 2002, 2006) a szubjektív egészségi állapotra, boldogságra, a depresszív tünetekre és a társas támogatásra tartalmaz adatokat (*DEMOS* [2007]).

A társadalmi jóllét, az életminőség és a gazdasági növekedés összefüggéseire végzett kutatást és dolgozott ki indikátorrendszert a Magyar Pszichofiziológiai és Egészséglélektani Társaság 2011-ben (*Kopp–Martos* [2011]).

Ezek a mutatók sokoldalúan közelítik meg a szubjektív jóllétet (*Veenhoven* [2009]). Az elégedettség- és a boldogságmérések átfogó képet adnak, és a szubjektív jóllét kognitív és affektív megközelítésére egyaránt vonatkoznak. Az optimizmus és a társadalmi kirekesztettség az élet egyes rész kérdéseire fókuszál, az élet kedvelése és az érzelmi jóllét pedig a kognitív és az affektív értelmezést különíti el.

Rendkívül figyelemre méltók és a fejlettség stratégiai megközelítésének árnyalásához sokban hozzájárulnak a szubjektív jóllétkutatások megfigyelései. Amerikai szociológiai vizsgálatokból az derül ki, hogy a társadalmi jólétérzet alapvetően nem függ az életkortól, a nemtől, a kognitív intelligenciától és a képzettségtől. Markánsan befolyásoló tényezők a családi kapcsolatok, az anyagi helyzet, a munka, a közösségi és baráti kapcsolatok, az egészség, a személyes szabadság és a személyes értékek. Az egészséget és a jövedelmet kivéve mindegyik a *kapcsolatok minőségével* függ össze (*Layard* [2007 69–70. old.]). A World Value Survey ötven országban végzett vizsgálatokat négy különböző évben, mely szerint az elégedettség 80 százalékát hat tényező magyarázza: válások aránya, munkanélküliségi ráta, bizalom szintje, civil szervezetekben való tagság, kormányzat minősége, hívők aránya (*Helliwell* [2003]). Az európai vizsgálatok arra mutattak rá, hogy amennyiben az alapvető szükségletek teljesülnek, a jövedelem és a szubjektív jólét közötti viszony gyengébbé válik. Vagyis az átlagos életszínvonal növelése helyett egyik oldalról a nélkülözés felszámolására kell jobban összpontosítani, másik oldalról pedig az élet minőségére (*Watson–Pichler–Wallace* [2010]). *Kopp Mária* és munkatársai egyrészt arra a következtetésre jutottak, hogy – összhangban a WHO 2010 egészségértelmezésével – *a lelki egészség a pozitív életminőség alapja*. Másrészt alapfeltételnek tekintik a tanult tehetetlenséggel (learned helplessness) szemben a tanult erőforrásgazdagság (learned resourcefulness) tudatának elsajátítását, amelyet már *gyermekkorban* el kell kezdeni (*Kopp–Martos* [2011]).

3. Válság, fenntarthatóság és mérés

A kétezres évek első évtizedében nagy szerepet kaptak a fenntarthatósági szempontok, miután a világgazdasági folyamatok a fejlődés eddigi szemléleti kereteit végletesen feszíteni kezdték. Az évtized második felére kibontakozó és 2008-ban kirobbanó világgazdasági (társadalmi, kulturális) válság pedig újra előtérbe helyezte a társadalmi haladás értelmezésének és mérésének kérdését. Ebből a folyamatból a

Stiglitz–Sen–Fitoussi-jelentés [2009] vált igazán ismertté és hivatkozottá, de a történeti előzmények egymással összefonódva és egymást befolyásolva vezettek el ahhoz a fordulóponthoz, amely a jóllét értelmezésében és mérésében 2009 folyamán több jelentésben megmutatkozott:

A Stiglitz–Sen–Fitoussi-jelentés 2009 júniusára készült el és került társadalmi vitára, teljes változata még ugyanazon év szeptemberében látott napvilágot. A szakértői csoport tizenkét ajánlásban foglalta össze javaslatait, amelyek a GDP mérésének korrekciójától az életminőség széles körű, szubjektív indikátorokat is magába foglaló megközelítésén keresztül a környezeti tényezők integrálásáig sok mindent magukban foglalnak.

XVI. Benedek pápa ([2009] 6. old.) „Caritas in Veritate” (Szeretet az igazságban) című enciklikája szerint, mely 2009. júliusban jelent meg, „az ember valódi fejlődése a személy teljességére vonatkozik a maga egységében és minden dimenziójában”. A módszertani megújulás kapcsán három elemét emelném ki. Az első az élet tisztelete, minek következtében a fejlődés mindenki számára elérhető, valóságosan fenntartható, beleértve a gazdasági, a társadalmi és a természethez fűződő viszonyokat is. Másodszor, a pápai enciklika abban az értelemben szorosan összekapcsolja a tudományos kutatást az erkölcsi értékekkel, hogy „az emberi értékek mindig gazdasági értékek is” (*XVI. Benedek pápa* [2009] 17. old.). A fejlettség mérésének tehát ki kell terjednie az értékvizsgálatokra is. Harmadszor, „az ember test és lélek egysége” (*XVI. Benedek pápa* [2009] 45. old.), vagyis a fejlődés szellemi-lelki növekedés is. Ennek fő tanulsága az, hogy *a lelki egészséget nem szabad összekeverni (és mérni) az emocionálisan jó közérzettel.*

Az Európai Közös Bizottságának „A GDP-n innen és túl. A haladás mérése változó világunkban” című jelentése (*EKB* [2009]) több intézkedéscsomagot tartalmaz, lényegében a fenntartható fejlődés és a GDP mérésének korrekcióját, összehangolását célozza a társadalmi és a környezeti indikátorok kiemelt kutatásával. 2009 szeptemberére megjelent a Bizottság „Measurement of Economic Performance and Social Progress” (A gazdasági teljesítmény és a társadalmi előrehaladás mérése) című ajánlása is.

Az OECD your better life (jobb életed) indexe 2009. októberben született meg a harmadik világfórumon, amelyet Koreában tartottak. Ebben foglalták össze a társadalmi haladás értelmezésére és mérésére vonatkozó javaslatokat. Az index 11 témakörben fogalmaz meg gazdasági, társadalmi és környezeti mutatókat, köztük objektív és szubjektív indikátorokat.

Az ENSZ–OECD–Eurostat közös szakértői csoportja is 2009-ben publikálta a „Measuring Sustainable Development” (A fenntartható fejlődés mérése) című jelentését, amely a fejlődést a társadalom rendelkezésére álló tőkealap felől közelíti, és megkülönbözteti a pénz-, a megtermelt, a természeti, a humán és a társadalmi tőkét. Egy fejezete külön kitér a jóllét értelmezésére.

A brit New Economics Foundation erőteljes mozgalmat indított a jóllét szubjektív vonatkozásainak figyelembe vételére és mérésére, ezáltal a politikai döntéshozás új alapokra helyezésére. Javaslataikra jólléti közgazdaságtannal foglalkozó szakértőkből álló munkacsoport alakult.

Az előzőekben említett nemzetközi kezdeményezések utóélete is nagyon gazdag, egyre intenzívebb: 2010-ben az Európai Bizottság (EB) jelentésének tapasztalatai alapján korrigálta az ENSZ Fejlesztési Programja a Human Development Indexet. A Stiglitz-bizottság és az EB eredményei elvezettek az Eurostat keretében az előrehaladást, a jólétet és a fenntartható fejlődést mérő szponzor csoport (Sponsorship Group on Measuring Progress, Wellbeing and Sustainable Development) felállításához. 2011 februárjában a *New Economics Foundation* [2011] megjelentette a „Measuring Our Progress” (Előrehaladásunk mérése) című kiadványát. 2011. márciusban az Európai Bizottság, az OECD és a szponzorcsoporthoz közös kezdeményezésére felállt egy közös, a fenntartható fejlődés mérésével foglalkozó munkacsoport (Joint UN Economic Commission for Europe/Eurostat/OECD Task Force for Measuring Sustainable Development). Előzetes jelentését még az év júniusára elkészítette (*UNECE* [2011]). Mindezeket túl megalakult az Eurostat Laboratory, amelynek az a feladata, hogy a statisztika egymást átfedő területeinek mérésére, köztük a jóllét kérdéskörében is, különböző programokat kezdeményezzen, vezessen és támogasson. Megjelent az *OECD* [2011] kiadványa „Compendium on OECD Wellbeing Indicators” (Az OECD jóléti mutatóinak kompendiuma) címmel, amely összefoglalja a szervezet elképzeléseit és mérőszámrendszerét. 2011 októberében a „How is life?” (Milyen az élet) címmel készült tanulmány a 21 indikátor tartalmát fejt ki (*Miguel* [2011]). Az Eurostat előrehaladást, jólétet és a fenntartható fejlődést mérő támogatói csoportjának (*Eurostat* [2011]) jelentése a társadalmi haladás, a jóllét és a fenntarthatóság méréséről 2011. novemberben készült el. 2012-ben a téma legnagyobb érdeklődést kiváltó eseménye az ENSZ fenntartható fejlődéssel foglalkozó konferenciája, a Rio+20 volt. A tanácskozás egyik fóruma a „Túl a GDP-n: a kívánatos jövő mérése” (Beyond GDP: Measuring the Future We Want) címet viselte, és bemutatta a fenntartható humán fejlődés mutató (sustainable human development index) koncepcionális keretét: a jelen és a jövő generációinak egyenlőségét (*Malik* [2012]). A Rio+20 tanácskozáson mutatta be az ENSZ Környezeti Programja (United Nations Environment Programme) és az ENSZ Egyetem Humán Dimenziók Nemzetközi Programja (United Nations University – International Human Dimensions Programme on Global Environmental Change) a teljes vagyoni mutatót (inclusive wealth index) is, amely igyekszik meghaladni mind a GDP-t, mind pedig a HDI-t az emberi és a természeti vagyon nagyobb mértékű figyelembe vételével (*UNEP–UNU-IHDP* [2012]).

A nemzetközi kezdeményezések a magyar tudományos életnek is új lökést adtak. Az életminőség és a boldogság-gazdaságtan előbb említett kutatásain túl élénk párbeszéd indult főként a *Statisztikai Szemle* és a *Szociológiai Szemle* hasábjain (*Bukodi*

[2001]; Hegedűs [2001]; Husz [2001]; Kozma [2004]; Gáspár–Szabó [2010]; Pomázi [2010]; Harcsa [2011], [2012]; Hüttl [2011]; Tokajiné–Faragó–Boros [2011]; Szabó–Farkas [2012]; T. Kiss [2012]). Az utóbbi publikációk szoros összefüggésben vannak a Központi Statisztikai Hivatalban Harcsa István vezetésével indult kezdeményezésnek a „Társadalmi Helyzetkép” kutatásai és publikációi – amelyek a brit Social Trends logikáját követték – 2007-ben megszakadt újraindításával. A 2005-ös kiadvány alapvetően objektív mutatókat használ, de tartalmaz a Hungarostudy és az Eurobarometer-Nemzeti jelentés eredményeiből az egészségi állapot és az életminőség összefüggésére, az elégedettség szubjektív megítélésére, valamint az intézményekbe vetett bizalomra vonatkozó adatokat is.

A témát érintő mérőszámok, mutatórendszerek kapcsán a KSH vezetésével három nagy területen folyik kutatás: a társadalmi haladás, a társadalmi szolgáltatások és a fenntartható fejlődés egymással is összefüggésben lévő indikátorrendszereiről. A társadalmi haladás mutatószámrendszere az OECD Global Projectje (Globális Projektje) alapján került kidolgozásra; egyelőre csak objektív mutatószámokat tartalmaz, továbbfejlesztése a KSH már említett kutatási programjának része (KSH [2009a], [2009b]).

4. Következtetések

Az intézmények és kezdeményezéseik áttekintéséből kiderül, hogy azok jól ismerik egymás törekvéseit, sok esetben részt is vesznek egymás munkájában, dokumentumaik egy közös gondolkodási teret alakítanak ki. Részletes elemzésükre itt nincs lehetőség – ennek is már bőséges irodalmában tájékozódhat az olvasó –, de a legfontosabb stratégiai tendenciák jól körvonalazódnak:

- A jóllét és a fenntarthatóság problémája és mérési törekvései szorosan összefüggnek;
- A jóllét értelmezésében és mérésében az objektív és a szubjektív megközelítések egyaránt, egymást kiegészítve szerepelnek;
- A fenntarthatóság mérésében nem törekednek egy kompozit index kidolgozására, hanem az évezred első évtizedére általánosan elterjedt értelmezéssel összhangban a gazdasági, társadalmi és környezeti fenntarthatóság egymást kölcsönösen befolyásoló rendszeréhez társítanak mérőszámokat;
- A jólléti-fenntarthatósági mutatórendszerek lényegében három pillérre épülnek fel: 1. a GDP korrekciójára, kiegészítésére; 2. az életminőségre; és 3. a fenntartható környezetre;

– A társadalmi haladást a társadalmi és az ökológiai rendszerek kölcsönhatásának összefüggésében kell látni, amely – neveléseméleti felfogásunkkal is egyezően – a széles értelemben vett fenntarthatóság (természeti és társadalmi-gazdasági kultúrtartomány) rendjében, az egyéni és a társadalmi jóllét összefüggésében bontakozik ki. „A társadalmi haladás eszerint összetett és multidimenzionális koncepció, amely egyaránt magában foglalja a jóllét materiális és immateriális szegmenseit. Ugyanakkor dinamikus koncepció is, ami mind múltba való visszatekintést, mind pedig jövőbe tekintést is igényel. Emellett figyelembe veszi az emberek szubjektív tapasztalatait, azaz, hogy mit gondolnak fontosnak egyénileg vagy közösségük szempontjából. Az OECD munkanyaga szerint »a társadalmi haladás akkor megy végbe, amikor egy társadalom fenntartható és méltányos jóllétében javulás következik be.«” (Pomázi [2010] 225. old.).

Irodalom

- XVI. BENDEK PÁPA [2009]: *Caritas in veritates...* Enciklika püspököknek, papoknak és diakónusoknak, az Istennek szentelt személyeknek, Krisztushívő laikusoknak és minden jóakaratú embernek az ember teljes értékű fejlődéséről a szeretetben és igazságban. Vatikán. http://www.vatican.va/holy_father/benedict_xvi/encyclicals/documents/hf_ben-xvi_enc_20090629_caritas-in-veritate_en.html
- ANDORKA R. – HARCZA I. [1986]: A magyar társadalom modernizációja hosszú- és rövidtávon a társadalmi jelzőszámokkal mérve, 1870–1984. *Szociológiai műhelytanulmányok* 1. Marx Károly Közgazdaságtudományi Egyetem. Budapest.
- ANIELSKI, M. [2007]: *The Economics of Happiness: Building Genuine Wealth*. New Society Publishers. Gabriola Island.
- ARISZTOTELÉSZ [1997]: *Nikomakhoszi etika*. Európa Könyvkiadó. Budapest.
- BALATONI A. – TÖRÖS Á. [2010]: Gazdaságfejlesztési modellek empirikus klasszifikációja és a posztoszocialista növekedés szűk keresztmetszete. *Külgazdaság*. LIV. évf. 5–6. sz. 33–58. old.
- BUKODI E. [2001]: Társadalmi jelzőszámok – elméletek és megközelítések. *Szociológiai Szemle*. 2. sz. 35–57. old.
- CONCEICAO, P. – BANDURA, R. [2008]: *Measuring Subjective Wellbeing: A Summary Review of the Literature*. United Nations Development Programme. New York.
- CSIKSZENTMIHÁLYI, M. [2001]: *Finding Flow: The Psychology of Engagement with Everyday Life*. Basic Books. New York.
- DEMOS (DEMOS MAGYARORSZÁG ALAPÍTVÁNY) [2007]: *Az életminőség fogalmán túl. Elméletek, módszerek és gondolatok az életminőség kapcsán*. Budapest.
- DIENER E. – SUH, E. M. – LUCAS, R. E. – SMITH, H. L. [1999]: Subjective Well-Being: Three Decades of Progress. *Psychological Bulletin*. Vol. 125. No. 2. pp. 276–302.

- ECOSTAT [2008]: *Magyarország gazdasági-társadalmi fejlettségének megítélése nemzetközi rangsorok alapján. Betekintés a legismertebb ország rangsorok módszertanába*. Időszaki Közlemények. XXIX. sz. Budapest.
- EKB (EURÓPAI KÖZÖSSÉGEK BIZOTTSÁGA) [2009]: *A GDP-n innen és túl. A haladás mérése változó világunkban*. 20.8.2009, COM(2009) 433 végleges. Brüsszel. <http://eur-lex.europa.eu/LexUriServ/LexUriServ.do?uri=COM:2009:0433:FIN:HU:PDF>
- EUROMODUL [2002]: *Towards a European Welfare Survey*. Social Science Research Centre. Berlin.
- EUROSTAT [2011]: *Final Report of the Sponsorship Group on Measuring Progress, Well-being and Sustainable Development*. http://epp.eurostat.ec.europa.eu/portal/page/portal/pgp_ess/0_DOCS/estat/SpG_progress_wellbeing_report_after_ESSC_adoption_22Nov1.pdf
- GÁSPÁR T. – SZABÓ L. [2010]: Rendszerváltási igény a XXI. század statisztikájában. *Statisztikai Szemle*. 89. évf. 10–11. sz. 1063–1082. old.
- HÁMORI B. [1998]: *Érzelme-gazdaságtan*. Kossuth Kiadó. Budapest.
- HARCSA I. [2011]: Gondolatok a társadalmi fejlődés méréséről. *Statisztikai Szemle*. 89. évf. 10–11. sz. 1081–1097. old.
- HARCSA I. [2012]: Helyzetkép a társadalmi fenntarthatóságról az értékrendszerek és a jelzőszámok tükrében. *Statisztikai Szemle*. 90. évf. 10. sz. 905–924. old.
- HEGEDŰS R. [2001]: Szubjektív társadalmi indikátorok. Szelektív áttekintés a téma irodalmából. *Szociológiai Szemle*. 2. sz. 58–72. old.
- HELLIWELL, J. [2003]: Well-Being and Social Capital: Does Suicide Pose a Puzzle? *NBER Working Paper*. No. 10896. Cambridge.
- HELLIWELL, J. F. – BARRINGTON-LEIGH, CH. [2010]: Measuring and Understanding Subjective Well-Being. *Canadian Journal of Economics*. Vol. 43. No. 3. pp. 729–753.
- HELLIWELL, J. F. – PUTNAM, R. D. [2004]: The Social Context of Well-Being. *Philosophical Transactions of the Royal Society*. No. 359. pp. 1435–1446.
- HUSZ I. [2001]: Az emberi fejlődés indexe. *Szociológiai Szemle*. 2. sz. 72–83. old.
- HÜTTL A. [2011]: Mit mérnek a nemzeti számlák? *Statisztikai Szemle*. 89. évf. 10–11. sz. 1098–1112. old.
- KAHNEMAN, D. – KRUEGER, A. [2006]: Developments in the Measurement of Subjective Well-Being. *Journal of Economic Perspectives*. No. 20. pp. 3–24.
- KEREKES S. [2011]: Boldogság, környezetvédelem és piacgazdaság. In: Csutora M. – Hofmeister T. Á. (szerk.): *Fenntartható fogyasztás? A fenntartható fogyasztás gazdasági kérdései*. Budapesti Corvinus Egyetem. Budapest. 4–9. old.
- KOCSIS T. [2010]: Hajózni muszáj! A GDP, az ökológiai lábnyom és a szubjektív jóllét stratégiai összefüggései. *Közgazdasági Szemle*. LVII. évf. 6. sz. 536–554. old.
- KOPP M. – MARTOS T. [2011]: *A magyarországi gazdasági növekedés és a társadalmi jóllét, életminőség viszonya*. Tanulmány. Magyar Pszichofizikai és Egészséglélektani Társaság. Budapest.
- KOZMA F. [2004]: Néhány gondolat a komplex fejlettségi szint becsléséről. *Statisztikai Szemle*. 82. évf. 12. sz. 1077–1091. old.
- KSH (KÖZPONTI STATISZTIKAI HIVATAL) [2009a]: *A társadalmi haladás mutatószámrendszere* (tervezet – 0.2 verzió). Budapest.
- KSH [2009b]: *A társadalmi haladást mérő mutatószámrendszerhez kapcsolódó metaleírások*. Budapest. http://tudasbazis.org.hu/doktar/makrogazdasag/tarsadalmi_haladas_mutatok.pdf

- LAYARD, R. [2007]: *Boldogság. Fejezetek egy új tudományból*. Lexecon. Győr.
- LEHMANN, K. [2011]: *Subjective Well-Being in Transition*. Doktori értekezés, tervezet. Corvinus Egyetem. Budapest.
- MALIK, K. [2012]: *Beyond GDP: Measuring the Future We Want*. Rio+20 konferencia. Rio de Janeiro. Június 20. <http://hdr.undp.org/en/mediacentre/press>
- MCGILLIVRAY, M. – CLARKE, M. [2006]: Human Well-being: Concepts and Measures. In *McGillivray, M. – Clarke, M. (eds.): Understanding Human Well-Being*. Palgrave MacMillan. Basingstoke.
- MICHALOS, A. [2003]: *Essays on the Quality of Life*. Social Indicators Research Series. No. 19. Kluwer Academic Publishers. Dordrecht.
- MIGUEL, R. [2011]: *How is Life? Measuring Progress and Well Being*. OECD High-level Parliamentary Seminar. February 24. Paris.
- MOLNÁR L. [2002]: A település szintű relatív fejlettség meghatározása. *Közgazdasági Szemle*. XLIX. évf. 1. sz. 74–90. old.
- OECD (ORGANISATION FOR ECONOMIC CO-OPERATION AND DEVELOPMENT) [2011]: *Compendium on OECD Wellbeing Indicators*. <http://www.oecd.org/std/47917288.pdf>
- OTKA (ORSZÁGOS TUDOMÁNYOS KUTATÁSI ALAPPROGRAMOK) [2007]: *Az életminőség társadalmi, lélektani összetevői, demográfiai jelentősége, rétegjellemzői, mérési módszerei és társadalmi hatásai*. 04889 sz. kutatás. Budapest.
- POMÁZI I. [2010]: A társadalmi haladás mérése. *Statistikai Szemle*. 88. évf. 3. sz. 221–235. old.
- SELIGMAN, M. [2002]: *Authentic Happiness. Using the New Positive Psychology to Realize Your Potential for Lasting Fulfillment*. Free Press. New York.
- SOMOGYI F. [2002]: *Metaökonómia*. Kodolányi János Főiskola. Székesfehérvár.
- STIGLITZ, J. – SEN, A. – FITOUSSI, J. [2009]: *Report by the Commission on the Measurement of Economic Performance and Social Progress*. http://www.stiglitz-sen-fitoussi.fr/documents/rapport_anglais.pdf
- SZABÓ P. – FARKAS M. [2012]: A fejlettség különböző felfogásai és mérései Európában és Magyarországon. *Közép-Európai közlemények*. 5. évf. 1. (16) sz. 86–101. old.
- T. KISS JUDIT [2012]: A humán tőke statisztikai mérhetősége. *Statistikai Szemle*. 90. évf. 1. sz. 64–88. old.
- TAKÁCS D. [2009]: *A boldogság közgazdaságtana*. Doktori értekezés. Széchenyi István Egyetem. Győr.
- TÁNCZOS T. [2011]: *A társadalmi és gazdasági fejlettség térbeli folyamatvizsgálata Magyarországon*. Doktori értekezés. Szent István Egyetem. Gödöllő.
- THE NEW ECONOMICS FOUNDATION [2011]: *Measuring Our Progress. The Power of Well-being*. London.
- TOKAJI K.-NÉ – FARAGÓ M. – BOROS J. [2011]: Objektíven szubjektív. *Statistikai Szemle*. 89. évf. 7–8. sz. 768–789. old.
- UN (UNITED NATIONS) [2009]: *Measuring Sustainable Development*. New York, Geneva.
- UNECE (UN ECONOMIC COMMISSION FOR EUROPE) [2011]: *Summary of the Report on Measuring Sustainable Development, Proposed Indicators, and Results of Electronic Consultation* ESA/STAT/AC.238. UNCEEA/6/14. <http://unstats.un.org/unsd/envaccounting/ceea/meetings/UNCEEA-6-14.pdf>

- UNEP (UNITED NATIONS ENVIRONMENT PROGRAMME) – UNU-UHDP (United Nations University – International Human Dimensions Programme on Global Environmental Change) [2012]: *Inclusive Wealth Report 2012. Measuring Progress Towards Sustainability*. Cambridge University Press. Cambridge.
- VEENHOVEN, R. [2009]: How Do We Assess, How Happy We Are? Tenets, implications and tenability of three theories. In: *Dutt, A. – Radcliff, B. (eds.): Happiness, Economics and Politics*. Edward Elgar. Cheltenham.
- WATSON, D. – PICHLER, F. – WALLACE, C. [2010]: *Second European Quality of Life Survey. Subjective Well-being in Europe*. European Foundation for the Improvement of Living and Working Conditions. Office for Official Publications of the European Communities. Luxembourg.
- ZSOLNAI L. (szerk.) [2010]: *Boldogság és gazdaság. A buddhista közgazdaságtan eszméi*. Typotex Kiadó. Budapest.

90 éves a Magyar Statisztikai Társaság – Beszámoló az ünnepi konferenciáról

A Magyar Statisztikai Társaság (MST) 2012-ben ünnepelte fennállásának 90. évfordulóját, és ez alkalomból nagyszabású ünnepi konferenciát rendezett a balatonörszödi kormányüdüdőben 2012. november 15-én és 16-án. Ez elsősorban hazai rendezvény volt, ám az ünnepi alkalomból szép számmal, hat országból érkeztek külföldi vendégek is az Eurostat, illetve más országok statisztikai társaságai és nemzeti statisztikai hivatalai képviseletében. Így aztán – bár az előadások zöme magyar nyelven hangzott el – szinkrontolmacsolás és esetenként a vetített prezentációs anyag kétnyelvű kiadása segített a nyelvi nehézségek áthidalásában, mellyel a rendezvény nemzetközi konferenciává lépett elő.

Az első, nyitó szekcióban *dr. Herman Sándor*, az MST korábbi, valamint *dr. Soós Lőrinc*, a társaság jelenlegi elnöke tartott egy-egy előadást. A korábbi elnök nagy érdeklődéssel várt „A politikum a 90 éves MST történetében” című előadásában színesen bemutatta, hogy a társaság az esetenként hektikusan változó politikai körülmények között is, közel egy évszázadon keresztül meg tudta őrizni szakmai függetlenségét és integritását, szolgálni tudta a statisztika általános és legjobb értelemben vett ügyét. Korai véleményeket ismertetett, amelyek a statisztikai hivatal és a statisztikai társaság politika-mentességének követelményét hangsúlyozták, majd végigkövetve az MST történetét, rávilágított arra, hogy ez az elv lényegileg, bár befolyásolási kísérletektől nem mentesen, mindvégig érvényesült a társaság munkájában. A nagytekintélyű tudósok szerepét hangsúlyozta ebben a

folyamatban, a jövőre vonatkozóan pedig kiemelte a statisztikai etika növekvő fontosságát. Dr. Soós Lőrinc „Az MST helye, szerepe a statisztikus társadalomban és azon túl” című előadásában lényegileg folytatta a dr. Herman Sándor által felvázolt képet: meggyőzően indokolta, hogy miért van szükség a statisztikusok független szervezetére. Bemutatta a statisztika fő szereplőit: a hivatalos és az akadémiai statisztikát, az egyéb professzionális szervezeteket és a civil szférát; valamint azt, hogy ezek tevékenysége milyen módon kapcsolódik össze. Az MST fontos szerepet játszik ezek harmonikus együttműködésének megszervezésében – mondta az előadó. Utalt arra, hogy ez sokszor nem volt egyszerű feladat, hiszen elődeinknek is, akik az MST-ben felvállalták a konfliktusok elsimítását, esetenként sok munkát kellett vállalniuk, nagy türelmet és bölcsességet kellett tanúsítaniuk. Az előadó kiemelt figyelmet szentelt a V6. (környező országok statisztikai társaságait tömörítő, magyar kezdeményezésre megalakult) csoport munkájának, amely koordináló szerepét hat közép-európai országra kívánja kiterjeszteni. Előadásának súlyponti részét a statisztikai munkának keretet adó kódexek, a nemzetközi Gyakorlati Kódex, valamint az etikai kódexek méltatása képezte. A statisztika függetlenségének megőrzését, a statisztikai kultúra terjesztését, a szakmai egység megszilárdítását, illetve az etikai testület hatékony munkájának fellendítését tekintette az MST fő jövőbeli feladatainak. Megjegyzendő, hogy az előadó ezeket a fontos gondolatokat a konferencia zárszavában is megismételte.

A rendezvény második szekciója, melyet dr. Herman Sándor elnökölt, az „Elődeink emlékezete” címet viselte; és azt tűzte ki célul, hogy fejet hajtson a magyar statisztika régi nagyjai előtt, ugyanakkor néhány fontos, az elődök által a mai statisztikus nemzedéknek örökül hagyott üzenetet is közvetítsen. Az ilyen, történeti jellegű szekciók mindig hordoznak magukban valami sajátos hangulatot, múltidézt, valami olyat, amit az idézett szerzők és műveik olvasásakor nem lehet megtagasztalni, és amihez hozzáértő, a szóbeli megidézésre érzékenyen rezonáló közönség is szükségeltetik. Nem volt ez másképp ezúttal sem, s mivel az ülés központi figurája *Keleti Károly* volt, az előadók az ő életét, munkásságát idézték meg más-más oldalról megközelítve. Ebben a szekcióban három előadás hangzott el: dr. Laczka Éva, az MST főtitkára Keleti Károlynak a korai mezőgazdasági felvételek megtervezésében és végrehajtásában betöltött szerepéről beszélt „Keleti Károly és az agrár-cenzusok” című előadásában. Mindjárt az előadás elején megindokolta, miért foglalkozik a konferencia kiemelten Keleti Károssal: ő a magyar statisztika nagy ikonja – akiről az MST ifjúsági pályázatait és szakmai kitüntetését is elnevezte –, így életéről és munkásságáról szinte lehetetlen eleget beszélni. Az előadó először röviden áttekintette Keleti Károly életét és munkásságát, aki egy személyben volt tudós, gyakorló statisztikus, hivatalsszervező, elemző közgazdász és a magyar tudomány kiemelkedő nemzetközi képviselője. Munkáiból kettőt emelt ki, az 1872-es magyar ültetvény-cenzust, valamint az 1895-ben lezajlott első magyar agrárcenzust. Ez utóbbival kapcsolatban részletezte azt a kiváló szervezést, aminek eredményeképpen az összeírás felvételi szakasza 10 nap alatt (!) lezajlott, és az eredményeket tartalmazó öt vaskos kötet közül az első már a felvétel után 20 hónappal olvasható volt. Ha csak ezeket az eredményeket nézzük, már

akkor is nyilvánvalóvá válik számunkra, hogy a több mint 100 évvel ezelőtti felkészültséggel és technikával ez bizony kiemelkedő teljesítmény volt!

Dr. Faragó Tamás, az MST Statisztikatörténeti Szakosztályának elnöke „Keleti Károly népességstatisztikai munkássága a (történeti) demográfus szemével” címmel tartott színvonalas, nagyszerű előadást. A nagy statisztikus életútjának rövid áttekintése után elsősorban Keleti Károly népességtudományi munkáiról értekezett. Az 1869-es első népszámlálással kezdte, majd a népmozgalmi statisztika bevezetésében, fellendítésében és megszilárdításában betöltött kiemelkedő szerepéről beszélt. Tevékenysége fontos részeként emelte ki az anyanyelvi és a nemzetiségi statisztikát, majd azzal összegezte mondanivalóját, hogy Keleti Károly a magyar népesség- és társadalomelemzés nemcsak megalkotója volt, de máig meghatározó személyisége is. A látványos, térképekkel és grafikonokkal illusztrált előadás a konferencia egyik legsikeresebb momentumává vált. Dr. Nemes Erzsébet, a KSH Könyvtár főigazgatója „Keleti Károly az ember” című előadása a nagy statisztikus kevésbé ismert, a szűk szakmai kérdéseken túlmutató individuálisról rajzolt holisztikus képet. Ezt a sok korabeli dokumentum kivetítése tette színessé és látványossá: szinte eredetiben csodálhattuk meg a régi képeket, okmányokat, kinevezési iratokat, kitüntetések, a ritkaságnak számító emlékalbumot, sőt még egy korabeli, jó szándékú karikatúrát is. Így a hallgatóság szinte úgy érezte, a hőskor nagy magyar statisztikusa személyes ismerőssé vált, közel kerültek gondolataihoz, munkáihoz, személyiségéhez, hiszen az érdekes és magas szintű előadásoknak sikerült áthidalniuk az évszázados távolságot. Sajnos a szekció befejező előadása, amit Tőkés László református püspök tartott volna egy másik nagy magyar statisztikus, Fényes Elek karitatív tevékenységéről, az előadó tá-

volmaradása miatt elmaradt, és a témát a helyette felszólaló irodavezetője, *Nemes Csaba* az idő előrehaladott volta miatt csak vázlatosan tudta körüljárni.

Ha a krónikás megengedhet magának egy bíráló megjegyzést ezzel az egyébként nagyon hangulatos és sikeres szekcióval kapcsolatban, annyit tenne hozzá, hogy az előadások más sorrendje talán még plasztikusabbá tette volna a Keleti Károlyról kialakított képet.

A következő szekció „Partnereink a statisztikáról” címet viselte, és az ülést Soós Lőrinc elnökölte. Ennek a szekciónak a célja az volt, hogy az MST partnerei, akik a statisztika alkalmazásában közös cél felé haladnak, kifejtsék véleményüket saját szakterületük és a statisztika kapcsolatáról, arról, hogy miképp működhet az MST még hatékonyabban együtt a rokonterületekkel. *Dr. Veress József*, aki korábban hosszú ideig a Magyar Közgazdasági Társaság elnöke és főtíkára is volt, mint a statisztika felhasználója tartott sajátos, bár az előadót ismerve nem egészen meglepő előadást, „Megalapozott tudásbővítés versus ingatag tudatmódosítás (visszaélés a statisztika jóhiszeműségével)” címmel. Némi sokkoló bevezetés után feltette a kérdést: kié a statisztika? A válasz: a miénk, mindenkié. Ennek kapcsán rakta le a két alapkövet: a statisztikai felhasználók bizalmának töretlennek kell lennie, és elengedhetetlen, hogy a statisztika minden szempontból semleges legyen. Ha ez így van, még akkor is előfordulnak kirívó visszaélések? Csúsztatások? Umbuldák? Amikről a statisztika nem tehet, vagy amikről nem a statisztika tehet. Az empátiával átszőtt, fanyar humorral ízesített, ugyanakkor mély tartalmat sejtető előadás jól tükrözte az előadó sajátos, mégis nagyon pozitív hozzáállását a tudományághoz. Gazdaságpolitikai példái sokakat elgondolkodtathattak a statisztika mindenhatóságába és csalhatatlanságába vetett hit erejéről, vagy éppen a statisztikával való visszaélés végtelen-

nek tűnő lehetőségeiről. *Dr. Tusnádi Gábor* akadémikus „Mit ad a matematika a statisztikának” című előadása ugyanakkor némiképp eltért a cím alapján vártaktól: az előadó a matematikusokra olyannyira jellemző absztrakt vonalvezetéssel a független és a nem független objektumok szuperponálódó szubsztanciáinak matematikai és statisztikai tulajdonságait, illetve az ezekből adódó következtetéseket vázolta fel. Ez az előadás még a matematikában járatos hallgatóság számára is a nehezen emészthető kategóriába soroltatott. Végül *dr. Besenyei Lajos*, az MTA Statisztikai és Jövő-kutatói Tudományos Bizottságának elnöke kapott szót. „A kvantitatív információrobbanás szakmai, tudományos és társadalmi kihívásai” című előadása arról a nagyon aktuális kérdésről szólt, hogy milyen kihívásokat jelent a mai társadalom a statisztika szempontjából. Mondanivalóját azzal vezette fel, hogy a könyvnyomtatás fontos társadalmi változásokat indukált, hiszen az írás kikerült a kolostorok falai közül az emberek közé. Hasonlóan nagy jelentőségű volt az a fordulat, amikor a statisztika (a számok) az információs technológiának köszönhetően a kutatóműhelyekből „kikerült a társadalomba”. Ennek a robbanásszerű fejlődésnek azonban komoly hátulütői vannak: elegendő arra utalni, hogy az emberek rengeteget beszélnek, sőt döntenek olyan bonyolult statisztikai mutatókról és azok alapján, amelyek tartalmát legfeljebb csak vázlatosan ismerik. Míg a hagyományosan értelmezett analfabetizmust a fejlett társadalmakban jószerivel sikerült megszüntetni, a digitális analfabetizmus hatalmas méreteket ölt, a statisztikai pedig szinte fel sem mérhető. „A statisztika nyelvét, szókincsét az emberek döntő többsége még alapfokon sem ismeri, mégis bátorodik tolmácsolásra és fordításra” – fogalmazott az előadó. Ezen káros, sőt veszélyes jelenségek leküzdése csak a statisztikai kultúra intenzívebb terjesztésével érhető el, ami az összes, statiszt-

tikában érdekelt professzionális és társadalmi szerv hatékony összefogásával képzelhető el.

A nap végén az MST vezetősége nagy sikerű fogadást adott a több mint 250 résztvevő tiszteletére.

A második nap munkája egy terjedelmes, de két részre osztott szekcióban folytatódott. Az első, „A statisztika Európában és nálunk” című részt dr. Laczka Éva elnökölte, aki először *Marie Bohatának*, az Eurostat főigazgató-helyettesének, majd *dr. Vukovich Gabriellának*, a KSH elnökének, végül pedig *Margit Eplernek* az Osztrák Statisztikai Társaság elnökének adta meg a szót. A főigazgató-helyettes asszony „A statisztika szerepe az Európai Unióban” címmel tartott angol nyelvű előadást. Ebben részletesen vázolta a statisztika nélkülözhetetlen szerepét a magas szintű döntéshozatal előkészítésében, az ehhez szükséges alapos és részletes szabályozást (beleértve a jogi szabályozást is), valamint a hivatal által megoldandó komoly szervező-logisztikai feladatot, hogy a megfelelően harmonizált európai statisztikák a kellő időre, a megfelelő minőségben a politikai döntéshozó testületek rendelkezésére álljanak. Vukovich Gabriella „Hagyomány és megújulás” címmel tartott előadást, melyben a KSH és általában a magyar hivatalos statisztika múltjáról, az abból adódó jelen problémákról, a szükséges változásokról és a statisztika jövőjéről értekezett. Kiemelte, hogy a KSH a nehezedő feltételek és körülmények ellenére jól ellátja a rá kiszabott feladatokat, s ezt az utóbbi évek nagy figyelmet keltő, sikeres akcióival (európai elnökség, népszámlálás) demonstrálta. Szólt arról is, hogy a jelen és a jövő egyik fő feladata a statisztika jogi szabályozásának összhangba hozása az Európai Unión belül, ami egyebek között megköveteli a magyar statisztikai törvény újrafogalmazását. Optimista jövőképe például szolgálhatna sok elemző és politikus számára. Margit Epler, az Osztrák Statisztikai Társaság

elnöke „Függetlenség a hivatalos statisztikában – az Európai Gyakorlati Kódex hatása az Európai Statisztikai Rendszer hitelességére” címmel tartott szintén angol nyelvű előadást. Először a születésnapját ünneplő magyar társ-szervezetet köszöntötte, majd a hivatalos statisztikák függetlenségét támogató, 2008-ban létrejött európai szervezet, az Európai Statisztikairányítási Tanácsadó Testület (European Statistical Governance Advisory Board) létrejöttét és tevékenységét méltatta. Ennek fő célja, hogy megerősítse a statisztika függetlenségét, integritását, áttekinthetőségét, általában javítsa a hivatalos statisztika minőségét. Tevékenységét beszámolók, tanácsok és éves összesítő leltárok útján fejti ki, melyek közül az előadó a 2012. évi beszámoló néhány pontját idézte. Ezt követően részletesen szólt a függetlenség és az integritás fontosságáról, majd mondanivalóját azzal fejezte be, hogy a bizalom fontosságát hangsúlyozta a statisztikai munka minden fázisában: „...A statisztikai tevékenység lényege valójában a bizalom megteremtése a bizalom segítségével...”.

A szekció második felében, ami egyben a konferencia utolsó munka-összejövele is volt, az MST tevékenységéhez érintőlegesen kapcsolódó, ám fontos kérdések kerültek „terítékre”. *Dr. Rappai Gábor*, az MST Etikai Testületének elnöke „Hol terem a magyar statisztikus” című szellemes, nagy sikert aratott előadása a népszerű „Egri csillagok” című regény első sorainak parafrázisára épült. Ebben a statisztikaoktatást és -képzést boncolgatta, kifejtve annak ellentmondásait, lehetőségeit, várható buktatóit és kivételes fontosságát. A regény főhősenek pályájával párhuzamban a statisztikaoktatást a gyermekkortól (általános iskolai képzéstől) egészen a vezető beosztásig, tehát a statisztikai szervezet csúcsára kerülésig követte végig. Bemutatta, hogy milyen ismereteknek kell birtokában lenni egy statisztikusnak, és ezeket hol, milyen módon és minőségben

szerezheti meg. Kitért a statisztika megjelenési módjára (illetve nem megjelenésére) a hazai felsőoktatási képzésben, és végezetül a tehetséggondozás fontosságára hívta fel a figyelmet: nagy felelőssége van a mai közép- és időskorú statisztikustársadalomnak abban, hogy a tehetséges fiatalok az üzleti élet vonzásának ellen tudjanak állni, és a statisztikatumomány továbbfejlődésében tudjanak munkálkodni – mondta.

Dr. Márkus László, az ISI Bernoulli Társasága Európai Bizottságának elnöke a Bernoulli Társaság tevékenységéről, a 2013. évi budapesti konferenciáról tartott előadást. Ebben szólt a társaság alapításáról, tevékenységének legfőbb elemeiről és szervezetéről. Bemutatta továbbá azt a promóciós anyagot, amelyet a 2013. évi európai konferenciára készítettek. Ez azért volt kiváltképp fontos, mivel a magyar statisztikus-közvélemény viszonylag keveset tud a társaságról, jóllehet a jövő évi nagyszabású, és már előkészületeiben is monumentális rendezvény jó alkalmat teremt egyfelől a magyar matematikai statisztikusoknak megméretetni magukat a nemzetközi élmezőnyben (erre a helyi szervezőket illető kedvezményes előadások jó lehetőséget teremtenek), másrészt élőben meghallgatni a szakma fő áramlatába tartozó kutatásokról szóló beszámolókat.

A konferencia záró előadását *dr. Hunyadi László*, a *Statisztikai Szemle* főszerkesztője tartotta „A Statisztikai Szemle 90 éve” címmel. Bemutatta, hogy a folyóirat születése nem csupán időben, de tartalmilag is egybeesett az MST születésével – hiszen mindkettő ugyanabból a nemzeti politikai igényből fogant. Bár a Szemle azóta szervezetiileg elvált az MST-

től, a jó személyi kapcsolatokra építve, kölcsönösen támogatják egymást és együtt segítik közös feladatukat, a statisztikai munka társadalmi szintű előmozdítását, a statisztikai eredmények színvonalas népszerűsítését, valamint a statisztika iránti társadalmi bizalom megerősítését. Az előadás végigkövette a folyóirat 90 éves történetének fontosabb állomásait, a jövőre nézve pedig a magas színvonalú tartalom és az igényes forma egységének megőrzését, a magyar statisztikai nyelv ápolását, a technika korszerű vívmányainak átvételét, valamint a nemzetközi standardokhoz való közelítést jelölte meg fő célként.

A konferencia zárószavában dr. Soós Lőrinc, az MST elnöke sikeresnek ítélte a rendezvényt, köszönetet mondott a hazai és a külföldi résztvevőknek, kiváltképp az előadóknak. Úgy vélte, a rendezvény méltó ünneplése volt e szép évfordulónak, ugyanakkor sok, a napi munkák során közvetve vagy közvetlenül hasznosítható gondolatnak is teret adott. Az összejövétel fő üzenetének a statisztika függetlenségét és szakmai hitelességét tartotta. Idézett az ISI elnökének üdvözlő leveléből, majd azzal zárta gondolatait, hogy tovább kell épülnie a Magyar Statisztikai Társaságnak, nyitva a határtudományok felé.

Ehhez csak annyit tehetünk hozzá, a konferencia szervezői kiváló körülményeket biztosítottak ahhoz, hogy ez az ünnepi, mégis munkás összejövétel jó hangulatban és eredményesen teljék.

Dr. Hunyadi László,

egyetemi tanár

E-mail: Laszlo.Hunyadi@ksh.hu

Hírek, események

Jutalom. Közfoglálási jogviszonyban töltött ideje alapján jubileumi jutalomban részesült 2012. december hónapban 30 éves szolgálatért: *Hegyiné Nagy Ágnes* (Pécsi főosztály) és *Pototzky Róbertné* (Gazdaságstatisztikai elnökhelyettesi titkárság); 35 éves szolgálatért: *Sárosi Annamária* (Népesedési és szociális védelmi statisztikai főosztály).

Megbízás. *Dr. Nemes Erzsébet*, a KSH Könyvtár főigazgatója 2012. december 6-án *Rózsa Dávidot* tudományos titkári feladattal bízta meg.

A Magyar Tudományos Akadémia Statisztika és Jövőkutatási Tudományos Bizottság Statisztikai Tudományos Albizottsága és a Pécsi Tudományegyetem Közgazdaságtudományi Karának Gazdaságmódszertani Intézete 2012. december 7-én szakmai vitaülést tartott a PTE Közgazdaságtudományi Karának tanácstermében. A rendezvényen *Kehl Dániel* és *Várpalotai Viktor* „Gibbs mintavételi technikák a bayesi modellekben” című műhelytanulmányának, valamint *Abaliget Gallusz* „Klasszikus oksági fogalmak elméleti háttere” című kutatási beszámolójának vitájára került sor. Emellett beszélgetés folyt *Rappai Gábor* és *Várpalotai Viktor* „Az okság intenzitásának mérése változó paraméterű modellekben” címmel készülő tanulmányának koncepcionális kérdéseiről is. A szervezők szerint a sikeres rendezvény egy szakmai műhelymunka kezdete lehet, és a sorozat folytatását tervezik.

Az MST Gazdaságstatisztikai Szakosztály 2012. december 10-én szakmai rendezvényt szervezett „Újdonságok a termelési tényezők mérésében” címmel a KSH Árvay János-termében. Az ülés előadásai a következők

voltak: „Tökmérés és termelékenység” (*dr. Hüttl Antónia*, a Budapesti Corvinus Egyetem magántanára), illetve „A potenciális GDP fogalma és mérése” (*dr. Várpalotai Viktor*, az MNB vezető közgazdasági elemzője).

A macedón statisztikai hivatal két, társadalomstatisztikai és informatikai területekért felelős vezető statisztikusa 2012. december 12-én és 13-án kétnapos konzultációt folytatott a KSH-ban „minőségstatisztika” témában. A tárgyalásokat *dr. Laczka Éva*, a hivatal gazdaságstatisztikai elnökhelyettese vezette, a szakértői előadásokat a Módszertani, a Népszámlálási, a Vidékfejlesztési, mezőgazdasági és környezeti statisztikai, a Vállalkozásstatisztikai, a Központi adatgyűjtő, a Nemzeti számlák, valamint az Informatikai főosztályok munkatársai tartották.

Hosszú távú együttműködési megállapodás jött létre a Miskolci Egyetem Gazdaságtudományi Kara (GTK) és a KSH között a statisztikai kultúra terjesztése, illetve adathasználat céljából 2012. november 30-án. Az egyetem oktatási és kutatási tevékenységében támaszkodik majd a hivatal adatbázisára.

Ha a szerződő felek részéről igény merül fel, közös kutatási programokat dolgoznak ki és hajtanak végre, valamint együtt vesznek részt a szakmai profiljukba vágó pályázatokon. A KSH publikációs lehetőséget biztosít azoknak a megfelelő minőségű tanulmányoknak, elemzéseknek, amelyek a hivatal adatbázisának igénybevételével készülnek, míg a GTK közli a KSH munkatársainak munkáit.

A megállapodás értelmében az egyetem megismerteti a hivatal rendszereivel a Nemzetközi gazdálkodás alapképzés, a Regionális és környezeti gazdaságtan mesterképzés, to-

vább a PhD-képzés hallgatóit, ugyanakkor támogatja a KSH munkatársainak doktori fokozatszerzési, illetve habilitációs törekvéseit. A hivatal ugyanakkor lehetővé teszi az egyetem hallgatói részére az adott képzési formában előírt gyakorlat megszerzését öthetes időtartamra.

Az együttműködési megállapodást a Miskolci Egyetem Gazdaságtudományi Kara nevében *dr. Patkó Gyula* rektor, a Központi Statisztikai Hivatal részéről *dr. Vukovich Gabriella* elnök írta alá.

Kutatási és oktatási együttműködési megállapodást írt alá a KSH képviseletében 2012. december 4-én *dr. Németh Zsolt* társadalomstatistikai elnökhelyettes a Szegedi Tudományegyetem általános rektorhelyettesével,

dr. Rácz Bélával a hivatal Szegedi főosztályán a nagy érdeklődés mellett megtartott társadalomstatistikai felhasználói fórum keretében.

Halálhír. 76 éves korában elhunyt *Horváth Piroška*, a modern magyar pénzügyi statisztika egyik meghatározó egyénisége. Az elismert szakember közgazdaság-tudományi egyetemi tanulmányait követően a KSH-ban dolgozott, ahol az 1970-es és 1980-as években fontos szerepet játszott a nemzetközi normáknak megfelelő statisztikai rendszer létrehozásában. 1989-től nyugdíjba vonulásáig előbb a Magyar Nemzeti Bank Pénzpolitikai főosztályát vezette, később a bank ügyvezető igazgatójaként és igazgatósági tagjaként aktív szereplője volt a monetáris politika alakításának.

A Nemzetközi Statisztikai Intézet (International Statistical Institute – ISI) fontosabb konferenciaajánlatai

(A teljes ajánlatlista megtalálható a <http://isi.cbs.nl/calendar> honlapon.)

Athén, Görögország. 2013. május 23–24.

„Mennyiségi és minőségi módszerek a közgazdaság- és közigazgatás-tudományokban” 3. nemzetközi konferencia. (3rd International Conference “Quantitative and Qualitative Methodologies in the Economic and Administrative Sciences”.)

Információ: *Christos Frangos* professzor

Telefon: +302102833756

Fax: +302102833756

E-mail: cfragos@teiath.gr

Honlap:

http://users.teiath.gr/cfragos/index_files/Page1327.htm, <http://goo.gl/XEYCV>

Moszkva, Oroszország. 2013. május 23–24.

„Az orosz statisztika modernizációjának 20 éve: tapasztalatok és kilátások” nemzetközi konferencia. (International Conference “20

years of Russian statistics’ modernization: experience and perspectives”.)

Információ: *Kate Nikulina* 39/1, Myasnitskaya Str. 107450, Moscow, Russian Federation

Telefon: +7 (495) 632-91-26

Fax: +7 (495) 607-49-27

E-mail: epnikulina@gks.ru

Edmonton, Kanada. 2013. május 26–29.

A Kanadai Statisztikai Társaság 41., éves ülése. (The 41st Annual Meeting of the Statistical Society of Canada.)

Információ: *Rhonda Rosychuk*

Telefon: (780) 492-0318

Fax: (780) 248-5625

E-mail: ssc2013@ssc.ca

Honlap: www.ssc.ca

Tomar, Portugália. 2013. május 30. – június 1.

A Nemzetközi Statisztikai Intézet Kockázatelemzési Bizottságának ülése. (*ISI Committee on Risk Analysis meeting.*)

Honlap: <http://www.isi-web.org/sections/44-com/com/126>

Vorau, Ausztria. 2013. június 3–7.

Ötödik Nemzetközi Kompozitadatelemzési Műhelykonferencia. (*Fifth International Workshop on Compositional Data Analysis.*)

Információ: Peter Filzmoser

Telefon: +43 1 58801 10733

Fax: +43 1 58801 10799

E-mail: codawork2013@gmail.com

Honlap: www.codawork2013.com

Milánó, Olaszország. 2013. június 6–8.

8. műhelykonferencia a bayesi következtetésről a sztochasztikus folyamatokban. (*8th Workshop on Bayesian Inference in Stochastic Processes.*)

Információ: Antonio Pievatolo és Fabrizio Ruggeri

Telefon: +43 1 58801 10733

Fax: +43 1 58801 10799

E-mail: bisp8@mi.imati.cnr.it

Honlap:

www.mi.imati.cnr.it/conferences/BISP8/

Stockholm, Svédország. 2013. június 10–12.

4. Észak-baltikumi Biometriai Konferencia. (*4th Nordic-Baltic Biometric Conference.*)

Információ: Marie Jansson

Telefon: +46 8 52486150

Fax: +46 8 314975

E-mail: Marie.Jansson@ki.se

Honlap: nbbc13.org

Anchorage, Alaszka. 2013. június 10–14.

A Nemzetközi Környezetmetriai Társaság 23., éves konferenciája. (*23rd Annual Conference of the International Environmetrics Society.*)

Honlap: www.environmetrics.org

Amszterdam, Hollandia. 2013. június 10–14.

9. konferencia a nemparaméteres bayesi módszerekről. (*9th Conference on Bayesian Nonparametrics.*)

Honlap: www.bnp9.win.tue.nl

Folyóiratszemle

Kalton, G. :

**Az egészségi állapot vizsgálata
a lakossági adatfelvételekben**

(Measuring Health in Population Surveys.) –
Statistical Journal of the IAOS. 2012. 28. évf. 1. sz.
13–24. old.

Nem meglepő, hogy az egészségi állapot, amely a személyes jólét fő jellemzője, egyre inkább a hivatalos statisztika érdeklődésének homlokterébe kerül. Ez az érdeklődés különösen a fejlődő (újabb szóhasználat: feltörekvő) országokban tekinthető relatív újnak. Ezekben a vonatkozó adatok csaknem kizárólag lakossági adatfelvételekből nyerhetők, szemben a fejlett országokkal, ahol az egészségügyi statisztika adminisztratív forrásai mellett inkább kiegészítő szerepet játszanak. Nem kétséges azonban, hogy e felvételek ezen országcsoporthoz is meghatározókká válnak a jövőben.

Közismert, hogy a reprezentatív felvételek kialakulása óta az egészségi állapotot és az egészségügy számos területét kutatási témának választották, de jelen tanulmány csak az egészségi állapottal (fizikai és mentális egészség, fogyatékoság, fogak állapota, védőoltások, táplálkozás) és az ezeket meghatározó tényezőkkel (dohányzás, szeszesital-fogyasztás, mozgás stb.) foglalkozik. Az adatfelvételek fő célja a népesség egészségi állapotának, a befolyásoló tényezők gyakoriságának és megoszlásának feltárása. A lakosság általános egészségi állapotát és az azt befolyásoló tényezőket fel-

mérő felvételek a mintába került személyek válaszain és/vagy orvosi vizsgálatokon alapulnak.

Az ilyen felvételek sajátossága, hogy vannak olyan jellemzők (például a ritka betegségek), amelyek a mintának csak egy részhez tartoznak. A fogyatékoság és bizonyos rák-betegségek jellemzően az idősekhez kötődnek. Mindezek miatt a mintakészítésnél figyelembe veszik ezeket a sajátos szempontokat, például több elemet választanak egyes részpopulációkból, aránytalan rétegzést, kétfázisú vagy hálózati mintavételt alkalmaznak.

A HIV-fertőzés a metropoliszok területén élő homoszexuális férfiakat érinti leggyakrabban, akik drogfogyasztók és magas kockázatúnak számító heteroszexuális kapcsolatokat is fenntartanak. E kör megismerésére helyi mintavételre vagy válaszadó-orientált minta elkészítésére van szükség.

Az egészségi állapot vizsgálata gyakran érzékeny kérdéseket érint, amelyekre a válaszolók egy része vonakodik információt adni (például gyermek- vagy idősbántalmazás, HIV/AIDS, tiltott droghasználat, szexuális diszfunkció). Az egyik hivatkozott tanulmány szerint a 12–17 évesek drogfogyasztását csak a legnagyobb óvatossággal lehet elfogadni. A kutatók felhívják a kérdezőbiztosok figyelmét a gondos, bizalmat nyújtó munkavégzésre. A laptopok használata valamelyest javít az adat-szolgáltatás minőségén. További gondot jelent, hogy a mintakészítés leggyakrabban a háztartásokban élő népességre terjed ki, így kimaradnak azok, akik intézetekben laknak, illetve

Megjegyzés. A Folyóiratszemlét a KSH Könyvtár (Lencsés Ákos) állítja össze.

hajléktalanok. A drogfogyasztók megismerése e két csoport kihagyásával félrevezető információkat adna. Ezért speciális intézeti adatfelvételekre és a hajléktalanok összeírására is szükség van. A lakossági adatfelvételek egyik (bár nem a legfontosabb) célja, hogy abból a helyi döntéshozók is hasznosítható adatokat kapjanak. A kisterületi becslésnek több évtizedes hagyománya van a statisztikai gyakorlatban. Kanadában a közösségi egészségügyi felvétel (Canadian Community Health Survey) 136 egészségügyi régióra kívánt adatokkal szolgálni. Az adatgyűjtés két év alatt zajlott le, 160 ezer fős mintával, melyben az adatokat személyes kikérdezéssel és telefonos interjúkból kapták. Hasonló felvétel készült az Egyesült Államokban, ahol a „Társadalmi kockázati tényezők rendszere” (Behavioral Risk Factor Surveillance System) című adatgyűjtésben – amit telefonos interjúkkal bonyolítottak le – a megelőző egészségügyi gyakorlat és a kockázatot jelentő magatartási tényezők kerültek a figyelem középpontjába. Az adatgyűjtés e formájánál viszont számolni kell a válaszadási arány jóval alacsonyabb szintjével. A kisebb földrajzi területekre a modellfüggő kisterületi becslési módszereket alkalmazzák növekvő arányban. A felvételi adatok mellett felhasználnak segédinformációkat is, mint például a kisterületre vonatkozó adminisztratív adatokat és a legutóbbi népszámlálás eredményeit. E módszerrel megyei szintű gyakoriságokat adtak meg a daganatos megbetegedések kockázati tényezőiről az Egyesült Államokban.

Növekvő az érdeklődés az egészségi állapot nemzetközi összehasonlítása terén is. Az Egészségügyi Világszervezet (World Health Organization – WHO) 70 országra kiterjedő vizsgálatot indított, melyet az Egyesült Államok és az ENSZ Gyermekalap (United Nations International Children's Fund – UNICEF) anyagilag is támogatott. A fő cél az

anyák és a gyermekek egészségi állapotának feltárása volt. Közismert, hogy a fejlett országok népessége öregszik, ezért az idősök egészségi állapotának összehasonlítása kedvelt és sok következtetésre lehetőséget adó vizsgálati céllá vált. A WHO az öregedésről és a felnőttek egészségi állapotának megismerése céljából longitudinális adatfelvételeket hajtott végre Kínában, Ghánában, Indiában, Mexikóban, Oroszországban és Dél-Afrikában. Kanada és az Egyesült Államok közös projektjében összehasonlítást végeztek a két ország felnőttjeinek egészségi állapotbeli jellemzőiről.

Kevesen gondolnák, hogy a tizedik (1880. évi) amerikai népszámlálás már kérdést tartalmazott az adott személy betegségével, illetve fogyatékosságával kapcsolatban, azzal a céllal, hogy képes-e általános foglalkozások betöltésére. Az Egyesült Államokban 1915 és 1930 között már helyi szintű egészségügyi adatfelvételeket hajtottak végre. Az Egyesült Királyságban 1943 és 1952 között havonta végeztek mintavételes betegösszeírást. Az Egyesült Államokban Hagerstown városban 1921-ben egészségügyi adatfelvételre került sor, amit 20 év múlva megismételtek; az első nemzeti egészségügyi felvételt 1935–1936-ban tartották. Ugyanitt a jelenleg is folyó ugyanilyen témájú összeírás 1957 óta folyamatosan tart, ami a mintába került egyének személyes kikérdezésén alapul. E felvételeknél fontos, hogy valóban személyes kikérdezés történjék, mert a családtagok által szolgáltatott adatok sokszor hiányosak. 1997 óta egy háztartásból legfeljebb egy felnőttet és egy gyermeket lehet kijelölni a mintába. A helyettesítés csak akkor megengedett, ha a kijelölt személy képtelen a kommunikálásra (betegség, nyelvi vagy egyéb ok miatt).

Kanadában az első nemzeti egészségügyi lakossági adatfelvételre 1950-ben került sor. A longitudinális jellegű hasonló témájú ösz-

szeírások 1992 és 2011 között zajlottak le, egy másik felvétel, ami a 2000. évben kezdődött, azonban folyamatosan tart. Az angliai és walesi összeírások definíciója szerint az beteg, aki annak érzi magát, a referencia időszak pedig a megelőző 2–3 naptári hónapot jelenti.

Azért, hogy elkerüljék a válaszadók pontatlan tájékoztatását saját egészségi állapotukról, klinikai vizsgálatokat is magában foglaló felvételekre kerítenek sort. Ennek gyakorlata alakult ki az Egyesült Államokban, Kanadában és Finnországban, de bevezetését tervezik kísérleti vagy állandó jelleggel több európai országban is. Ez a megoldás a legköltségigényesebb felvételek egyike, mert az orvosi vizsgálatokat nem a mintába került személyek otthonában, hanem mobil orvosi rendelőkben végzik, ahová távolabbról is várják a vizsgálatba bevont egyéneket. A potenciális résztvevőket azzal ösztönzik a vizsgálatra, hogy a későbbiekben tájékoztatják őket a laboratóriumi eredményekről. Az orvosi vizsgálatok egyik veszélye, ha annak tényeit kritikátlanul kezelik, és a személyes interjúk során szerzett adatokat háttérbe szorítják. A kettő együttes felhasználása esetén viszont olyan információkhoz jutnak a felhasználók, ami széles alapot teremt a további kutatásokhoz.

A biomarker információk jelentősége évről évre nő. A vérnyomás és a pulzusszám mérése régóta használt módszer, amit újabban kiegészítenek a kéz markolási erősségének mérésével, egy székből való felállás értékelésével és a gyaloglás (séta) sebességével. Az adatgyűjtésbe ápolónőket is be kell vonni, akik mindezek mellett mérik a páciens magasságát, súlyát és vérnyomását, tüdejének vitálkapacitását, valamint vér- és nyálmintát vesznek. Itt is fontos az együttműködésről meggyőzni a bevont személyt, amit a vizsgálati eredmények visszacsatolásának ígéretével lehet elérni. Az ápolónők személyes munkája

a testméretek meghatározásánál különösen fontos, mert az önbevallás az esetek többségében jelentős hibák okozója. A pontos adatok feltétlenül szükségesek, mert egyébként napjaink súlyos betegségeiről, a túlsúlyról és az elhízásról félrevezető információk adódhatnak. A magas minőségű biomarkeradatok iránti igény a kérdőbiztosok és a nővérek gondos kiválasztását és képzését nélkülözhetetlenné teszi. Fontos a felvétel minőségbiztosításának végrehajtása is.

A longitudinális vizsgálatok egyik legrégebbike a Nagy-Britanniában 1946-ban születettek kohorszának folyamatos vizsgálata, akikről számos alkalommal gyűjtöttek adatot (dohányzás, mozgás, diéta, kardiovaszkuláris funkció, testméret, kognitív funkció stb.), sőt 53 éves korukban a mentális egészségüket is felmérték. E kohorsz tagjainak elsőszülött gyermekeit is vizsgálatba vonták. Később más kohorszok, például az 1958-ban, az 1970-ben és a 2001–2003-ban születettek is longitudinális vizsgálatok alanyai lettek. Az Egyesült Államokban a korai terhességtől kezdve, a születésén át, a gyermek 21 éves koráig 100 ezer fő életének alakulását vizsgálják egy longitudinális felvételen.

A lakossági adatfelvételeket gyakran kiegészítik az adminisztratív adatbázisok és a népszámlálások adataival (például szegénységi szint, levegő- és vízminőség stb.), melyek közös elemzésével értékes következtetésekhez juthatnak. Napjainkban a mentális egészség megismerésére egyre nagyobb figyelem jut, melyben a főszerepet egy Kanadában 2002-ben lezajlott felvétel játszotta. Azóta a WHO szervezésében ugyanezt az összeírást a világ 26 országában végezték el. Az egészségi állapot megismerését szolgáló lakossági adatfelvételekben fontos szerep jut a táplálkozással és a fogyatékkal kapcsolatos kérdéseknek is. Az elhízás számos betegség kialakulásához vezet és egyre in-

kább élettartam-csökkentő tényezővé válik. A fogyatékoság megismerésére, egységes megítélésére az ENSZ Statisztikai Részlege (United Nations Statistical Division) is nagy erőket mozgósít. Az egészségi állapottal kapcsolatos adatfelvételek már eddig is gazdag kutatási eredményekkel szolgáltak, az új módszertani eljárások remélhetően tovább mélyítik az erről szóló ismereteket.

Hajnal Béla

kandidátus, a Debreceni Egyetem
és a Nemzeti Közszerológiai Egyetem
habilitált főiskolai tanára
E-mail: hajnal.bela@foh.unideb.hu

Božić M., J.:

A balkáni országok külkereskedelmi versenyképessége a globalizáció viszonyai között

(Konkurentnost balkanskih zemalja u spoljnoj trgovini u uslovima globalizacije.) – *Međunarodni problemi*. 2012. 64. évf. 1. sz. 67–81. old.

Az áruk szabad mozgása útjában álló számos akadály elhárítása a nemzetközi kereskedelemben, a költségek csökkenése a szállításban és távközlésben azt eredményezte, hogy napjainkban minden ország és vállalat egységes globális piacon lép fel és versenyez egymással. A modern világ gazdaságban, amelyet a nyitottság és az integráció jellemez, a versenyképesség kulcsfontosságú szerepet játszik. A mai világban maga a gazdasági fejlődés épül erre, a tudás, a fejlett infrastruktúra, technológia és az innovációk alapján. A Balkán egykori szocialista országai az 1990-es évek politikai és gazdasági megrázkódtatásai megakasztották, vagy éppenséggel visszavetették egyes, a nemzetközi versenyképességet befolyásoló tényezők fejlődését. A versenyképesség stagnálása negatívan hatott ezen országok gazdasági

sági fejlődésére. Néhányan közülük (Szlovénia, Románia, Bulgária) az átalakulási folyamat befejeződésével és az Európai Unióhoz (EU) való csatlakozással esélyt kaptak versenyképességi tényezőik javítására. A nyugat-balkáni országokban (Albánia, Bosznia-Hercegovina, Horvátország, Macedónia, Montenegró, Szerbia és Koszovó) azonban ezek a tényezők továbbra is igen problematikus gazdasági környezetben fejtik ki hatásukat. Végül soron az említett országok, valamint az EU-hoz korábban csatlakozott Görögország és a már régóta tagjelölt Törökország lemaradása a versenyképesség hiányosságaira vezethető vissza.

A második világháború után a balkáni országok kezdetben viszonylag stabilan fejlődtek. 1950 és 1980 között dinamikusán nőtt a termelés, a fogyasztás, a foglalkoztatottság és az életszínvonal. A 80-as évek elején azonban a társadalmi-gazdasági fejlődés magasabb fokára való áttérés megmutatta, hogy a korábbi fejlesztéspolitikai eszközök és módszerek többé már nem voltak képesek fenntartani az addigi trendeket, alkalmazásukkal ezentúl nem lehetett elérni jobb eredményeket. A belső elmentmondások arról tanúsítottak, hogy a szocialista rendszer a Balkánon is mély válságba jutott. A gazdasági problémák először a növekedési ütem lassulását, az ipari termelés visszaesését eredményezték, majd általános instabilitáshoz vezettek, amely magas inflációban, a fogyasztás csökkenésében, külkereskedelmi és egyéb egyensúlyhiányban nyilvánult meg. Mindez számos balkáni ország nemzetközi versenyképességének hosszú távú gyengülését vonta maga után.

Az átalakulási folyamat, amelybe a 90-es évek elejére – Görögország és Törökország kivételével – a térség összes országa bekapcsolódott, felerősítette a gazdasági különbségeket. Ennek következtében a Balkán gazdaságilag heterogén régió lett, ahol a viszonylag fejlett

EU-tagok mellett olyan átalakuló országok léteznek, amelyek politikai, gazdasági és kulturális értelemben szeretnének felzárkózni a fejlett Európához. Ennek kapcsán a gazdasági versenyképesség szintjének emelése hangsúlyosabban jelentkezik a nyugat-balkáni országokban, ahol az átalakulási folyamat még nem fejeződött be. A gazdasági fejlettség alacsony szintje, a piacgazdasági intézmények nem megfelelő kiépítettsége és az elhúzódó átalakulás olyan tényezőcsoportok, amelyek meghatározzák a gyenge versenyképességet. Ezek kihatnak a balkáni országok külkereskedelmére, valamint a versenyképesség minőségi hozzájárulására a gazdasági fejlődéshez.

A Világgazdasági Fórum (World Economic Forum – WEF) felmérése szerint 2010-ben a három legversenyképesebb balkáni ország Szlovénia, Montenegró és Törökország volt, míg Szerbia Bosznia-Hercegovinát megelőzve a régióban az utolsó előtti helyen állt. Szembetűnő a folyamatos pozícióromlás Görögország esetében, amely a WEF 134 országot tartalmazó listáján a 46.-ról a 81. helyre esett vissza 2005 és 2010 között.

A nemzetközi versenyképesség fókuszában az exportképesség áll, de magában foglalja a nemzetgazdaság sikerességét a természeti, anyagi és emberi erőforrások felhasználásában, a termelésben, a piacszerzésben, a termelési költségekben, az életszínvonal emelésében, továbbá egy ország bilaterális és multilaterális egyezményeit, nemzetközi szervezetekben való részvételét stb. A szocializmus összeomlását követően a balkáni országok többsége mély transzformációs válságon ment keresztül. A politikai instabilitás, a szankciók, az ipari termelés csökkenése, a primer termékekre való orientáció a kivitelben súlyos következményekkel járt a 80-as évek végén az átalakulás útjára lépett balkáni országok versenyképességére nézve. Annak ellenére, hogy egy részük viszonylag hamar túljutott a kezdeti nehézsé-

geken és javította a versenyképességet, regionális átlagban az utóbbi gyenge maradt, mivel a negatív hatások nem egyenletesen oszlottak meg. A balkáni országok közül csak Törökország, Szlovénia és Románia rendelkezik jelentősebb volumenű exporttal, míg a szolgáltatások terén Görögország, Horvátország és Törökország valósít meg számottevő értékű kivitelt. 1995 és 2009 között a legdinamikusabb exportnövekedést Törökország, Horvátország és a térség EU-tagállamai (Görögország, Szlovénia, Románia és Bulgária) könyvelhették el. Szlovénia, Románia és Bulgária az átalakulás folyamán elsősorban a zöldmezős külföldi működőtőke-befektetések segítségével tudták javítani gazdasági teljesítményüket és exportorientálttá tenni a termelő ágazatok többségét. Az EU-csatlakozással ezek az országok bebozsítást nyertek a fejlett országok piacára és kötelezettséget vállaltak, hogy exporttermékeiket az uniós szabványokhoz igazítják. A Balkán egésze állandó és stabil exportnövekedést mutatott 2009-ig, amikor a világgazdasági válság hatására a kivitel globálisan csökkent.

Sajátos probléma, hogy az áruexport reálértékét tekintve a Balkán részesedése a világexportból nem haladja meg a 2 százalékot. A másik regionális probléma az árukivitel szerkezete, amelyben túlsúlyban vannak a primer vagy alacsonyán feldolgozott termékek. A primer termékek világpiaci árai hosszú távon csökkenő tendenciát mutatnak, így az ezek exportjára specializálódó országok nem jutnak jelentősebb bevételekhez. E téren megoldás lehetne, ha az exportbevételeket olyan iparágakba fektetnék, amelyek képesek erősíteni az exportorientációt. Ez megfelelő állami támogatást és gazdaságpolitikát követel. Valamelyest más a helyzet a szolgáltatásexport terén, ahol a térség éllovasai, Görögország, Horvátország és Törökország elsősorban idegenforgalmi kapacitásukkal tűnnek ki. A régió országait egyenként vizsgálva állítható, hogy a

kivitelben többségük jobb eredményeket ért el az áruk, mint a szolgáltatások kategóriájában. Ugyanakkor a hosszú távú fejlődés alapját ezekben az országokban a szolgáltató szektor képezi, melynek fejlődése az egész infrastruktúra javítását célzó beruházásokat tételez fel, elsősorban a szállítás, az energiaellátás, a távközlés, a vízgazdálkodás és a környezetvédelem területén. A regionális adatok nemcsak alacsonyabb értékű szolgáltatásexportot mutatnak, hanem lassabb ütemű növekedést is az áruexporthoz képest. Igaz, a Balkán aránya a világ szolgáltatás-kivitelében valamivel magasabb, mint az árukivitelben, de legfeljebb csak 3,5 százalékot tesz ki. A balkáni országok alacsony versenyképességének egyenes következménye a külkereskedelmi mérleg hiánya, amely ezeket az országokat évtizedek óta jellemzi, függetlenül az elért fejlettségi szinttől és az EU-hoz való viszonytól. A külkereskedelmi hiány csaknem az összes balkáni gazdaságot terheli. A legnagyobb Törökországban, Görögországban és Romániában, de mindenütt dinamikus növekszik. Az egyedüli kivétel Szlovénia, melynek külkereskedelmi mérlege a 2005-től 2007-ig terjedő időszakban többlettel zárult. Az adott problémát a térség országai a versenyképességi szint emelésével, a kivitel bővítésével és az ipari termékek javára történő szerkezet-átalakítással tudnák megoldani. A világgazdaság jelenlegi erőviszonyai között, amelyek a piacot helyezik előtérbe az állam kisegítő szerepe mellett, az állam továbbra is a legjelentősebb szereplő, mivel képes ösztönözni bármely gazdaság versenyképességét. Gazdaságpolitikai eszközökkel jelentősen befolyásolhatja a versenyképességi mutatókat. Ugyanakkor a gazdálkodóegységek exporttevékenysége csak akkor lehet eredményes, ha következetes és hatékony fiskális, monetáris és egyéb gazdaságpolitikával párosul.

A külföldi működő tőke a balkáni országokban a gazdasági fejlődés igen fontos ténye-

zője. Jelentősége valamivel nagyobb az átalakuló országokban, mint az EU tagállamaiban vagy Törökországban. Ez abból ered, hogy Görögország, Szlovénia, Románia és Bulgária az Unió egységes piacának része és így könnyebben jut külföldi tőkéhez, míg Törökország nagy és perspektivikus belső piaca Nyugat-Európát a Közel-Kelettel köti össze, és az utóbbi évtizedekben erősen vonzza a külföldi befektetőket. A nyugat-balkáni országok nagyarányú külföldi befektetéseket igényelnek, ugyanakkor sok problémát és akadályt gördítenek a külföldi tőke útjába. Piaci felvevőképességüket sok objektív tényező korlátozza, melyek közül egyesek már korábban is jelen voltak, de negatív hatásuk az átalakulás éveiben teljesedett ki. Így e tényezők mára a tőkebeáramlás és általában a gazdasági fejlődés sajátos akadályává váltak. Ilyenek például a korrupció, az inadekvát infrastruktúra, az alacsony hatékonyságú ügyintézés, az adórendszer és adópolitika, a politikai instabilitás, a nem eléggé képzett munkaerő, a finanszírozási lehetőségek. Mindez negatívan befolyásolja az üzleti életet és korlátozza a zöldmezős beruházásokat. A korrupció legmarkánsabban Albániában, Bulgáriában, Szerbiában és Görögországban van jelen. A nem megfelelő infrastruktúrával a vállalkozók leggyakrabban Romániában és Montenegróban találkoznak, míg Horvátországban az infrastruktúra állapota nem okoz különösebb gondot. Az alacsony hatékonyságú és komplikált ügyintézés az egész Balkánon az üzleti vállalkozások számára általános probléma. Az adórendszer és adópolitika a külföldi befektetők elvárásainak legkevésbé Albániában, Horvátországban, Szlovéniában és Görögországban felel meg. A politikai instabilitás a legnagyobb üzleti kockázatot Macedóniában és Törökországban jelenti. A képzett munkaerő elégtelen kínálata leginkább Montenegrót jellemzi, miközben Görögországban ez a probléma elhanyagolható. A fi-

nanszírozás elsősorban Szlovéniában, Macedóniában és Romániában problematikus. Általában véve a legerősebb negatív hatást az üzleti tevékenységre a térségben az alacsony hatékonyságú és komplikált ügyintézés fejt ki, míg a többi tényező jelentősége országonként változik. Az említett tényezők negatív hatásának csökkentése hosszú távú feladat, melynek megoldása a külföldi befektetések nagyobb beáramlását hivatott előmozdítani. Különös jelentőséggel bírnak a balkáni országok számára a zöldmezős beruházások, amelyek már rövid távon hozzájárulhatnak termékeik nemzetközi versenyképességének javulásához és így bővíthetik az exportot.

A balkáni országok versenyképességi szintjének emelése a nemzetközi kereskedelemben alapvető gazdasági prioritás. Ennek megvalósítása azonban korántsem egyszerű feladat, amely számos változtatást követel a gazdaságban, a gazdasági rendszerben és a különböző gazdaságpolitikákban. Ezek a változtatások a piacgazdasági intézmények fejlődését, az állami szektor és az állam gazdasági tevékenységének átláthatóságát, a hatékony jogrendszer és szabályozás kialakítását, az EU és a Világkereskedelmi Szervezet normarendszerének átvételét stb. hivatottak elősegíteni. Különösen fontos e téren a külföldi befektetések aktív bevonása. Ez hozzájárulhat a foglalkoztatottság bővüléséhez, a termelékenység emelkedéséhez és a gazdaság műszaki fejlődéséhez, de diverzifikálhatja az exportstruktúrát is, növelve a kivitel volumenét és a versenyképességet. Ugyanakkor rövid távon, külföldi működőtőke-befektetések nélkül a balkáni országok nem képesek javítani helyzetüket a nemzetközi kereskedelemben, növelni kivitelüket és enyhíteni a külkereskedelmi hiánnyal kapcsolatos problémákat.

Ifj. Simon György

PhD, közgazdász

E-mail: gysimon@indamail.hu

Jatautis, S. – Mitokaitė, I. – Jankauskas, R.:

A cribra orbitalia elemzése a középkori Vilnius legkorábbi lakosainál

(Analysis of Cribra Orbitalia in the Earliest Inhabitants of Medieval Vilnius.) – *Anthropological Review*. 2011. 74. évf. 1. sz. 57–68. old.

A cribra orbitalia (CO) a szemgödör belső falának lyukacsosságát és túlcsontosodását jelenti, amely elváltozások a régészeti feltárásokon előkerülő csontanyagon szemmel is láthatók. A korábbi kutatások számos különböző betegséget vizsgáltak e tünetek okozóiként, legelfogadottabb, hogy hosszan tartó gyermekkori vérszegénységre vezethető vissza, pontos okai azonban nem ismertek. A modern klinikai eredmények szerint ugyanis a vérszegénységnél csupán az esetek 50–70 százalékában mutathatók ki röntgenvizsgálatokkal csonttani elváltozások. Az bizonyos, hogy a CO a tartós gyermekkori igénybevétel megnyilvánulásaként értelmezhető, vagyis előfordulását a rossz egészségi állapotra és az étkezési, illetve higiéniai feltételekre, valamint a gyakori járványos betegségekre vezetik vissza.

A tanulmány a CO csonttani elváltozás vizsgálatát mutatja be egy középkori, a XIII. század végétől a XV. század elejéig használt vilniusi (litvániai) temető egykori lakosságán. A minta alapját 208 egyén adta, akiknek megfelelő állapotban maradt meg a koponyája; ezek közül 82 subadult (gyermek, valamint serdülő: 0–15 év) és 122 felnőtt volt. A 2006 és 2010 között feltárt csontanyag vizsgálata során figyelembe vették a nemet, az elhalálozási életkort, valamint három, a csontvázon is megfigyelhető egészségügyi mutatót: a lineáris zománc hypopláziát, a csonthártyagyulladás, továbbá egy átlagos

felőtt combsont hosszát, mint a termet megbecsléséhez szükséges mértéket. Ezek kapcsolatának kiértékelésére a Siler- és Gompertz–Makeham-féle mortalitási parametrikus modellt, illetve a χ^2 -próbát alkalmazták. Az első modellel először az összes személyt, majd a nemek szerint elkülönített felnőtteket elemezték. A változók értékeléséhez valószínűség-számítást és logaritmikus arányszámítást végeztek annak elemzésére, milyen volt a CO hatása az életben maradásra. A nemparaméteres Mann–Whitney-próbát a nemek közötti magasságbeli különbségek kiértékelésére használták, a további statisztikai vizsgálatokhoz pedig χ^2 -próbát alkalmaztak.

A vizsgált egyének majdnem egyharmadán (32,2%) lehetett a CO jeleit megfigyelni, ezen belül is 60 százalékban a subadultoknál. Szoros összefüggésben állt a halálozási életkor és a CO előfordulása, tehát az ilyenfajta elváltozásokkal rendelkező személyek jóval korábban hunytak el. A korábbi régészeti csontminták vizsgálatai is hasonló eredményeket mutatnak. Ez alátámasztja, hogy a CO gyermekkori igénybevétel megnyilvánulása, amit pedig az igazol, hogy az ilyen elváltozásokat főként subadultoknál mutatták ki.

A CO gyakorisága nemenként nem mutatott jelentős statisztikai eltérést (nőkön 18,9, férfiakon 11,6 százalék), ugyanakkor az elváltozás csupán felnőtt férfiakra volt negatív hatással – vagyis azokra, akiken CO-t figyeltek meg, fiatalabb korban haltak meg –, a nők átlag élettartamát nem befolyásolta. Az eredmények tehát arra utalnak, hogy a férfiak – más betegségekhez hasonlóan – fogékonyabbak voltak a CO-t kiváltó okokra.

A fogazaton kimutatható lineáris zománc hypoplázia és a CO általában együtt jelentkezett a gyermekeknél és a serdülőknél, míg e két jelenség nem függött össze jelentősen az azonos nemű felnőtteknél. Legnagyobb mér-

tékben a 2–5 év közötti gyerekeknél fordult elő, ami megegyezik a vérszegénységre való fogékonyág legkritikusabb időszakával. Mindez arra utal, hogy a két elváltozás okai kölcsönösen hatottak egymásra és veszélyeztették a fiatal személyek életét.

Összefoglalva, a halálozási életkor, a nem, valamint a subadultoknál a zománc hypoplázia jelentős tényezőt képeztek a vizsgált minták CO-megoszlása tekintetében.

Az elemzés alapján azonban a csonthártyagyulladás előfordulása és a felnőttek termete nem állt összefüggésben a CO-val. Természetesen a férfiak combsontja jelentősen hosszabb volt, mint a nőké, azonban egyenlő megoszlást lehetett megfigyelni az elváltozást mutató, illetve nem mutató személyek között a különböző combsonthosszal rendelkező csoportokban. A tapasztalatok szerint kora gyermekkorban viszont erős a kapcsolat a vérszegénység és az alacsony testméret között, de a CO-val való összefüggését az elemzések nem támasztották alá. Csonthártyagyulladást 22 esetben mutattak ki, ebből mindössze egy csontvázon lehetett CO-t is megfigyelni. Ebből az következik, hogy a csonthártyagyulladás okai nem növelik a CO kockázatát.

Mindezen elméleteket azonban jelentősen módosíthatja a felépülés ténye, mert a CO elűnhetett anélkül, hogy látható nyomokat hagyott volna a csontokon. További értelmezési lehetőségekre nyílna lehetőség más csonttani jellegzetességek vizsgálatával.

Azt nem lehet tudni, milyen mértékben reprezentálja e temetőből vett minta az egykori népességet, mindazonáltal legalább a subadultokra vonatkozóan kikövetkeztethető, hogy azok a tényezők (vérszegénység), melyek a CO-t okozták, jelentősen megterheltek egészségüket és feltehetően összefüggtek korai halálukkal is. A gyermekkorban ért traumák negatívan hatottak a felnőttkori életben maradásra.

Mostanáig még nem sikerült kideríteni, hogy pontosan milyen tényezők játszottak szerepet a CO kialakulásában a helyi népesség között, ugyanis mindeddig nem kutatták a temető és a középkori Vilnius kapcsolatát az egykori mindennapi tevékenységek, életminőség és fertőző betegségek kapcsán. A mintákon további vizsgálatokat végeznek.

Koller Melinda,

a Magyar Nemzeti Múzeum – Nemzeti Örökségvédelmi Központ régész muzeológusa
E-mail: melinda.koller@mnm-nok.gov.hu

Kiadók ajánlata

SARANTAKOS, S. [2012]: *Social Research. 4th Edition.* (Társadalomkutatás. 4. kiadás.) Palgrave MacMillan. Basingstoke.

A kérdésfeltevéstől és a kutatás tervezésétől kezdve az adatgyűjtésig, illetve a statisztikai elemzésig, e tankönyv a társadalomkutatás valamennyi területére elkalauzolja az olvasót. A 4. kiadás, minden fejezetében a vizsgálódást ösztönözve, kibővített, internetes mintavételről, kevert módszerekről, párbeszédelemzésről és feminizmuskutatásról szóló részeket tartalmaz.

COLOMBO, E. – REBUGHINI, P. [2012]: *Children of Immigrants in a Globalized World.* (Bevándorlók gyermekei egy globalizált világban.) Palgrave MacMillan. Basingstoke.

Széles körű, empirikus esettanulmányokból merítve, a kötet bevándorlók kamasz gyermekeinek életét vizsgálja; azokat, akik nagy kulturális tőkével rendelkezve, a felnőtté válás generációs élményét egy posztindusztriális, globalizált világban élik meg. Bár sajátos társadalmi korlátokkal néznek szembe, ebben a generációban olyan új képességek alakulnak ki, mint az ambivalencia és a több helyre tartozás kezelése, váltás szabályok és nyelvek között, illetve ragaszkodás a társadalmi életben való részvétel új formáihoz. Ezek a gyerekek komplex módon tanulják meg a különbözőség, az egyformaság, a tulajdon, a lojalitás és a

személyazonosság kihasználását személyes lehetőségeik további növelése érdekében.

HELLIER, J. – CHUSSEAU, N. (eds.) [2012]: *Growing Income Inequalities.* (Növekvő jövedelmi egyenlőtlenségek.) Palgrave MacMillan. Basingstoke.

A könyv a fejlett és a felzárkózó országok növekvő jövedelemkülönbségeinek nagyságával foglalkozó gazdasági szakirodalom naprakész áttekintése. Az egyenlőtlenségek különböző magyarázataival és dimenzióival foglalkozik, különösen a globalizációval, a technikai haladással, a szegénységgel, a munkaerő-piaci intézmények változásaival, az oktatással, a generációk közötti mobilitással, a növekedéssel és a fejlődéssel. A kötet kilenc fejezete egyszerűsített modelleket mutat be, feltárva ezek elemeit, illetve értékelve az általánosan elfogadott magyarázatokat és mechanizmusokat.

GHOSH, B. [2012]: *The Global Economic Crisis and the Future of Migration: Issues and Prospects.* (A globális gazdasági válság és a migráció jövője: kérdések és kilátások.) Palgrave MacMillan. Basingstoke.

Ez az úttörő kötet a globális gazdasági válság, az „Arab Tavasz” elnevezésű tüntetés- és demonstrációsorozat, valamint a világgazdaság jelenleg folyó újra egyensúlyba hozásának

nemzetközi migrációra gyakorolt, széles körű hatásait tárja fel. A vándorlás jövőbeli kihívásai szempontjából leleplezi a „megszokott ügy” megközelítést és a kérdéskör új értelmezése mellett érvel. A migrációs minták, gyakorlatok és politikák recesszió okozta változásainak kritikus tárgyalását követően kimerítően leírja a déli-északi és a déli-déli migrációval kapcsolatos változó álláspontokat, és 2045-re vetíti előre a migráció alakulását. A recesszió után felmerült migrációs kérdések vonatkozásában tárgyalva a politikai rendeleteket és a gyakorlati intézkedéseket, a szerző bemutatja, hogy a nemzetek miként alakíthatják át a jelenlegi válságot lehetőséggé a jobb mobilitásmenedzsment tartós alapjának megteremtésére, és merész javaslatot tesz ennek megvalósítási módjára.

AMANO, M. [2012]: *Money, Capital Formation and Economic Growth*. (Pénz, fel-

halmozás és gazdasági növekedés.) Palgrave MacMillan. Basingstoke.

A kötet a makrodinamikai elemzés fontos problémáinak megoldására mutat be új módszereket, először okozati kapcsolatokat kimutatva a dinamikus változók között, majd a nomináljövedelem-változás output- és árszint-változás szerinti megoszlását becslve. Az első téma a gazdasági növekedés és az üzleti ciklus jelenségeinek elemzési alapja, és ezzel jelentős szakpolitikai hatással bír közép- és hosszú távon a gazdasági növekedésre és fejlődésre. A második téma nem más mint *Milton Friedman* „hiányzó egyenleteinek” keresése; mivel ez a tárgykör, ami a Philips-görbére épít, elengedhetetlen az infláció és a kibocsátásnövekedés elemzéséhez, fontos következményekkel jár a mai gazdaságpolitikai viták alakulását tekintve. A szerző alapos empirikus elemzésekre épít, illetve különböző országok és időszakok adatait elemzi.

Társfolyóiratok

A FRANCIA GAZDASÁGI ÉS PÉNZÜGYMINISZTERIUM, VALAMINT A STATISZTIKAI ÉS GAZDASÁGKUTATÓ INTÉZET FOLYÓIRATA

2011. ÉVI 448–449. SZÁM

Cette, G. – Chouard, V. – Verdugo, G.: A minimálbér emelésének hatása az átlagkeresetre.

Ananian, S. – Calavrezo, O.: A magán-szektorban minimálbér körül kereső dolgozók fizetésének változásai Franciaországban 1995 és 2007 között.

Favrat, A. – Prady, D. – Tavan, C.: A minimálbértől az életszínvonalig – összetevők és tendenciák.

Zauberman, R. – Robert, P.: Az áldozattá válásról készült európai felmérések.

Carrasco, V. – Chaussebourg, L. – Creusat, J.: A panaszbejelentést befolyásoló körülmények – sokkal fontosabb a bűncselekmény típusa, mint az áldozat jellemzői.

Dang-Vu, H. – Le Jeannic, T.: Nők elleni bűncselekmények otthon és az otthonon kívül – kockázatelemzés.

Legleye, S.: Erőszak és társadalmi háttér a kamaszok körében.

Bègue, L.: Agresszív viselkedés és alkoholfogyasztás.

AZ AMERIKAI STATISZTIKAI TÁRSASÁG
FOLYÓIRATA

2012. ÉVI 499. SZÁM

Manolopoulou, I. et al.: Bayesi térbeli-dinamikus modellezés sejtmozgások vizsgálatához – nemlineáris mezők az immunrendszer válaszában vezérléséhez.

Ionides, E. L.: Sejtmozgás modellezése és következtetés dinamikusan rendszerek esetén.

Hatfield, L. A. et al.: Többszintű bayesi modellek sok nullával, a túlélési idő és a betegek beszámolóin alapuló, hosszú távú egészségügyi eredmények elemzése.

Picciotto, S. et al.: Strukturált beágyazott kumulatív túlélési-idő-modellek beavatkozások hatékonyságának vizsgálatában.

Zubizarreta, J. R. et al.: Ellentmondó eredmények alternatív érzéstelenítési eljárások megfigyelésen alapuló vizsgálatának keretében kezelést nyújtó intézményeken belül és intézmények között.

Ho, Q. – Parikh, A. P. – Xing, E. P.: Többskálás közösségi csoportmodellezés hálózati kapcsolatok feltárásához.

Hu, K. – He, X.: Alternatív dekompozíciós technikák keresése a vizsgálat mérhetőségét és az elemzett szakasz intenzitását tanulmányozó modellben.

Huang, C. – Qin, J.: Kompozit parciális likelihood-beclés torzított hosszúságú mintánál és alkalmazása a demenciával foglalkozó kohorszvizsgálatokban.

Kreider, B. et al.: A SNAP táplálkozásfejlesztő program gyermek-egészségügyi vizsgálatok eredményére gyakorolt hatásának meghatározása endogén módon kiválasztott és hibában jelentő résztvevők esetén.

García-Zattera, M. J. et al.: A betegség előrehaladásának többváltozós monoton modellezése hibás osztályozás esetén.

Ding, A. A. et al.: Diszkrét transzformációs túlélési modellek egy osztálya és alkalmazása a nemteljesítés valószínűségének előrejelzésénél.

Nguyen, H. – Cressie, N. – Braverman, A.: Térbeli statisztikai adatok egyesítése és alkalmazása a távérzékelésben.

Fan, J. – Han, X. – Gu, W.: Felfedési hibaarány becslése tetszőleges kovarianciájú függőség esetén.

Delaigle, A. – Hall, P.: Robusztusság normális eloszlású hibákkal kapcsolatos feltevések esetén.

Schwartzman, A.: Felfedési hibaarány vagy felfedési hibahányados és a feltételezések hatása.

Zhou, Q. et al.: Likelihood-alapú, exponenciálisan súlyozott mozgó átlagot használó grafikon Poisson-alapú számlálások ellenőrzéséhez, időfüggő mintaméretek esetén.

Panagiotelis, A. – Czado, C. – Joe, H.: Páros kopulaszerkezet többváltozós diszkrét adatok esetén.

Kreiss, J. – Pararoditis, E.: Hibrid „vad” bootstrap alkalmazása idősoroknál.

Panaretos, V. M. – Konis, K.: Többváltozós kernelek nemparaméteres konstrukciója.

Chen, J. – Li, P. – Fu, Y.: Következtetés egy normál keverés rendjére.

Zhao, Y. et al.: Egyedi kezelési szabályok becslése kimenet szerint súlyozott ismeretek alkalmazásával.

Sussman, D. L. et al.: Egy konzisztens szomszédsági spektrális beágyazási eljárás sztochasztikus csoportos gráfok esetén.

Li, R. – Zhong, W. – Zhu, L.: Jellemzők monitorozása távolsági korrelációs adatokkal.

Dette, H. – Trampisch, M.: Optimális mintavételi terv kvantilis regressziós modellekhez.

Kurtek, S. et al.: Formákat és ezzel kapcsolatos jellemzőket alkalmazó görbék statisztikai modellezése.

Carroll, R. – Delaigle, A. – Hall, P.: Dekonvolúció, ha a zajos adatok osztályozása transzformációt igényel.

Danilov, M. – Yohai, V. J. – Zamar, R. H.: Többváltozós elhelyezkedés robusztus becslése hiányzó adatok esetén.

Leng, C. – Tang, C. Y.: Ritka mátrix grafikus modellje.

Cai, T. T. – Yuan, M.: Minimax és adaptív előrejelzés funkcionális lineáris regresszióval.

Chandler, G. – Polonik, W.: Volatilitási mechanizmus meghatározása változó idejű autoregresszióval.

Gaugler, T. – Akritas, M. G.: Kevert hatású tervezés – szimmetriafeltétel és hiányzó adatok.

Zheng, S. – Shi, N. – Zhang, Z.: A korreláció általánosított mérése aszimmetria, nemlinearitás és további feltételek mellett.

AZ OROSZ ÁLLAMI STATISZTIKAI
BIZOTTSÁG FOLYÓIRATA

2012. ÉVI 7. SZÁM

Dmitrieva, N. – Balakhnev, M.: Az orosz lakosság statisztikai jártasságának kérdése.

Kuznetsova, E. – Maslyanenko, A. – Pashintseva, N.: Modern kommunikációs csatornák alkalmazása a társadalom statisztikai jártasságának fejlesztésére.

Az életkörülményekre vonatkozó társadalmi mutatórendszer kiépítése során szerzett nemzetközi tapasztalatok általánosítása – a FÁK Statisztikai Tanácsának anyaga.

Dumnov, A. – Rodin, V.: A légszennyezés statisztikája, a légköri levegő állapota és védelme Oroszországban – rövid áttekintés és összehasonlító elemzés.

Polikarpova, M.: Az orosz régiókban folyó innovációs-technológiai és integrációs tevékenységek gazdasági és statisztikai elemzése.

Ageenko, A. – Yurkevich, S.: Az Omszki terület fontosabb vállalatainak innovációs tevékenysége a válság idején és az azt követő időszakban.

Artemeva, E. – Shiripova, E.: A morbiditási arány statisztikai elemzése társadalmilag fontos betegségeknél – esettanulmány: Mordvinföld.

Motorin, V.: Az arányos Denton-módszer elemzési és számítási tulajdonságai.

Shabanov, V.: Az agrárlakosság életszínvonala és életmódja: becslés a fogyasztási szerkezet elemzése alapján.

Orlov, A.: A tényezők közötti teljes növekedés dekompozíciójához készített algoritmus.